

სერია „აჭარა უცხოელთა თვალით“

ალექსანდრე ფრენკელი

ნარკვევები

ჩუჩუქ-სუსა და ბათუმეზა

გამოსაცემად მოამზადა,
ავტორის ბიოგრაფია, შენიშვნები,
ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო
რამაზ სურმანიძემ

თბილისი, 2012 წელი

ა. ფრენკელის წიგნი „ჩურუქ-სუს და ბათუმის ნარკვევები“ რუსულ ენაზე 1879 წელს თბილისში გამოვიდა. წიგნის ავტორი თან ახლდა რუს-ქართველთა ღაშქარს, რომელმაც 1877-1878 წ.წ. ომის შედეგად და ბერლინის კონგრესის შეთანხმების საფუძველზე სამხრეთ საქართველოს დიდი ნაწილი ოსმალთაგან გაათავისუფლა. ა. ფრენკელი ომის ბოლო დღეების პერიპეტეიების თვითმხილველი და თანამონაწილეა. პროფესიით იურისტი მახვილი თვალით ზომავს ათასგზის აოხრებული პატარა ქართული პროვინციების წარსულს და აწმყოს, ხალხის ყოფას და კულტურას, ადათ-წესებსა და ტრადიციებს.

წიგნში გვხვდება შეცდომა-შეუსაბამობაც, რომელთა განმარტება მოცემულია რედაქტორის შენიშვნებში.

წიგნში მოტანილი მრავალი ცნობა დღემდე ხელმისაწვდომი იყო მხოლოდ რუსული ენის მცოდნე მკვლევართათვის. ქართულ ენაზე თარგმნილი ნაშრომის გამოსვლა, დარწმუნებული ვართ, დიდ სამსახურს გაუწევს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ მეცნიერებს, აგრეთვე მკითხველთა ფართო წრეს.

წიგნი თარგმნა

აზიზ ახვლედიანმა

რედაქტორი:

რამაზ სურმანიძე

რეცენზენტები:

ბიჭიკო ღიასამიძე

გოდეძი ტოტოჩავა

წიგნი გამოდის აჭარის ავტონომიური
რესპუბლიკის მთავრობის მხარდაჭერით

О Ч Е Р К И
ЧУРУК-СУ и БАТУМА.

А. ФРЕНКЕЛЯ

ТИФЛИСЪ
1879.

Дозволено цензурою. Тифлиς, 2-го августа 1879 г.

არაქართვმელი თერგდალელთა თაობიდან ალექსანდრე ფრენკელი

ჩვენში ძნელად მოინახება ისტორიკოსი, ვისაც 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის ბატალიები, გათავისუფლებული ქართული ტერიტორიების იმდროინდელი სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურულ-ეკონომიკური მდგომარეობა აინტერესებდა და თავის ნაშრომებში არ გამოეყენებინა ალექსანდრე ფრენკელის უაღრესად საინტერესო ჩანაწერები „ჩურუქ-სუს და ბათუმის ნარკვევები“, რომელიც ომის დამთავრებიდან სულ რაღაც რამდენიმე თვეში წიგნად გამოქვეყნდა.

ამ ნაშრომის მნიშვნელობაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ, ამჯერად გვსურს მკითხველს შეძლებისდაგვარად თვით მისი ავტორის ბიოგრაფია გაეაცნოთ.

სამწუხაროდ, ადრე ალექსანდრე ფრენკელის ბიოგრაფიით არავინ დაინტერესებულა, ამ პრეტენზიულ სიტყვას შემთხვევით არ ვამბობ. დიახ, მრავალმა მეცნიერმა ისარგებლა მისი წიგნით, მაგრამ ავტორის ბიოგრაფიაზე ცალი სიტყვაც კი არ უთქვამს. თუმცა ამას თავისი მიზეზი ჰქონდა. ქართულ პრესაში მის შემოქმედებაზე ცოტა რამ გამოქვეყნდა. ჩვენს მუზეუმებსა და არქივებშიც მისი ბიოგრაფია არცერთ დოკუმენტს არ შემოუნახავს. ალექსანდრე ფრენკელზე ძალზე ცოტაა ნათქვამი ინფორმაციის ისეთი ხელმისაწვდომ საშუალებაში, როგორცაა ინტერნეტი. თუმცა ყველაზე დასანანი ისაა, რომ მის შესახებ არაფერს ამბობს ქართული ენციკლოპედია, მაშინ როცა აქ ვრცელი სტატია გამოქვეყნდა ფიზიკოს ი.ი. ფრენკელზე, რომელსაც საქართველოზე ალბათ ერთი სიტყვაც არ უთქვამს და დაუწერია.

ყველას თავისი მიეზღოს, მაგრამ ქართულ კულტურასა და ისტორიაზე ნაზიარები ა.ს. ფრენკელი ასეთ უყურადღებობას ნამდვილად არ იმსახურებს. თუნდაც იმიტომ, რომ ებრაული წარმოშობის კაცი თბილისში მართლმადიდებლურად მოინათლა და ეზიარა ქართულ სულიერებას. ა. ფრენკელს საკმაოდ ახლო საქმიანი და მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა დიმიტრი ბაქრაძესთან, ილია ჭავჭავაძესთან, სერგეი მესხთან, ივანე კერესელიძესთან, ექვთიმე თაყაშვილთან, გიორგი წერეთელთან და სხვა დიდ ქართველ მოღვაწეებთან. ამაში ქვემოთ დავრწმუნდებით. მასალების სიმწირის მიუხედავად, ჩვენ შევეცადეთ შეგვეკრიბა ის კანტი-კუნტი ცნობები, რომლებიც გაფანტულია ა. ფრენკელის თანამედროვეთა მოგონებებში, პრესაში, კერძო წერილებში და თვით მის ჩანაწერებში, რაც საშუალებას გვაძლევს მიახლოებითი წარმოდგენა ვიქონიოთ ერთ არაქართველ კალმოსანზე, რომელმაც თავისი შემოქმედებით ჩვენს ქვეყანას საკმაო ამაგი დასდო და თავისი წიგნები, უაღრესად საჭირო და სასარგებლო სამეცნიერო-პოლიტიკური დოკუმენტები დაუტოვა.

პირველ რიგში საჭირო იყო დაგვედგინა ა. ფრენკელის დაბადების ადგილი. სამწუხაროდ, ეს ჩვენ ვერ შევძელით და ვერც სავარაუდო ადგილი დავადგინეთ. რაც შეეხება დროს, ამაზე შეიძლება მიახლოებითი ვარაუდის გამოთქმა. ჩვენ ხელთა გვაქვს ინტერნეტიდან მიღებული მოკლე ცნობა, სადაც საუბარია რუსეთში პირველად გამართულ სტუდენტურ საჯარო სასამართლოზე; ცნობა ამოწერილია 1894 წელს თბილისში გამოსული წიგნიდან, რომელიც მიძღვნილია პეტერბურგის უნივერსიტეტის 75 წლის იუბილეზე. როგორც ირკვევა, იგი ა. ფრენკელის შედგენილია და მთლიანად მის მოგონებაზეა აგებული.¹

ნათელი ხდება, რომ ა. ფრენკელი სწავლობდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში, დაამთავრა ამ უმაღლესი სასწავლებლის იურიდიული ფაკულტეტი. პირველი სტუდენტური

სასამართლო ამ უნივერსიტეტში 1861 წელს გამართულა. ამიტომ მიახლოებით შეგვიძლია ვთქვათ ა. ფრენკელის სწავლის წლებზე. სავარაუდოდ ეს უნდა იყოს 1858-1863 წლები. ამის დასტურად გამოგვადგება ნიკო ნიკოლაძის ჩანაწერი, რომელიც ა.ს. ფრენკელს, როგორც სტუდენტთა არეულობის მონაწილეს, უმაღლესის კურსის სტუდენტად მოიხსენიებს, ე.ი. 1861 წ. იგი მე-4-5 კურსის სტუდენტია.² ამის მიხედვით შეიძლება დავადგინოთ მისი დაბადების სავარაუდო წელიც. თუ ვიგულისხმებთ, რომ 1858 წელს ა.ფრენკელი 20 წლის ასაკში შევიდა უნივერსიტეტში (იმდროინდელ რუსეთში თითქმის ყველა პირველკურსელი ამ ასაკის იყო) მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი 1838 წლის ახლო ხანებში დაიბადა.

საყურადღებოა, რომ ზემოხსენებულმა სტუდენტურმა სასამართლომ გაარჩია სტუდენტთა საკლაროში საზოგადოებრივი კუთვნილების ფულის გაფლანგვა სტუდენტ-მოლარის მიერ, რასაც უნივერსიტეტის საზოგადოებრივი ცხოვრების დიდი გამოცოცხლება მოჰყოლია. საქმე გამოუკველევია სტუდენტთა თავითმმართველობას. ამხანაგურ სასამართლოს თავმჯდომარეობდა ლექტორი ვ. დ. სპასოვიჩი. სასამართლოს განჩინებით თანხების მფლანგველი სტუდენტი უნივერსიტეტიდან გაურიცხავთ.

ორიოდე სიტყვას ვ.დ. სპასოვიჩზეც ვიტყვით. ვლადიმერ დანიელის ძე სპასოვიჩი (1820-1906) ცნობილი რუსი ვეჭილი, სამართლის და ლიტერატურის ისტორიკოსია. 1849 წ. დაამთავრა პეტერბურგის უნივერსიტეტი, სადაც 1857 წლიდან განაგებდა სისხლის სამართლის კათედრას. 1861 წელს სტუდენტური მღელვარების ჩახშობის პროტესტის ნიშნად დატოვა უნივერსიტეტი, სამუშაოდ ადვოკატურა აირჩია და მთელს რუსეთში ერთ-ერთი ყველაზე საუკეთესო ნაფიცი ვეჭილის სახელი დაიმსახურა. მონაწილეობდა მრავალ პოლიტიკურ სასამართლო პროცესში. მათ შორის

50-ის პროცესში, სადაც სასამართლო მსჯელობდა რუსი ხალხოსნების გააქტიურებაზე და ანტისახელმწიფოებრივ ქმედებებზე. საყურადღებოა, რომ ამ პროცესზე დამნაშავეთა სკამზე ისხდნენ ქართველი სტუდენტები: ი. ჯაბადარი, მ. ზდანევიჩი-მაიაშვილი, მ. ჩიკოძე, ა. ციციშვილი, ი. ქიქოძე, ა. გამრეკლიძე და სხვ. (ქსე. ტ. 11. თბ. 1987. გვ. 424, 425). მათ დამცველად, სხვებთან ერთად, ა. ფრენკელის მასწავლებელი ვ. დ. სპასოვიჩიც გამოდიოდა. იგი ერთდროულად განაგრძობდა მუშაობას იურიდიული სამართლის ისტორიაზე. გამოაქვეყნა რამდენიმე მონოგრაფია, აგრეთვე გამოკვლევები ლიტერატურათმცოდნეობაში.

1863 წელს ვ. სპასოვიჩმა გამოსცა წიგნის „სისხლის სამართლის სახელმძღვანელოს“ I ტომი პროგრესული დებულებებით, რომელიც იმპერატორმა ალექსანდრე II-მ აკრძალა.³

ვ.დ. სპასოვიჩის ბიოგრაფია შემთხვევით არ მოგვიტანია. იგი ითვლება ა. ფრენკელის არამართო ლექტორად და აღმზრდელად, არამედ მისი მომავალი გზის გამკვალავად. დიახ, შევირდმაც საკუთარ შემოქმედებით ცხოვრებაში იმ სფეროებში მოსინჯა საკუთარი ძალა, როგორც მისმა მასწავლებელმა. ა. ფრენკელიც ნაფიცი ვეჭილი გახდა, მონაწილეობდა მრავალ მნიშვნელოვან, მათ შორის პოლიტიკურ პროცესებში, სადაც მან წინ წამოსწია მოთხოვნები რუსული არქაული სამართლის გადახედვის აუცილებლობაზე, რათა იგი შეგუებოდა ახალ ბურჟუაზიულ ურთიერთობებს, ა. ფრენკელი ეწინააღმდეგებოდა განსაკუთრებით სასტიკ სასჯელებს, სიკვდილით დასჯას. თავის მეცნიერულ ნაშრომებს აქვეყნებდა მისივე დაარსებულ ჟურნალებში. ზოგ მკვლევართა ნაშრომებში ა. ფრენკელი წარმოდგენილია, როგორც ისტორიკოსი, ჟურნალისტი, თარჯიმანი, სამხედრო კორესპონდენტი და ა.შ. არცერთი არაა სწორი. მან დაამთავრა პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიული

ფაკულტეტი. სხვანაირად ის ვერ გახდებოდა ნაფიცი ვეჭი-
ლი და მთელი სიცოცხლე ამ სფეროში მოღვაწეობდა.

ზემოთქმულში მკითხველი დარწმუნდება, როცა ა. ფრენ-
კელის თბილისში მოღვაწეობას გაეცნობა. სამწუხაროდ,
ჩვენ არ ვიცით როდის და რა მიზეზით ჩამოვიდა იგი საქა-
რთველოში. ფაქტია, რომ იგი რუსეთ-თურქეთის ომის დაწ-
ყებამდე უკვე საქართველოში იყო. ამის შესახებ პირველ
ცნობას ვხვდებით ნიკო ნიკოლაძის მიერ კირილე ლორთქი-
ფანიძისადმი გაგზავნილ წერილში, რომელიც 1877 წლის
8 დეკემბრითაა დათარიღებული. ავტორი ადრესატს აცნო-
ბებს, რომ „რუსეთში ვეღარ წავედი და ფრენკელი გაგვ-
ზავნე ჩემ მაგიერ“-ო. ა.ს. ფრენკელი თანამშრომლობდა
ნიკო ნიკოლაძის მიერ 1878 წელს თბილისში დაარსებულ
გაზეთ „ობზორ“-ში. ეს არაა შემთხვევითი. ისინი ერთმა-
ნეთს იცნობდნენ პეტერბურგის უნივერსიტეტიდან, სადაც
ნ. ნიკოლაძე 1861 წელს ჩაირიცხა. იმავე წელს მონაწილე-
ობდა სტუდენტურ გამოსვლებში, რის გამო დააპატიმრეს,
უნივერსიტეტიდან გამორიცხეს და იძულებული გახდა სამ-
შობლოში დაბრუნებულიყო.

ნ. ნიკოლაძის გაზეთი „ობზორი“, რომელშიც პირველივე
დღეებიდან თანამშრომლობდა ა. ფრენკელი, პროგრესულ-
დემოკრატიული მიმართულებისა იყო. გაზეთმა შემოიკრიბა
მაშინდელი რუსეთისა და ევროპის გამოჩენილი მოღვაწეები
და აშუქებდა პოლიტიკურ და ლიტერატურულ მომენტებს.
გაზეთს კორესპონდენტები ჰყავდა რუსეთში, პეტერბურგში,
ოდესაში, აგრეთვე ვენაში, ლონდონში და ევროპის სხვა
მსხვილ ცენტრებში. გაზეთი ხშირად აქვეყნებდა არსებული
წყობილების საწინააღმდეგო მასალებს, რის გამო 1880 წელს
ხელისუფლებამ მისი გამოსვლა შეაჩერა, ხოლო ნ.ნიკოლაძე
სტავროპოლში გადაასახლა.

„ობზორის“ პარალელურად, ა.ს. ფრენკელი პეტერბურგის
გაზეთ „გოლოსშიც“ თანამშრომლობდა და იყო ამ გაზეთის

შუამავალი და აგენტი თბილისში. გაზეთის კავკასიელი კორესპონდენტები მისი მეშვეობით ღებულობდნენ ჰონორარს. ამაზე მეტყველებს გიორგი წერეთლის (შემდგომში ცნობილი მწერლის) ბარათი, რომელიც გაუგზავნა „გოლოსის“ რედაქციას. ავტორი ადრესატს ატყობინებს, რომ დაგვიანებით ღებულობს სამოგზაურო ხარჯებს, ამიტომ თხოვს დართონ ნება პირდაპირ მიმართოს რედაქციას შუამავალი აგენტის გარეშე. წერილი 1879 წლის 18 ნოემბრითაა დათარიღებული.⁴

ა. ფრენკელის თანამშრომლობა „ობზორში“ და ნ. ნიკოლაძესთან ახლო ურთიერთობა ერთხელ კიდევ ადასტურებს, რომ ის იყო პროგრესული მიმართულების დემოკრატი, ხალხოსნურ იდეებზე აღზრდილი და ქართულ ეროვნულ საქმეებში აქტიურად ჩართული მოღვაწე. პირადად მე მას **არაქართველ თერგდალეულს** ვუწოდებ.

ნ. ნიკოლაძესთან სიახლოვე მათი კერძო წერილებითაც დასტურდება. „ობზორი“-ს დახურვის და მისი რედაქტორის საქართველოდან წასვლის შემდეგ ა. ფრენკელს ბედი სხვაგან უნდა ეცადა და მან ამას მიაღწია კიდევ. 1881-1885 წლებში თბილისში გამოდიოდა ჟურნალი „იურიდიჩესკოე ობოზრენიე“, რომელსაც ა.ვ. სტეპანოვი რედაქტორობდა, 1883 წლიდან კი ჟურნალის რედაქტორ-გამომცემლობა ა.ს. ფრენკელის ხელში გადავიდა. აქ იგი დარჩა ჟურნალის გამომცემის იძულებით შეჩერებამდე, 1885 წლამდე.⁵

ამის შესახებ ა. ფრენკელი პეტერბურგში წერილს სწერს ნიკო ნიკოლაძეს: „თქვენ აღბათ გაგიკვირდებათ, როცა გაიგებთ, რომ „იურიდიჩესკოე ობოზრენიეს“ 109-ე ნომრიდან რედაქტორობა ჩემზე გადმოვიდაო.“ ამავე დროს მას აცნობებს, რომ სურს გაახალისოს ჟურნალი, ამიტომ ადრესატს თხოვს გადაუგზავნოს სტატიები. ამ წერილით ა. ფრენკელი ნ. ნიკოლაძეს ატყობინებს აგრეთვე მ.ე. წერეთლის გადაცვალეობას.⁶

რაკი-და ნიკო ნიკოლაძესთან მიმოწერას შევეხეთ, მკითხველს ბარემ კიდევ ორ წერილს გავაცნობთ. როგორც ირკვევა, მოგვიანებითაც 1904 წლის ბოლოს, ა. ფრენკელი კვლავ ცდილობდა ახალი გაზეთის („კავკასიაში“) დაარსებას, რაც შეატყობინა თავის მეგობარს ნიკო ნიკოლაძეს და თხოვა თანამშრომლობა. მის წასაქმებლად წერილის ავტორი ატყობინებს ადრესატს აკაკი წერეთლის ავადმყოფობას და ამის მიუხედავად მის სურვილს ითანამშრომლოს ახალ გაზეთში, მაგრამ ფოთის ქალაქისთავმა ნიკო ნიკოლაძემ იმავე წლის 14 დეკემბერს უარით უპასუხა: „თქვენს თავაზიან წერილზე ვჩქარობ გიპასუხოთ, რომ მე ყოველდღიური საქმეებით ვარ დაკავებული და პუბლიკის ინტერესებისაგან ჩამოვრჩები, ამიტომ გირჩევ უფრო ახალგაზრდა თანამშრომლები შეარჩიო.“⁷

როგორც რუსული პერიოდიკის ბიბლიოგრაფიით ირკვევა ა.ს. ფრენკელმა ახალი გაზეთის დაარსების იდეა ვეღარ განახორციელა.

ჟურნალ „იურიდიჩესკოე ობოზრენიეს“ შინაარსსა და იდეოლოგიურ მიმართულებას ა. ფრენკელის მისვლა დაეტყო. იგი აქვეყნებდა მასალებს ამიერკავკასიის ხალხების მიწათმფლობელობის უფლებებზე, მიჰყავდა რუსეთისა და ამიერკავკასიის სასამართლო ქრონიკა, აშუქებდა ყველა მნიშვნელოვან სასამართლო პროცესებს და გამოტანილ განაჩენებს. ჟურნალს მუშაობაში სიძნელეებიც გააჩნდა, მაგრამ მისი დახურვის ძირითადი მიზეზი მაინც ცენზურის მხრიდან შევიწროება იყო.

ნაფიცი მსაჯული ა. ფრენკელი სასამართლო პროცესზე ხშირად დამცველადაც გამოდიოდა. ამის მაგალითად საკმარისია თბილისში გამართული პროცესი ტატო წულუკიძისა,

რომელზეც ex officio (ნისიად) დამცველად გამოსვლის სურვილი მხოლოდ ა. ფრენკელმა განაცხადა. ამ პროცესს ვეჭილმა 174-გვერდიანი წიგნი „ყაჩადი ტატო წულუკიძე“ მიუძღვნა, რომელიც თარგმნა ვარლამ თორელმა და 1911 წელს ბეგლარ ფილინოვმა გამოსცა.⁸

წიგნს აქვს ქვესათაური „ისტორია ყაჩადობისა კავკასიაში“; დასახელებული არიან მხარეში მოქმედი ყაჩადები: „კამბარ ეუბ-ოღლი, ქიტესა ნასყიდაშვილი, აზრუმში განთქმული ყაჩადი „მეგრელი“, მეჰრ-ალი (ჩვენი აზრით იგივე იმერხეველი ემრუჰულა) და სხვ.

ა.ს. ფრენკელის წიგნიდან გასაგები ხდება, რომ 1878 წლის 24 სექტემბერს თბილისში არტემ ახვერდოვის სახლის დარბევის შემდეგ ტატო წულუკიძე და ქიტესა ნასყიდაშვილი ერზრუმისაკენ გაიქცნენ, რათა შეხვედროდნენ იქ მოქმედ „მეგრელს“ მაგრამ დიდი თოვლის გამო მთებზე გადასვლა ვერ მოახერხეს და ისინი შეიპყრეს.

1879 წლის 22 მაისს თბილისში გაიმართა სასამართლო პროცესი. ტატო წულუკიძეს და მის თანამოაზრეებს ბრალს სდებდა პროკურორის ამხანაგი ნ.ვ. კოსტენსკი, ხოლო წარსულში ჩადენილ ყველა ექვს საქმეში დამცველად გამოდიოდა ა.ს. ფრენკელი. მას ტატომ განუცხადა, რომ ციხეში ჯდომამ აამხედრა იგი მდიდრების წინააღმდეგ.⁹

ა. ფრენკელი იგონებს: „როდესაც თბილისის მეტეხის ციხის საიდუმლო კამერაში მივედი, როგორც დამცველი წულუკიძისა, სასამართლო დანიშნულებით, მე დაუწვევე გამოკითხვა, რამ აიძულა ის ჩაედინა ამისთანა მძიმე დანაშაულები, მივეცი კითხვა მას: „მართალია თუ არა, რომ ის განურჩევლად და ყოველად უსაჭიროდ სჭრიდა და ჰკლავდა ხალხს?“ წულუკიძემ უკუაგლო ეს, თუმცა არ ფარავდა იმას, რომ ხალხის წინააღმდეგ განრისხებულია.“¹⁰

წიგნში მოტანილია ტატო წულუკიძის (1854-1880) ბიოგრაფია, მის მიერ ჩადენილი 22 სისხლის სამართლის და-

ნაშაული, აგრეთვე მისი 38 თანამზრახველის მოკლე ბიოგრაფიები.

წიგნში ა. ფრენკელი ცდილობს დაგმოს ავაზაკობა, როგორც სოციალური ბოროტება, მაგრამ ამავე დროს აკეთებს იმ მიზეზების ანალიზს, რომლებმაც ტატო წულუკიძე, ერთ დროს მუყაითი და ნიჭიერი ახალგაზრდა, საშიშ ავაზაკად აქცია. ამით ავტორი წარმოგვიდგენს იმ სოციალურ უსამართლობას და ფენობრივ უთანასწორობას, რომელიც სუფევდა იმდროინდელ რუსეთში.

ტატო წულუკიძე 1880 წლის 28 იანვარს თბილისში ჩამოახრჩეს. სხვათაშორის ამ შემზარავ პროცესს ერთი უცნაური ამბავიც ახლდა. ჯალათმა სკამს ფეხი რომ გამოაცალა, ამას მსხვერპლის არავითარი რეაქცია არ მოჰყოლია, თურმე ყულფი ნიკაპზე ედო: „შე, მამაძაღლო, წესიერად გამიკეთე ყულფი“-ო, უთქვამს ტატოს, რომლისთვისაც იმ დროს სიკვდილ-სიცოცხლე სულ ერთი იყო.

ამ შემთხვევას დაუყოვნებლივ გამოეხმაურა აკაკი წერეთელი, რომელმაც ყველაფერი ქართველი ახალგაზრდობის განათლების ცუდი პირობებით ახსნა.¹¹

ტატო წულუკიძის გაყაჩაღების მიზეზებს, ჯერ კიდევ მისი სიკვდილით დასჯამდე, ვრცლად ეხება თავის წერილში თბილისის სტამბების ერთ-ერთი დამაარსებელი და გამომცემელი სტეფანე მელიქიშვილი (პეტრეს უფროსი ძმა). იგი აღწერს თბილისიდან ბათუმში თავის მოგზაურობას და გადმოგვცემს ვაგონში მყოფ ერთი თანამგზავრის მონათხრობს, რომელიც ძირითადად ემთხვევა ა.ს. ფრენკელის ჩანაწერებს:

ტატო უდანაშაულოდ დაიღუპა და იგი ზოგიერთი უხეირო წესების მსხვერპლიაო – უთქვამს მას. იგი გიმნაზიაში სწავლობდა და კარგი წარმატებებიც ჰქონდა. მეოთხე კლასში ყოფნისას გარდაეცვალა მეურვე, ვინც მას არჩენდა და სწავლის ქირასაც იხდიდა, ტატო რომელიდაც წულუკიძის

უკანონო შვილი იყო და აღარავინ ეპატრონა. უსახლკარო და მშვიერ-მწყურვალე გიმნაზიიდან გამორიცხეს. ერთხანს ხელოსნებთან შევირდად მოეწყო, მაგრამ მათი უპატიოსნობის გამო წამოვიდა.

ერთ დღეს ალექსანდროვის ბაღში ერთ კაცს ყაჩაღები დაეცნენ, სცემეს და გაძარცვეს. მოგროვდა ხალხი, რომელთა შორის იყო ტანსაცმელშემოფლეთილი ტატო წულუკიძე. ალბათ ამან გამძარცვაო, სტაცეს ხელი და საპატიმროში უკრეს თავი. წლინახევრის შემდეგ ნამდვილ მძარცველებს მიაგნეს და ტატო გამოუმკეს, მაგრამ იგი ციხიდან ზნეობრივად დამახინჯებული, ყველაფერზე ამბოხებული და გაბოროტებული გამოვიდა. ამის შემდეგ იგი თავის თავს, როგორც უკანონოს, „ცოდვის შვილს“ ეძახდა და დარწმუნებული იყო, რომ მის მიერ ჩადენილი ყველა დანაშაული მათი ბრალი იყო, ვინც იგი „ცოდვის შვილად“ აქცია.¹²

ჟურნალის დახურვას ა. ფრენკელის აპათია არ გამოუწვევია. იმავე წელს შეუდგა სამზადისს და 1886 წელს დაარსა ყოველდღიური ლიტერატურულ-პოლიტიკური გაზეთი „კავკასკოე ობოზრენიე“; ეს გაზეთიც მისი დამაარსებლის ჩვეული მიმართულებისა იყო, აქვეყნებდა პროგრესული იდეების მატარებელ მასალებს. ალბათ ამიტომაც მხოლოდ 1888 წლის დასაწყისამდე იარსება.¹³

ა. ფრენკელის ჟურნალი და გაზეთი იბეჭდებოდა მისივე სტამბაში, რომელსაც სათავეში მისი ნათესავი ნ.ი. ფრენკელი ედგა. საყურადღებოა, რომ აქვე დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის „ივერიის“ 1886 წლის 241-281 და 1888 წლის 87-107 ნომრები.¹⁴ ჩვენ ა. ფრენკელის ილიასთან ურთიერთობის სხვა საბუთებს ვერ მივაკვლიეთ, მაგრამ ნათქვამიც საკმარისია იმისათვის, რომ ისინი უახლოეს ნაცნობებად მივიჩნიოთ.

ასეთივე ურთიერთობა დადასტურდა ქართული პერიოდიკის ერთ-ერთ მამამთავართან ივანე კერესელიძესთანაც.

1887 წელს ა. ფრენკელს მისი სასოფლო-სამეურნეო გაზეთის, „ცისკარის“, 1-22 ნომრები გამოუცია.¹⁵

ა.ს. ფრენკელს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ისტორიკოს დიმიტრი ბაქრაძესთანაც. მის ნაწერებს იგი ხშირად იმოწმებდა თავის წიგნში და მას ერთ-ერთ სანდო და დასაყრდენ მეცნიერად თვლიდა. საყურადღებოა, რომ ექვთიმე თაყაიშვილს დ. ბაქრაძე ა. ფრენკელმა გააცნო. ამის შესახებ წმიდა ექვთიმე გვამცნობს თავის მოგონებებში, თანაც ა. ფრენკელს ახასიათებს, როგორც ქართველთა მეგობარს: „დიმიტრი ბაქრაძეს ერთხანს მხოლოდ მისი ნაწერებით ვიცნობდი, პირადად არა. პეტერბურგიდან რომ ჩამოვედი არც მაშინ დამხვდა თბილისში. კონსტანტინეპოლში მიველინებინა მთავრობას თურქული წყაროების მიხედვით სტატისტიკური ცნობების შესაგროვებლად. თბილისში ერთი ნაფიცი ვექილი მუშაობდა, გვარად ფრენკელი, წარმოშობით ეგებებრაელიც კი, მართლმადიდებელი იყო და ქართველების დიდი მეგობარი (ვახტანგ მეექვსის კანონების რუსული თარგმანი მისი რედაქციით გამოვიდა). ბაქრაძე რომ ჩამოვიდა, იმ ფრენკელთან შედგა სხდომა ბაქრაძის მიერ ჩამოტანილი თურქული დოკუმენტების თაობაზე. მაშინ გამაცნო ბაქრაძე ფრენკელმა. ბაქრაძეს გაუხარდა და მისაყვედურა, რომ ჩემით არ მივედი მასთან და მითხრა, უსათუოდ მნახეო.“

ამგვარად ა. ფრენკელის ურთიერთობა დიდ ქართველ მოღვაწეებთან უბრალო ნაცნობობით არ ამოიწურება. ის მათთან ერთად მსჯელობდა დიდ სახელმწიფოებრივ და ეროვნულ საკითხებზე და ხშირად მათ საკუთარ სახლშიც კი იწვევდა.

რაკი ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი ვახსენეთ, აქვე მისი რუსულად გამოცემის ისტორიაზეც ვისაუბრებთ. საქმე ეხება საქართველოს ისტორიის დიდმნიშვნელოვან წყაროს, როგორც სამართალმცოდნეობის შესადაარებელ ძეგლს. მისი მნიშვნელობა აღიარეს თვით ცარიზმის მესვეურებმაც და

პირველად 1828 წელს რუსეთის სენატმა დაბეჭდა, როგორც სამსახურებრივი სარგებლობის სახელმძღვანელო. ბუნებრივია, ასეთი წესით გამოცემული წიგნი ფართო წრისათვის მიუწვდომელი იქნებოდა, ამიტომ ა. ფრენკელმა უფრო ვრცელი და დაზუსტებული სახით 1887 წელს გამოსცა, სახელწოდებით: «Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI». ნიშანდობლივია, რომ წიგნის რედაქტორი მაშინ უკვე აღიარებული ისტორიკოსი და არქეოლოგი დ.ზ. ბაქრაძე გახლდათ.¹⁶

საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს ქართულ პერიოდულ გამოცემაში ა.ს. ფრენკელზე გაბნეული ცნობები, რომლებიც მასალების სიმცირის პირობებში მასზე ერთგვარ წარმოდგენას გვიქმნის.

პირველი ცნობა გამოქვეყნდა გაზეთ „ივერიაში“. ცნობილი ხალხოსანი, პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე ალექსანდრე ნანეიშვილი მკითხველს ამცნობს ა. ფრენკელის დიდ დამსახურებას და ვახტანგ მე-6-ის სამართლის წიგნის რუსულ ენაზე გამოცემის დიდ მნიშვნელობას.¹⁷

1890 წლის აპრილში თბილისში გაიმართა იურიდიული საზოგადოების საერთო კრება, რომელზეც მთავარი მოხსენება, „დიმიტრი ბაქრაძის იურიდიული მოღვაწეობის შესახებ“ ა.ს. ფრენკელმა გააკეთა და იგი ორი თვის წინ **გარდაცვლილი მეგობრის** ხსოვნას მიუძღვნა.¹⁸

საერთოდ თბილისში არ გამართულა იურიდიული საზოგადოების სხდომა, რომელზეც ა.ს. ფრენკელი მეცნიერული მნიშვნელობის მოხსენებით არ გამოსულიყო. ერთ-ერთი ასეთი იყო ჩვენს მიერ ზემოთ ნახსენები ტაბო წულუკიძის ისტორია, რომელიც როგორც კავკასიისათვის დამახასიათებელი ყაჩაღობის ტიპური მაგალითი, განზოგადოებული სახით ა.ს. ფრენკელს წაუკითხავს საზოგადოების წინაშე.¹⁹

საინტერესო ცნობას წავაწყდით „ივერიის“ კიდევ ერთ ნომერში. აქ ა.ს. ფრენკელი თავის ორ სტუდენტობისდროინ-

დელ მეგობართან ერთად (ი. მილიუტინი, ვ. ბოგოსლოვსკი) მიმართავს ილია ჭავჭავაძეს და აცნობებს, რომ თბილისში მყოფი პეტერბურგის უნივერსიტეტის სწავლადამთავრებულულები მათი „ალმა მატერ“-ის 75 წლისთავისადმი მიძღვნილ სადილს მართავენ და „ივერიის“ რედაქტორს ამ სადილზე იწვევენ.²⁰ ამ წერილით ილიას მოპატივება, მეგობრების თბილისში მოწვევა და ის წიგნი, რომელიც მიძღვნილია ამ იუბილესადმი (იხ. ზემოთ ინტერნეტის ცნობა) ადასტურებს, რომ პეტერბურგის უნივერსიტეტის 75 წლის იუბილე თბილისში გაიმართა ერთი კაცის ა.ს. ფრენკელის ძალისხმევითა და ინიციატივით, რასაც მთელს იმპერიაში დიდი გამოსხაურება მოჰყვა.

ამის შემდეგ ქართული გაზეთები („ივერია“, „ცნობის ფურცელი“) რამდენიმე ცნობას აქვეყნებენ ა.ს. ფრენკელის მოღვაწეობაზე. ყველა მათგანზე არ შეფხერდები. მკითხველის ყურადღებას მივაპყრობთ მხოლოდ ერთს. 1899 წლის 26 იანვარს ა.ს. ფრენკელმა იურიდიული საზოგადოების სხდომაზე წარადგინა თავისი სამეცნიერო ნაშრომის რეფერატი ქართული კანონების შესახებ, სადაც ვრცლად და მეცნიერულად გაანალიზებული იყო ვახტანგ VI-ის სამართალი, კერძოდ და ზოგადად ქართული სამართალი. მოიწვიეს ყველა დაინტერესებული პირი, მათ შორის ისინიც, ვინც საზოგადოების წევრი არ იყო.

გაზეთის ცნობით სამწუხაროდ ქართველებმა ჩვეული გულცივობა გამოიჩინეს და ამ სხდომას არ დაესწრნენ, ხოლო ერთად-ერთი ჩვენი ახალგაზრდა თანამემამულე (რომლის გვარს სტატიის ავტორი, ისიც ანონიმი არ ასახელებს), გამოვიდა მომხსენებლის კრიტიკით, რაც თავიდან ბოლომდე მცდარი იყო.²¹

ა. ფრენკელის მოღვაწეობა მარტო მისი პროფესიით არ იფარგლება. იგი ყურადღებას უთმობს ისეთ საქველმოქმედო საქმეებს, როგორცაა ხელმოკლე მოსწავლეებზე დახ-

მარება. იგი ამ საზოგადოების წევრი იყო. სხვათა შორის 1900 წლის დეკემბერში საზოგადოებას შეუდგენია წესდების პროექტი, თავისი კრება ჩაუტარებია „გრძობედოვის ქუჩა-ზედ, ნაფიც ვეჟილ ა. ფრენკელთან, რომლისთვისაც მიუწვდევიათ იშუამდგომლოს მთავრობასთან ამ წესდების დამტკიცების შესახებ.“²²

1902 წლიდან ქართულ პრესაში ა.ს. ფრენკელის ხსენება აღარ არის, თუმცა ის კვლავ აგრძელებს აქტიურ პროფესიულ და საზოგადოებრივ საქმიანობას. პირველ რიგში სათქმელი ისაა, რომ შრომითი საქმიანობის დაწყებიდან იგი არ დალატობს არჩეულ საქმეს და სიცოცხლის ბოლომდე ნაფიც ვეჟილად რჩება.

ძალზე მრავალფეროვანია ა. ფრენკელის სიცოცხლის ბოლო 10 წელი. იგი ერთდროულად არის კავკასიის მიწათმოქმედ ხელოსანთა გამასწორებელი კოლონიის და თავშესაფრის საზოგადოების წევრი, თბილისის შრომისმოყვარეთა სახლის მზრუნველთა საზოგადოების გამგეობის წევრი, მდივანი და მამაკაცთა განყოფილების მზრუნველი; იმპერატრიცა მარია ალექსანდროვნას სახელობის უსინათლოთა საზოგადოების სარევიზიო კომისიის წევრი. ყოველივე ამის შესახებ გვაუწყებს ისეთი სანდო წყარო, როგორცაა «Кавказский календарь».²³

1910 წლიდან ა.ს. ფრენკელის ხსენება ამ წყაროშიც წყდება, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ეს ხანდაზმული კაცი და ქართველთა დიდი მოამაგე, 1909 წელს გარდაიცვალა.

ჩვენი ვალი იყო მოგვეძია მასალები ა. ფრენკელის ოჯახის წევრებზეც, მაგრამ ჩვენს ხელთ არსებულ დოკუმენტებში ვერაფერი აღმოვაჩინეთ. ერთად-ერთი, რაც ვნახეთ იგივე „კავკაზსკი კალენდარის“ 1913 წლის გამოცემაში ისაა, რომ აქ საუბარია კაპიტან კონსტანტინე სამოელის ძე ფრენკელზე (ჩვენი აზრით ნაფიცი ვეჟილის ძმაზე), რომელიც 1912 წელს დაუნიშნავთ დუშეთის მაზრის უფროსად, მაგრამ

იმავე წელს ამ თანამდებობიდან გაუთავისუფლებიან და მომდევნო წლებშიც მისი კვალი აღარ ჩანს.²⁴

როგორც ზემოთ ვთქვით, დიდმნიშვნელოვანი შეხვედრები, რომლებზეც ჩვენი, სასიქადულო მოღვაწეები: ილია, აკაკი, დ. ბაქრაძე, გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე და სხვ. მსჯელობდნენ ეროვნული მნიშვნელობის საკითხებზე, **იმართებოდა ა. ფრენკელის სახლში**. ბუნებრივია, ჩვენი ინტერესის საგანი ასევე გახდა მისი ბინის მისამართის დადგენა. გაირკვა, რომ 1907 წლამდე თითქმის 30 წლის განმავლობაში ა.ს. ფრენკელი ცხოვრობდა გრიბოედოვის ქუჩის №33 სახლში, ხოლო 1907-08 წწ ყორღანოვის ქუჩის № 11 სახლში. გარდაცვალების წინ ჩვენთვის გაუგებარი მიზეზებით კვლავ გამოუცვლია საცხოვრებელი და გადასულა ყორღანოვის ქუჩის №6 სახლში.

ღმერთისა და სამართლიანობის წინაშე მართალნი ვიქნებით, თუ ამ სამი მისამართიდან ერთ-ერთი სახლის კედელზე გავაკეთებთ მემორიალურ დაფას.

აი ის, რისი მოძიებაც ჩვენ შეგძელით საარქივო დოკუმენტების უქონლობის პირობებში.* დარწმუნებული ვარ მკვლევარები მომავალში სხვა საბუთებსაც მოიძივენ და კიდევ უფრო დააზუსტებენ აღექსანდრე ფრენკელის, საქართველსთან და ქართველ ხალხთან სისხლხორცეულად დაკავშირებული მოღვაწის ბიოგრაფიას.

ეს ჩვენი კეთილშობილური ვალია.

* ა. ფრენკელის ნაშრომს არ ახლავს ფოტოსურათები. ამ წიგნში შეტანილი ყველა ფოტო ჩვენ მოვიძიეთ. რეპროდუქციები კაუთონის ზურაბ სურმანიძეს (რედ.)

ლიტერატურა*

1. ინტერნეტი: 4279. Френкель А.С.
2. **ნიკო ნიკოლაძე**. მოგონებები. თბილისი. 1984, გვ. 132.
3. Большая советская энциклопедия. т. 24, М. 1976. стр. 742.
4. მასალები XIX ს. 60-90-იანი წლების საქართველოს საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრებიდან (**კირილე ლორთქიფანიძის** მიმოწერა. თბილისი. 1981. გვ. 179; **გიორგი წერეთელი**. პუბლიცისტიკა. თბილისი. 1973 წ. გვ. 208, 209.
5. Библиография русской периодики Грузии (составил **Г.В. Зерцалов**). Тбилиси, 1941. с. 57.
6. **ნიკო ნიკოლაძის** არქივის კატალოგი. თბილისი. 1954. გვ. 162.
7. იქვე, გვ. 182.
8. **ა.ს. ფრენკელი**. ყაჩაღი ტატო წულუკიძე (ისტორია ყაჩაღობისა კავკასიაში). თარგმანი **ვარლამ თორელისა**. გამომცემელი **ბეგლარ ფილინოვი**. 1911 წ.)
9. იქვე, გვ. 118, 135.
10. იქვე, გვ. 139.
11. გაზ. „დროება“, № 25, 1 თებერვალი, 1880 წ. გვ. 1-2.
12. გაზ. „დროება“, № 28, 8 ნოემბერი, 1878 წ. გვ. 2-3; № 230, 11 ნოემბერი, გვ. 2,3.
13. იხ. №5, გვ. 72.
14. იქვე.
15. იქვე.
16. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ.4, თბილისი 1979 წ. გვ. 337, 338; ტ.8, თბილისი, გვ. 702.
17. გაზ. „ივერია“, №.. 4 ოქტომბერი, 1887 წ. გვ. 1.
18. გაზ. „ივერია“, №.. 19 აპრილი, 1890 წ. გვ. 2-3.
19. გაზ. „ივერია“, №.. 22 იანვარი, 1892 წ. გვ. 2-3.
20. გაზ. „ივერია“, №.. 29 იანვარი, 1894 წ. გვ. 3.
21. გაზ. „ივერია“, №.. 2 თებერვალი, 1899 წ. გვ. 2-3. (Amicus-ის წერილი)
22. გაზ. „ივერია“, №273, 16 დეკემბერი, 1900 წ. გვ. 3.
23. Кавказский календарь, за 1901-1909 гг.
24. იქვე, 1913 წ. გვ. 90, XXVIII.

* ა.ს. ფრენკელის ბიოგრაფია პირველად ქვეყნდება, ამიტომ მკითხველისათვის ლიტერატურით სარგებლობის გასაადვილებლად ამ თემაზე გამოყენებული ლიტერატურის სიას ვურთავთ თვით ბიოგრაფიას (რ.ს.)

წინასიტყვაობა

ეს სამგზავრო „ნარკვევები“ დაწერილია ჩემს მიერ ჩანაწერებისა და ცნობების საფუძველზე, რომლებიც გასულ წელს, ბათუმში ყოფნისას შევაგროვე. მე ვიცი თუ რამდენად ნაკლებია და არასრული ჩემი „ნარკვევები“, მაგრამ ახლადშემოერთებულ მხარის შესახებ რაიმე სანდო ცნობების უქონლობის გამო, მაინც ვბედავ მათს გამოქვეყნებას. ამასთან, ვფიქრობ, ცნობები ბათუმსა და მის ოლქზე უშუალოდ მნახველისა, რომელიც რუსების მიერ ბათუმის აღების მოწმეა, რამდენადმე გაგვაცნობენ მდგომარეობას, რომელიც ჩვენს თურქეთის ქართველების მხრიდან შეიქმნა. ამ საკითხის გარკვევას ახლადშემოერთებული პროვინციის ჩვენდამი დამოკიდებულების მოწესრიგების და ბათუმის რუსეთთან შერწყმის უფრო რაციონალური ღონისძიების გატარების საქმეში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

რაც შეეხება ჩემი „ნარკვევების“ ნაკლებობას, ერთი უნდა ვთქვა: ომამდე ბათუმის ოლქის ჩვენს საზღვრებთან სიახლოვისა და ფოთიდან ბათუმის მკლავის გაწვდენაზე მდებარეობის მიუხედავად, ბათუმის ოლქი თითქმის არ იყო შესწავლილი და აღწერილი.* კავკასიის მმართველობის მიერ თურქეთის საქართველოში გამოგზავნილი გ. ყაზბეგის¹ ორი ნარკვევისა და ბ. ბაქრაძის წმინდა სპეციალური არქეოლოგიური გამოკვლევის² გარდა ჩვენ არ გვაქვს ბათუმის ოლქის დაწვრილებითი აღწერა. ოსმან-ბეგის „ლაზისტანი“³ არ გვაძლევს არაფერს საკუთრივ ბათუმის მხარის შესახებ. იგივე შეიძლება ითქვას დანარჩენ მოგზაურებზეც, მაგალითად, ინგლისელ გვარაჩინოს⁴ შესახებ, რომელმაც გამოიკვლია მხოლოდ გზა ბათუმიდან ართვინამდე და სხვა. გამონაკლისს წარმოადგენს ბათუმისა და მისი მხარის პატარა აღწერილობა იტალიის ყოფილი კონსულის გ. მალმუხისა⁵, რომელიც მოგვითხრობს პერიოდზე 1873 წლამდე, მაგრამ რუსი მკითხველისათვის ძნელად მისაწვდომ ენაზე.

* ტექნიკური სირთულის გამო, ავტორის მიერ დამოწმებული ლიტერატურა სქოლიოებიდან წიგნის ბოლოს დართულ სიაში გადავიტანეთ (რედ.)

უკანასკნელ ხანს ხელიდან ხელში გადადიოდა ბათუმის ვიცე-კონსულის ბ-ნი ჯიუდიჩის ფრანგულ ენაზე დაწერილი წერილი „Notice sur Batoum“, რომელიც როგორც ჩანს, საფუძვლად დაედო რუსეთის საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების ცნობებში მოთავსებულ „შენიშვნებს ბათუმზე“ მაგრამ ეს შენიშვნაც ზერელება და ოფიციალურ რაპორტს წარმოადგენს.

ბათუმზე ახალი არაფერი მოუცია 1879 წლისათვის „კავკასიის კალენდრის“ შემდგენელს ბ. შავროვს,⁷ რამდენადაც, ბ. შავროვისავე განცხადებით, ახლადშემოერთებულ მხარეში სწორად ჩამოუყალიბებელმა მდგომარეობამ ამას ხელი შეუშალა.

მე სავსებით ვიზიარებ ბ. შავროვის შეხედულებას, მასალების შეკრების სიძნელეზე ისეთ მხარეში, როგორიცაა ბათუმის ოლქი. მაგრამ ეს სიძნელე ჩემი გაგებით, იზრდება აგრეთვე ყველა მუსლიმანისათვის დამახასიათებელი აპათიით ყოველგვარი სიახლისადმი, რომელიც მის კერას გარეთ ხდება და თითოეულ მათგანს უშუალოდ არ ეშუქრება, აგრეთვე ამ ადგილები მოსახლეობის გაუნათლებლობით.

ძველებურმა მუსლიმანურმა დესპოტიზმმა და რელიგიურმა რწმენამ მუჰამედის მიმდევარნი ჯადოსნურ რკალში მოაქციეს, რომლისგანაც მათ არა თუ არ შეუძლიათ, არამედ არც სურთ გამოვიდნენ და სწამთ, რომ ცხოვრების ხვედრი ყველა მათგანის თავზეა მოხვეული და თითოეულის ნება ბედისადმი დამორჩილებაა.

ამ ფატალისტურმა პრინციპმა საუკუნეების განმავლობაში ჩაჰკლა მათში ყოველგვარი გონივრული ცნობისმოყვარეობა და გონებრივი განვითარებისაკენ სწრაფვა.

სტატისტიკური ცნობების და მონაცემების შეკრება, ქართველ მუსლიმანთა ასეთი იჭვიანობის და უნდობლობის გამო დიდ სიძნელეებს უკავშირდება.

ამ წიგნში ბათუმისაკენ მიმავალმა და თვით ბათუმში, მე შევერიბე შედარებით სრული მასალა ორი მხარის შესახებ: ჩურუქ-სუზე და ბათუმზე. დარწმუნებული ვარ, რომ ამ ნარკვევებით, თუმცა არასრულად, მაგრამ მაინც შევავსებ ახლადშემოერთებულ მხარეზე ცნობების უქონლობის ხარვეზს.

ა. ფრენკელი

ნარკვევები პირველი

„გზალ ბათუმისაკენ“

ნ ა რ კ ვ ე ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

„ბზად ბათუმისაკენ“

თ ა ვ ი კ ი რ ვ ე ლ ი

**საზღვარზე გადასვლა. – ჩაღვადართა ცხენები. – ბურჟლები.
– მდინარე ჩოლოძი. – ბათუმის მხარის შემადგენლობა და
საზღვრები. – თურქების მიერ ბათუმის ჩაბარების დაყოვნება.
– ხმები „ლათა“ ბანჯრახვავი. – მიღებული ზომები.**

ოზურგეთში დიდი გაჭირვებით ვიშოვნე ჩემთვის, მოსამსახურე-მთარგმნელისათვის ცხენები და 1878 წლის 22 აგვისტოს, ადრე დილით, გავეშურე თურქეთის ყოფილი საზღვრისაკენ, მუხაესტატეს მიმართულებით, სადაც იდგნენ ჩვენი უახლოესი ჯარები.

ამ ადგილებში, ისევე როგორც ამიერკავკასიის უმრავლეს მთიან ადგილებში, ძველთაგანვე, მიმოსვლის ერთი საშუალება ცხენია. საპალნეებითვე გადააქვთ ტვირთიც, ცხენს კი შემდეგნაირად რთავენ: ცხენის (ან სახედარის) ზურგზე აფენენ ქეჩას, ან რაიმე სქელს, ქეჩის მსგავსს, ცხოველს ზურგი რომ არ დაუზიანონ, ამ საფენზე დებენ სპეციალური მოწყობილობის ფართე ხის უნაგირს, რომელზედაც მაგრდება ტვირთი. ამასთან, ორივე მხარე გათანასწორებულია, რათა ცხოველს მოძრაობა არ გაუძნელდეს. საპალნე ცხენი ცხრა ფუთამდე ტვირთს ზიდავს. ასეთი ცხენები იწოდებიან ჩაღვადარისეულად. კავკასიის მთებში ყოველთვის შეიძლება ჩაღვადართა ცხენების შოვნა. ბევრი სოფელი მთლიანად საპალნე ტვირთის გადაზიდვითაა დაკავებული.

ჩალვადრები კარგად მოსიარულენი არიან, ისინი არასდროს არ ჯდებიან ცხენებზე, არამედ ქარავანს ფეხით მიჰყვებიან.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დროს მოგზაურობა ოზურგეთიდან ჩვენს ჯარებამდე არ იყო უსაფრთხო: ხმები დადიოდა, რომ მთებში, „ანცობდნენ.“ ამიტომ მუხაესტატეს გზისაკენ ალაგ-ალაგ გურიის I რაზმიდან გამოყოფილი პიკეტი იდგა, რომლის მოვალეობას მგზავრთა უსაფრთხოების დაცვა შეადგენდა. გარდა ამისა მე, როგორც კორესპონდენტს, მომეცა ორი კაზაკი გამყოლად, რომლებიც მრავლად ირეოდნენ შერეულ ტყეში, ვიდრე ქობულეთლები ან ადგილობრივი ყაჩაღები.

ორი ვერსის გავლის შემდეგ დაიწყო აღმართი. ჩემს წინ მრისხანედ წამომართულიყო გურია-აჭარის მთები, რომლებიც გარს ევლებიან გურიის ველს, მარჯვნივ მოსჩანდა კარგად მოწყობილი მიწური სიმაგრეები, მაგრამ ისინი, როგორც უკვე გამოუსადეგარნი, მიეტოვებინათ. შემდეგ გზა იყოფოდა ორად: ძველად და ახლად. ესეც შედეგი ჩვენი მესანგრეების საქმიანობისა.

ჩვენ შევედით ტყიან ადგილას და განზე მოვიტოვეთ ძველი გზა. ალაგ-ალაგ გაუვალი ტალახის გამო, გზა იყო ძალზე ძნელად სავალი. აქ ჩვენ შეეხვედით ორსამ პიკეტს გურიის რაზმიდან. ესენი იყვნენ დარჩეული ყმაწვილები: ტანადნი, ღამაზნი, მოქნილნი, მთიან ადგილისათვის შესაფერის ტანისამოსში გამოწყობილნი.

ყოფილ ჩოლოქის საგუშაგოზე (ოზურგეთიდან 7 კილომეტრზე), მდინარე ჩოლოქის ახლოს მთავრდებოდა ჩვენი ძველი საზღვარი. მდინარეზე გადასვლის შემდეგ გავედით სწორ ადგილას, რომელსაც ჩაუდიოდა მდ. ჩოლოქი და გზა ისევ ზევით განვაგრძეთ, ჩვენი ჯარების მიერ გაკეთებული შარავით (აქ ადრე თურქთა პიკეტი იდგა). ყველა ეს ადგილები ომამდე უღრან ტყეს წარმოადგენდა. ქობულეთლები უფროსილდებოდნენ მას. ახლა კი გაკაფულია და გაყვა-

რუსეთ-თურქეთის ომი 1877-78 წ.წ. კავკასიის ფრონტი.
ქართველი მეომრები ქობულეთის მისადგომებთან.

რუსეთ-თურქეთის ომი 1877-78 წ.წ.
მეომრები ცხის-ძირში.

ნილია გზა, რომელიც თითქმის მუხაესტატემდე გრძელდება. აქვე იყო წვრილ ბოძებზე გაბმული სამხედრო ტელეგრაფი, რომელსაც საჭიროებისამებრ გადაადგილებდნენ.

მაღე ჩვენ მივალწიეთ ადგილს, სადაც იღვრებოდა რუსული სისხლი და სადაც დავხარჯეთ ამდენი ღონე და ხალხი... მაგრამ ვიცნობდით კი ბათუმის მხარეს ომის წინ? საეჭვოა...

ჩვენ საერთოდ ბუნდოვანი წარმოდგენა გვექონდა იმ ახალ მიწაზე, რომელიც გვაერთიანებდა ბერლინის მოლაპარაკებით. ჩვეულებრივი სიტყვებით: „ბათუმი“, „ბათუმის მხარე“, ჩვენ მივეჩვიეთ გვეწოდებინა არა მარტო ქ. ბათუმი, ამ სიტყვის ვიწრო გაგებით, არამედ ყველა იმ ადგილთა და მხარეთა გაერთიანება, რომელიც გადმოგვეცა ბერლინის მოლაპარაკებით. ბათუმი კი იყო მთავარი ქალაქი ლაზისტანის სანჯაყისა, რომელიც იყოფოდა კაზებად და ნახიებად, საკუთრივ ბათუმის „მხარე“ თურქების ბატონობისას შეადგენდა ბათუმის კაზას და შეიცავდა ორ მხარეს: ბათუმისა და ჩურუქ-სუს.

კაზის პირველი ნაწილის, ანუ ბათუმის ნახიეს ჩრდილოდასავლეთი საზღვარი იყო მდინარე ჭოროხი და ჩრდილოაღმოსავლეთით, ჯერ მდინარე აჭარისწყალი, სადაც ეს მდინარე მიერთვის ჭოროხს, შემდეგ აჭარის მთათა ეს ჯაჭვი, ამ მთათა განტოტება, „პერანგას“ სახელწოდებით და მათი შვერილი, თითქმის რომ ებჯინება ზღვას. აქ, ციხისძირის ქვემოთ არის სარის მთა და ბოლოს, შავი ზღვა ჭოროხის შესართავამდე. ბათუმის მხარის ყველაზე უგრძესი ადგილი აღწევდა 36 ვერსს, ხოლო სიგანე, ქვეყნის შიგნით, შეადგენდა 22-დან 27 ვერსამდე.

აღმოსავლეთით, ბათუმის ნახიეში შედიოდა მალღობი, რომელიც თითქოს იჭრებოდა ზღვაში, ხოლო დასავლეთით განიერი ველი, რომელსაც, ერთის მხრივ კახაბრის მთები ესაზღვრებოდა, მეორეს მხრივ, იგი შემორტყმული

იყო ჭოროხით, რომელიც ბათუმიდან 13 ვერსის დაშორებით ერთვის ზღვას.

რაც შეეხება ბათუმის კაზის მეორე ნახევარს, ანუ ჩურუქ-სუს ნახიეს, მისი საზღვრები წმ. ნიკოლოზის (შეკვეთილის ნავმისადგომში) საგუშაგოდან მიყვება მდ. ჩოლოქის ნაპირს. შემდეგ ადის გურია-აჭარის მთებში, პერანგას მთიდან მოდის ამ მთის მთავარ ქედზე (ბათუმის ნახიეს საზღვრით) და მთავრდება შავ ზღვასთან. არსებითად, ჩურუქ-სუს ნახიე მდ. კინტრიშის აუზში თავსდება.

ჩურუქ-სუს ნახიე,⁸ რომელიც უფრო ქობულეთის სახელითაა ცნობილი, შესდგება ერთი ხეობისაგან, რომელიც წარმოიქმნება გურია-აჭარის ქედით და პერანგას განტოტებით. ეს ხეობა ირწყვება მდინარე კინტრიშით, რომელიც 35 ვერსის სიგრძისაა. თავის ზედა ნაწილში ვიწრო და დაკლაკნილია. დამრეცი, ტყიანი ფერდობები ადამიანის საცხოვრებლად ნაკლებგამოსადეგია.

ბათუმის ნახიეს დასახლება თავს იყრის ზღვის, ჭოროხის და ჩაქვისწყლის ნაპირებზე, აგრეთვე ზღვის და მდ. კინტრიშის ორივე ნაპირზე.

იმ ადგილთა საერთო რიცხვი, ყოფილი ლაზისტანის სანჯაყიდან რომ შეუერთდა რუსეთს და ახლა ბათუმის „ოლქი“ ჰქვია, თურქული დაყოფის მიხედვით შეადგენდა შვიდ მხარეს ანუ ნახიეს: ბათუმის, ჩურუქ-სუს (ქობულეთის), ზემო აჭარის, ქვემო აჭარის, მაჭახლის, ლივანას და გონიოს. ყველა სოფლის თემს, ანუ მერქეხს მოსახლეობის მიერ არჩეული მუხტარი მართავდა. რამდენიმე მერქეხი შეადგენდა ნახიეს, რომელსაც მუდირი მართავდა. თავის მხრივ, ორი ნახიე შეადგენდა ერთ კაზას, რომელსაც მუთასარივის მიერ დანიშნული კაიმაკამი მართავდა.

ჩვენზე გადმოცემული ადგილები შეადგენდნენ ოთხ კაზას: ბათუმის, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა ბათუმისა და ჩურუქ-სუს სამუდიროები, აჭარის, რომელიც ზემო

და ქვემო აჭარისაგან შესდგება, ლივის,* რომელსაც ეკუთვნოდა მაჭახლის და ლივის სამუდროები და ბოლოს, ხოფის ერთი კონიოს** სამუდროთი, რადგანაც მეორე, ხოფას სამუდრო, თურქეთს დარჩა. არქაბეს, ხემშინის და ათინის სამუდროები, ბერლინის მოლაპარაკებით, ასევე არ შეერთებია რუსეთს.

ამგვარად, მთელი ბათუმის „ოლქის“, მათ შორის ბათუმის „მხარის“ საერთო საზღვარია*** წმ. ნიკოლოზის საგუშაგო, ოზურგეთის მაზრა (ქუთაისის გუბ.), ახალციხის მაზრა (ტფილისის გუბ.) და არტაანის მხარე (ყარსის ოლქი), შემდეგ, თურქეთი (ლაზისტანის სანჯახის ნარჩენი) და შავი ზღვა.

საზღვარზე ჩემი გადასვლისას შესანიშნავი ამინდი იდგა. გზაზე მუშაობდნენ რუსი ჯარისკაცები, შარავხას ასწორებდნენ. ელოდნენ კავკასიის მეფის ნაცვლის მოადგილის თავად სვიატოპოლკ-მირსკის გამოვლას, რომელსაც თურქებისაგან უნდა მიედო ბათუმის ოლქი...

ეს საქმე ადვილი როდი იყო.

ბათუმის და მასთან ერთად ყარსის ოლქის შემოერთება იყო ჩვენი ერთი სერიოზული შენაძენი უკანასკნელ ომში, მაგრამ თურქეთის მთავრობის აუჩქარებლობა, რომელიც გაუთავებელ დაბრკოლებებს ჰქმნიდა ბათუმის ჩაბარებაზე.

*უნდა იყოს ლივანას. ლივა – იგივე სანჯაყია (რედ)

** უნდა იყოს – გონიოს (რედ.)

***აზიის ჩვენს სანაპიროზე რუსეთსა და თურქეთს შორის საზღვრების ზუსტი განსაზღვრისათვის დანიშნულია ორმხრივი „სპეციალური კომისია.“ რუსეთის მხრივ ამ კომისიის წევრებად დანიშნული არიან გენერალი სტებნიცკი და გენერალური შტაბის კაპიტანი (ახლა პოლკოვნიკი) ლევაშოვი. ტოპოგრაფები შეუდგენენ ადგილების აზომვას არტანუჯიდან ოლთისისაკენ და უკან არტანუჯისკენ, ისევე, როგორც ორდალოკიდან ზევით, მდ. ჭოროხის მიმართულებით. ეს სამუშაოები ჯერჯერობით შეჩერებულია იმ დაბრკოლებების გამო, რომელსაც ქმნიან თურქეთის ქვეშევრდომები, ე. ი. ის მცხოვრებლები, რომლებიც დარჩნენ თურქეთში.

საგანგაშო ხმები ინგლისელი აგენტებისა მოსახლეობის წაქეზებაზე – წინააღმდეგობა გაეწიათ რუსეთთან შეერთებაზე. ცნობა ქობულეთლების, აჭარლების და ლაზების ჩვენთან იარაღით შეხვედრაზე – ყველაფერი ეს, ავალდებულებდა რუსებს, მიეღოთ შესაბამისი ღონისძიებანი, რათა ბათუმში არ შეგვეხვედროდა ისეთი მოულოდნელობა, როგორიც შეხვედათ ავსტრიელებს ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში...

იმ დროს, როდესაც რუსეთის ხელისუფლება რიონის მხარის ჯარების სარდლის გენერალ ოკლობუიოს მეშვეობით აწარმოებდა უშუალო მოლაპარაკებას თურქეთის მუშირთან დევრიშ-ფაშასთან, შეიქმნა კომისია მეფის ნაცვალის მოადგილის თავად დ. ი. სვიატოპოლკ-მირსკის მეთვალყურეობით და შემდეგი შემადგენლობით: გენერალი თავ. ტრუბეცკოი, (მეფის ნაცვლის სალაშქრო კანცელარიის უფროსი), პოლკოვნიკი თავ. გრიგოლ გურიელი (ქართველი პატრიოტი, რომელიც ქობულეთელთა სიყვარულით სარგებლობდა) და ბ-ნი ჯიუდიჩი (ბათუმის ჩვენი ყოფილი ვიცე-კონსული). ეს კომისია ცდილობდა ბათუმის მხარის მიღება-ჩაბარების მოწვევრიგებას და აწარმოებდა მოლაპარაკებას, თურქეთის განსაკუთრებულ დელეგატებთან, გენერალ ნიათ-ფაშის და ალი-ბეის (თურქეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს მოხელე) მონაწილეობით.

ვიდრე მიდიოდა მოლაპარაკება და ხანგრძლივი დავა თურქებთან, რომლებიც ყოველთვის გამოირჩეოდნენ მოხერხებულობით – განზე გადაედოთ ყოველგვარი საქმე, რუსეთის სამხედრო ხელმძღვანელობამ მიიღო ღონისძიებანი, რათა თავიდან აეცილებინა შესაძლო შემთხვევითობა.

ქ. ბათუმისაკენ რუსეთის ჯარები დაიძრა სამი მიმართულებით: ოზურგეთიდან, უფრო სწორად მუხანესტატესა და ხუცუბნის მხრიდან მოდიოდა გურიის რაზმის კოლონა, გენერალ ალხაზოვის ჯარის შემადგენლობით და გენერალ ნურიდის მეთაურობით; ართვინის მხრიდან გენერალ კ. ვ. კომაროვის კოლონა, ქ. ახალციხიდან (ზემო აჭარით)

გენერალ ტრეიტერის ჯგუფი. ნაგარაუდვეი იყო სადესანტო ჯარების გაგზავნა ფოთიდან და ნიკოლაევსკიდან, იმ შემთხვევაში, თუ ამას გარემოება მოითხოვდა. ამგვარად, მხარის დაუფლება შეიძლებოდა ყოველი მხრიდან.

მაგრამ განა სასურველი იყო ძალად აღება მხარისა, რომელიც უერთდებოდა რუსეთს „სამშვიდობო“ მოლაპარაკებით?

ამისათვის ჩვენი მთავრობის უმთავრეს საზრუნავს წარმოადგენდა ყველაფერი იმის თავიდან აცილება, რასაც შეეძლო გამოეწვია არამარტო უკმაყოფილება ან შეტაკება მცხოვრებლებთან, არამედ ჩაგვეწერგა რწმენა იმისა, თუ რამდენად სარგებლიანი, გამოსადეგი და, ამასთან, გარდაუვალი იყო მათთვის სრუსეთის მიერ დაპყრობა. მე აღარ გავაგრძელებ სიტყვას იმაზე, თუ რა კეთდებოდა ბათუმის ოლქში ამ დროს რუსეთთან შეერთებისათვის, ან ამ შეერთების უარყოფაზე, აგრეთვე იმაზე თუ რა ღონისძიებანი იქნა მიღებული თავად სვიატოპოლკ-მირსკის მიერ კავკასიის მთავარმმართველის დიდი თავადის უფლებამოსილებისამებრ, იმ წინაღობათა ასაღამგავად, რომლებიც შეუშლიდა ხელს ოლქის მშვიდობიან აღებას. უნდა ითქვას, რომ ამ მეცადინეობას სასურველი შედეგი მოჰყვა. ამას ხელს უწყობდნენ ის პირები, რომლებსაც ევალდებოდათ ეს საქმე. იმ დროისათვის, როდესაც თავადი სვიატოპოლკ-მირსკი უახლოვდებოდა ჩვენს ძველ საზღვარს, გურიის კოლონამ უკვე დატოვა ხუცუბანი და გაემშურა ჩურუქსუსაკენ, შემდეგ კი გენერალმა ოკლობჟიომ 19 აგვისტოს მშვიდად აიღო სოფელი ჩურუქსუ. სამება და კვირიკე, ე. ი. ის პოზიციები, რომლებიც გარს ევლებოდნენ ყბადაღებულ ციხისძირის სიმაგრეს და წარმოადგენდნენ გასაღებს ამ სიმაგრეებისათვის. ბოლოს, გენერალ ნურიდის ბანაკი 22 აგვისტოს უკვე ციხისძირის სიმაღლეზე იდგა... ყველგან სიწყნარე და სიმშვიდე იყო, მცხოვრებლები აგზავნიდნენ დეპუტატებს რუსეთის ხელისუფლებისადმი მორჩილების სურვილით...

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

მუხაესტატი. – მიღუძნეაბი. – ბათუმის მცხოვრებლები. – ქოზულეთლები (ქართველები). – სომხები. – ბერძნები. – ჩეჩენები. – ქურთები. – ლაზები. – მათი რიცხვი სხვადასხვა წყაროების მიხედვით.

მუხაესტატე სხვას არას წარმოადგენს, თუ არა მაღალ ბორცვთა ჯაჭვს, სადაც მხოლოდ რუსის ჯარის დგომამ წარმოქმნა ვაჭარ-მარკიტანთა მთელი დასახლება. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი ჯარების მთელი მასა ქვეყნის შიგნით იყო წაწეული, მუხაესტატეში ჩვენ მაინც უამრავი დუქანი და ფარდული დაგვხვდა. ამ დუქანში ვაჭრობის მთავარ საგანს წარმოადგენს სასმელი. აქ ნახავდით ყველა სახის რომს, კონიაკს, შამპანურს, ლიქიორს. ყველაფერი ეს ტრაპიზონის და მარსელის კონტრაბანდის ნაწილია. საუზმეთაგან არის ყველი, სარდინი და სხვა კონსერვები.

ჩემი გამცილებლები მუხაესტატეში დავასვენე. ერთ ნაჭერ ცუდ ოსურ ყველში და ხმელ პურში, რითაც ჩემი თანამგზავრები დანაყრდნენ, მე იძულებული ვიყავი გადამეხადა ძალიან დიდი თანხა. სამაგიეროდ, მარსელის ლიქიორი და რომი შევიძინე ძალიან იაფად.

ეს ვაჭრები ემზადებოდნენ დაეტოვებინათ თავიანთი „საძოვრები,“ რამდენადაც მუხაესტატეში ჩვენ ჯართაგან რჩებოდნენ მხოლოდ ალექსანდრეპოლელეები, გურიის ერთი რაზმი, ცოტა კაზაკები და ერთი ბატარეა, რომელიც წინ უნდა წაეწიათ. რჩებოდა მხოლოდ დივიზიონის ლაზარეთი.

მუხაესტატეში, რა თქმა უნდა, ადგილობრივთაგან ვერც ერთ სულს ვერ შევხვდი. რამდენადაც ჯერ კიდევ ომის დასაწყისში დავიკავეთ ჩვენ ეს პოზიცია და განვდევნეთ ქობულეთის მილიცია, რომელმაც რუსული ხიშტის ძალა პირველმა თავისთავზე, ყოველგვარი თურქული რეგულარული (ნიზამი) ჯარის დახმარების გარეშე გამოსცადა.

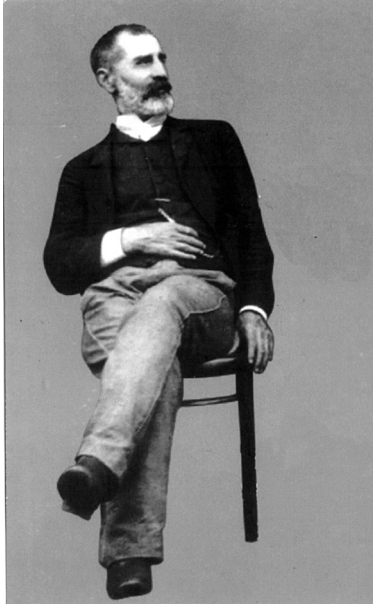
აქ უადგილო არ იქნება ვთქვათ რამდენიმე სიტყვა ბათუმის ოლქისა და მის ორივე ნახიეს, ჩურუქ-სუს და ბათუმის მცხოვრებლებზე. გაზეთებში ბევრს ლაპარაკობდნენ ლაზებზე, მათ აჯანყებაზე, ავტონომიაზე, რომელსაც, თითქოს, ისინი მოითხოვდნენ. ამ ადგილებში კი, სადაც მოსალოდნელი იყო მცხოვრებთა წინააღმდეგობა, „საერთოდ არავითარი ლაზები არ არიან!“ მთელს მხარეში, რომელიც რუსებს ერგოთ ამ ომში, შეიძლებოდა დამეთვალა მხოლოდ რამდენიმე ასეული ლაზი, რომლებიც ცხოვრობენ ჭოროხის გაღმა. მოსახლეობის დანარჩენ ნაწილს შეადგენდნენ ქობულეთლები, რომლებიც ცხოვრობენ აჭარაში, შავშეთში და ა. შ. მცირე რიცხვი ლაზებისა, რომლებიც ბინადრობენ გონიოს კაზაში და სხვ.

ამგვარად, დიდ შეცდომას სჩადიან ისინი, ვინც ახალშემოერთებული მხარის მოსახლეობას უწოდებს „ლაზებს.“ იმ პროვინციათა შორის, რომლებშიც ცხოვრობდნენ ლაზები, ჩვენ გვერგო მხოლოდ ორი სოფელი (მაქრიალი და მარადიდი). ესენი გონიოს ყოფილ კაზაში შედიოდნენ. გაუგებრობას იწვევდა აგრეთვე ის, რომ მთელი სანჯაყი, ანუ გუბერნია, თურქების მიერ „ლაზისტანად“ იწოდებოდა. რაც შეეხება ბათუმის და ჩურუქ-სუს კაზას, ნახიეს ანუ მაზრას, ის მთლიანად ქობულეთლებით არის დასახლებული, რომლებიც სხვას არას წარმოადგენდნენ თუ არა გურიის მონათესავე ქართველებს. შემდეგ, ამავე კაზაში ვხვდებით მცირე რიცხვს სომხების, ბერძნების, ჩერქეზების, მომთაბარე ქურთების და ძალიან მცირე რიცხვს ლაზებისა.

ბ-ნი ბაქრადის უახლოესი გამოკველევები რამდენადმე შუქს ჰფენს თურქეთის ქართველებს, რომლებიც დიდხანს იყვნენ მოწყვეტილნი თავიანთ თანამოძმეების, რუსეთის ქართველებისაგან.

„გურიიდან, ამბობს ბ-ნი ბაქრადე, – თვით ბათუმამდე, მოსახლეობა წარმოადგენს მხოლოდ ქართულ ელემენტს

(ჩერქეზების გამოკლებით) და ლაპარაკობს ენით, რომელიც არაფრით არ განსხვავდება გურული კილოსაგან. მისი ტიპი, ჩაცმულობა, ქცევა, წესები გურულია. ჩურუქსუელებს ძალიან კარგად ახსოვთ თავიანთი ქართული წარმოშობა და, თუმცა, თურქულ სახელებს ატარებენ, მაგრამ ხმარობენ ძველ, ქართულ გვარებს; ყველა მათგანს შეუძლია დაასახელოს თავისი თანამეგობარე გურიიდან და იმერეთიდან. მიუხედავად ამისა, ისლამმა მათ უკვე დაასვა თავისი ბეჭედი. ქალს აქ ვერსად ვერ დაინახავ. ისინი ჩაკეტილი არიან და ვერ ბედავენ გამოჩენას. ამ მხრივ ჩურუქსუ და, როგორც შემდეგ დავრწმუნდი, მთელი აჭარა წარმოადგენს კონტრასტს მეზობელ გურიასთან. ადგილობრივ მცხოვრებლებს არც ეკონომიკურ და არც გონებრივ მიმართებით არ

დიმიტრი ბაქრაძე. 1889 წ.
 სურათი გადაღებულია შემოქმედის მონასტერში
 ნ.პ. კონდაკოვთან ერთად ექსპედიციის დროს (დეტალი)

გადაუდგამთ წინ ნაბიჯი. ისინი, შეიძლება ითქვას, რჩებიან უარეს უმეცრებაში, ვიდრე იყვნენ თურქეთის გაბატონებამდე.⁹

სომხები და ბერძნები მხოლოდ ვაჭრობით არიან დასაქმებული და გეხვდებიან მხოლოდ ქ. ბათუმში. სომხები არც ენით, რომელიც აქ სომხურის, თურქულის და განსაკუთრებით ქართული სიტყვების ნარევეს წარმოადგენს, არც ჩაცმულობით არ ჰგვანან თავიანთ ერზრუმელ და ყაბარდოელ სომეხ თანამომკმეებს.

ჩერქეზები* – „ემიგრანტები“ ცხოვრობენ ორივე მხარეში, ბათუმსა და ჩურუქ-სუში. ადგილობრივი მცხოვრებლები მათგან ძალიან უკმაყოფილო არიან და უხარიათ მათი თავიდან მოცილება, რამდენადაც მათგან განიცდიან მრავალ ქურდობასა და დარბევას.

რაც შეეხება ქურთებს, ისინი ცხოვრობენ აქ არამკვიდრი წესით და ატარებენ მხოლოდ ზამთარს მდ. ჭოროხის ველზე, კახაბრის მახლობლად.

ბათუმის მხარის მოსახლეობის რიცხვის გარკვევის შემდეგ მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ის გარემოება, როგორც ეს მიღებულია აღმოსავლეთში, რომ აღწერაში შედიან მხოლოდ მამაკაცები. ქალები სრულებით არ შედიან ანგარიშში.

ამის მიზეზი მხოლოდ ჰარამხანების ხელშეუხებლობა როდია, არამედ ისიც, რომ ყოველი ადამიანი თურქეთში იმდენად საჭიროა, რამდენადაც მას შეუძლია გადაუხადოს მთავრობას პირადი ან ფულადი გამოსადები. თურქეთში ვალდებულებათა გადასახადს, პირად სამსახურს, მხოლოდ მამაკაცები იხდიდნენ. ამიტომაც მთავრობა სრულებითაც

* მუჰაჯირთა შორის ბათუმში ჩერქეზებიც იყვნენ, მაგრამ ტერმინ „ჩერქეზები“ ყველგან იგულისხმებიან აფხაზები, რომლებიც ღტოლვილთა უმრავლესობას წარმოადგენდნენ (რ.ს.)

არ იწუხებს თავს იმისათვის, თუ რამდენი ქალია სახელმწიფოში, ხოლო მეცნიერული მხარე, სტატისტიკა, მისთვის მეორეხარისხოვანი საქმეა.

ცნობებით, რომლებიც ფრანგული ჩანაწერებიდან (Notice sur Batoum) ამოვკრიბე ჩვენი ყოფილი ბათუმელი ელჩის ბ-ნ ჯიუდიჩისაგან, ბათუმის ნახიეში 1871 წელს იყო: 1076 სახლი, 3327 სული მცხოვრები, მათ შორის 3037 მუსლიმანი, 186 ბერძენი (მართლმადიდებელი), 93 სომეხი (გრიგორიანები) და 11 სომეხი – კათოლიკენი, გარდა ამისა 651 სახლი და 3324 სული ჩერქეზი – ემიგრანტი. ჩურუქ-სუს ნახიეში ბ-ნი ჯიუდიჩი აღრიცხავს 1283 სახლს, 3592 სული მუსლიმანი მცხოვრებლებით, გარდა ამისა 120 სახლი 538 სული – ჩერქეზით.

ბ-ნ ყაზბეგს ცხრილში „ლაზისტანის სანჯაყის მოსახლეობის ტომობრივი და სარწმუნოებრივი შემადგენლობა,“ რომელიც ერთვის „ლაზისტანის სანჯაყის ნარკვევებს,“ გამოჰყავს:

სამუდიროები	ქართველები		სომხები		ბერძენები		ქურთები		ჩერქეზები		ქრისტიანები		მუსლიმანები		სულ	
	კომლი	სული	კომლი	სული	კომლი	სული	კომლი	სული	კომლი	სული	კომლი	სული	კომლი	სული	კომლი	სული
ა)ბათუმის	1200	7200	20	120	36	210	100	600	100	600	56	330	1400	8400	1456	8730
ბ)ჩურუქ-სუს	1470	8800	–	–	–	–	–	–	100	800	–	–	1570	9400	1570	9400

ამ აღრიცხვისათვის ბ-ნ ყაზბეგს სახელმძღვანელოდ ჰქონდა Notice sur Batoum, რომელიც ეყრდნობოდა ოცდაათი წლის წინ თურქეთის ხელისუფლების მიერ ჩატარებულ აღწერას დესეტიწური საგადასახადო სისტემის შემოღებასთან დაკავშირებით. ბ-ნი ყაზბეგი დაეყრდნო ლაზისტანის სანჯაჟში მოგზაურობის შედეგად მიღებულ თავის დაკვირვებებს.

ბას და ციფრი გაზარდა 15 %-ით (იხ. მისი „სამი თვე თურქეთის საქართველოში“).

ლაზები
წიგნიდან „ალექსანდრე როინაშვილი“
თბ. 2007. გვ. 128.

ბოლოს, „ტრაპიზონის კალენდრის“ აღრიცხვით, რომლის ნაწყვეტებიც წინამდებარე „ნარკვევებისათვის“ თარგმნა ბ-ნმა ბექთარბაშევმა, ჩვენ ვღებულობთ სხვა შედეგებს.

ა) ბათუმის ნახიეში არის ოჯახები: სომეხთა – 14, ბერძენთა – 30, ჩერქეზთა – 331, მუსლიმანთა (თურქეთის ქართველები) – 1260, სულ 1635 ოჯახი. მცხოვრებნი: კათოლიკენი – 5, სომეხები – 29, ბერძენები – 655, მუსლიმანები – 2991, სულ 3065 სული;

ბ) ჩურუქსუს ნახიეში, ცნობები არასრულია, რაც სამხედრო მოქმედებების შედეგადაა გამოწვეული. თვით სოფელ ჩურუქსუში აღრიცხულია 590 ოჯახი, დანარჩენ დასახლებებში კი 848 ოჯახი, მაგრამ მცხოვრებთა სულადობა არ არის აღრიცხული.

გ) ბერლინის კონგრესზე ლაპარაკი შეეხო ჩვენსკენ გადმოსული მხარის მოსახლეობას.

დ) თავად გორჩაკოვის, ლორდ სოლსბერის და ახმედ-ალი-ფაშას შორის ღაზისტანის მოსახლეობის შესახებ წარმოებულ კამათში, რუსეთის წარმომადგენლის მონაცემების მიხედვით, მოსახლეობის რიცხვი შეადგენდა 50 000, ხოლო ინგლისის და თურქეთის წარმომადგენლებმა ეს რიცხვი განსაზღვრეს 200 000-ით. ბუნებრივია, უკანასკნელი ციფრი ძალზე გაზვიადებულია, თუმცა თავდაპირველი გამოკითხვით ციფრიც – 50 000 უნდა ჩაითვალოს რამდენადმე შემცირებულად, ყოველ შემთხვევაში ახლა, როდესაც მოსახლეობის რიცხვმა დაიკლო ავადმყოფობის, დაჭრილების და თურქეთში გადასახლების გამო, ბათუმის ოლქის მოსახლეობა 50 000-ს არ აღემატება.*

* მე მითხრეს, რომ ჩვენს ხელისუფლებას ბათუმში პირველად დაუთვლია 25 000 სული, ახლა კი აღრიცხავს მხოლოდ 50 000, გარდა ამისა, პეტერბურგის ერთ-ერთ გაზეთში მოთავსებული იყო კორესპონდენცია, რომელშიც თითქოს იყო ბათუმის მოსახლეობის ოფიციალური ციფრი, თუმცა ყველა ეს ციფრი სავარაუდოა.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

**გზა ჩურუქ-სუსაკენ. ლეღვა. – გვარა. – ზენითი. – ხუცუბანში
გავლა. – მიღამოები. – ხუცუბნის კარ-მიღამო. – სამება. –
კვირიკე. – მცხოვრებთა ჩვენდამი დამოკიდებულება. – შეთხვა
ციხისპირის პოზიციაზე. – ჩურუქ-სუსე. – ქობულეთლები.
– მათი ხასიათი. – ქობულეთის დეპუტაცია. – მამაკაცის
ჩაცმულობა. – ძალის ჩაცმულობა. – ქორწინება. – ცოლები.
– პაწმწები.**

ჩვეულებრივი გზა ოზურგეთიდან ჩურუქ-სუსაკენ გადის ჩოლოქის სოფლების ლეღვასა და გვარას საგუშაგოზე და იქიდან ჩურუქ-სუსეში, მაგრამ მე ავუარე ამ გზას, რამდენადაც ჩურუქ-სუსე ადრე მინდოდა ხუცუბანში მოსვლა. თვით სოფ. ლეღვა დევს გურია-აჭარის შემაღლებასთან, ე. წ. ჭახათის მთის ბოლოს, ტყიან ადგილას. ომის შედეგად მოსახლეობამ სოფელი მიატოვა. თურქული ოფიციალური აღრიცხვით მცხოვრებლებს ჰყავთ: 10 სახედარი, 18 ხარი, 12 ცხვარი. ამასთან ისინი უხდიდნენ ხაზინას: ცხვრის გადასახადს – 70 ყურუმს,* ნიზამის სანაცვლოდ 165 ყურუმს, მოსავლისაგან – 448 ყურუმს და გამოსაღებს 265 ყურუმს. გვარაში რუსული აღრიცხვის მიხედვით 12 მოსახლეა, ხოლო სულადობა 45-ს შეადგენს.

* გამოსაღებსა და გადასახადს ქობულეთელები ანგარიშობენ ყურუმით. ყურუმში ანუ მარჩილი უტოლდება თითქმის 10 კაპიკს ჩვენი ფულით. გარდა ამისა, იყო სპილენძის მონეტები, ფარა, თითქმის ხმარებიდან გამოსული. ეს ერთი მეათედია ყურუმის, ანუ დაახლოებით ერთ კაპიკს უდრის. 24 ყურუმში უდრის ერთ მეჯიდიეს (ოქროს მონეტა); ტვეადობის საზომი: 1 ბათმანი თითქმის 20 რუსული გირვანქაა. 1 ოყა = დაახლოებით 4 გირვანქას. რაც შეეხება მანძილს, იგი იზომება, უმეტეს შემთხვევაში საათობით, დღეობით და ა. შ. ფეხით მოსიარულესა და ცხენოსნისათვის. ცხენოსნისათვის ერთი საათი უდრის 6 ვერსს, ხოლო ფეხით მოსიარულესათვის 5 ვერსს, ერთი დღე კი უტოლდება 36 ან 40 ვერსს.

თურქულ წყაროებში მცხოვრებთა რიცხვი არ არის ნაჩვენები, ცნობილია მხოლოდ ის, რომ მცხოვრებლები თურქებს უხდიდნენ: გამოსაღებს 417 ყურუმს, ნაზამისა – 157, ცხვრის ნამატისა – 53 ყურუმს, მოსავლის – 2.513 ყურუმს. მცხოვრებლებზე ოფიციალურად ირიცხებოდა აგრეთვე 6 სახედარი, 8 ხარი, 3 ცხვარი სოფ. გვარა გაბნეულია ხშირ ტყეში. აქ არის ქრისტიანული ტაძრის „ეთროსანის“ ნაშთები.

იმავე ადგილას, სადაც ჩურუქ-სუს გზა უერთდება მდ. აჭყვას, იწეება გზა ალამბრისაკენ. რუსები აქ ითვლიან: 86 ოჯახს, 426 სული მცხოვრებით, ხოლო ტრაპიზონის კალენდრის მიხედვით 126 სული მცხოვრებია, რომლებსაც ჰყავთ 10 სახედარი, 15 ხარი, 5 ცხვარი; ხაზინას უხდიდნენ: გამოსაღებს 754 ყურუმს, ცხვრის – 97 ყურუმს, ნიზამის - 36, მოსავლის – 649 ყურუმს.

შემდეგ გზა მიდის სოფ. ზენითამდე. ჩვენი წყაროებით აქ ითვლება 41 ოჯახი და 67 სული მცხოვრები. ამ სოფლიდან გზა ეშვება ხუცუბნისაკენ, ზენითიდან გზა გრძელდება აგრეთვე, სოფ. აჭყვისთავამდე. აჭყვისთავის ზემო მთებში არის სოფ. ნაცხავატევი.

ხუცუბანში დაქანცული მოვედი. იმავე დღეს, ე. ი. 22 აგვისტოს ალაგ-ალაგ გზა საშინელი იყო: ომის დამთავრების შემდეგ მასზე აღარავინ არ ფიქრობდა...

ხუცუბნიდან გზა მიდიოდა მთისკენ, ჩვენს სანგრებამდე. შემდეგ საკმაოდ მკვეთრად ეშვებოდა ქვემოთ ხუცუბნის თურქულ სანგრებამდე. მიხვეულ-მოხვეულად ხუცუბნის სიმაღლემდე და გვერდზე იტოვებდა სოფ. ლედვას, ალამბარს, გვარას, და სხვ. გრუნტი თიხოვანია, ბორბლებით მთლიანად გაჭრილი და ძალზე მომაბეზრებლად მეჩვენა.

ბოლოს ჩვენ მივედით ხუცუბანში. ცოტა შესვენების შემდეგ დავიწყე გარემოს დათვალიერება.

ხუცუბანი თურქებზე წართმეული მეორე პუნქტია (მუხაესტატეს შემდეგ). ჩურუქ-სუში მდგომმა ჩვენმა ჯარებმა დასაწყისში უცბად დაიხიეს მუხაესტატესაკენ, შემდეგ ისევ ბრძოლით აიღეს ხუცუბანი. ხუცუბნის სიმაღლიდან დანახული ხედი თვალწარმტაცია. ავლებ თვალს განვლილ გზას, ხედავ უსახდვრო სივრცეს მუხაესტატესაკენ, მთებსა და დასახლებებს. შემდეგ, ზღვის პირას თვალწინ წარმოგიდგება ჩურუქ-სუ (ანუ ქობულეთი). უფრო შორს კი ძლივს-ძლივობით მოჩანს ფოთის შუქურა. ჩურუქ-სუსაკენ ოდნავ მარცხნივ თუ მიბრუნდებით, თქვენ დაინახავთ მთების მასას. ეს არის ციხისძირი, რომელმაც ამდენი ადამიანის სიცოცხლე შეიწირა.

ყოფილი თურქეთის პოზიციისაგან ხუცუბანს ჰყოფდა მდინარე კინტრიში. საწინააღმდეგო მხარეს, მთებზე ჩანდა ძალზე ლამაზი სახლები, რომლებსაც კარგი მოვლა ეტყობოდათ. იმ ადგილას, სადაც იდგა ციხისძირის წინააღმდეგ მოქმედი არმიის შტაბის შენობა, მდებარეობდა შესანიშნავი ეზო, რომელიც ერთ შექმნილ ქობულეთელ მცხოვრებს ეკუთვნოდა. მაგრამ ყველა ეს ადგილები უკვე აღარ მოგვაგონებდა მშვიდობიან საცხოვრისს. ბევრი ნაგებობა დანგრეული, ხეხილის ხეები გაჩეხილი, ბაღები, ბახჩები – განადგურებული იყო. ერთი სიტყვით, ყველაფერი გაჩანაგებული დამხვდა. სოფ. ხუცუბანში ომამდე ითვლებოდა 40 სული მცხოვრები, რომლებსაც თურქული წყაროების მიხედვით ჰყავდათ 10 სახედარი და 20 ხარი. ისინი იხდიდნენ შემდეგ გადასახადებს: ცხვრის – 128 ყურუშს, ნიზამის – 416, მოსავლის – 5460 და შექქონდათ გამოსაღები 995 ყურუშის ოდენობით. რუსული აღრიცხვის მიხედვით სოფ. ხუცუბანში 86 ოჯახია 354 სული მცხოვრებით.

ხუცუბნის პირდაპირ, ოდნავ მარჯვნივ სამების მთაზე, არის სოფელი სამება; აქ ირიცხებოდა 24 სული მცხოვრები, 5 სახედარი და 20 ხარი. მოსახლეობა ხაზინას უხდიდა: ცხ-

ერის – 157, ნიზამის – 410, მოსაველის – 6134 და გამოსაღებს 1207 ყურუშს. ჩვენი აღრიცხვით სამებაში არის 95 ოჯახი და 451 სული მამაკაცი.

სამების იქით მდ. დეხვას გადაღმა, ციხისძირის მახლობლად, არის სოფ. კვირიკე, იმავე სახელწოდების მთაზე. უწინ იქ იყო 47 სული მცხოვრები, რომლებსაც ჰყავდათ 8 სახედარი, ხაზინაში შედიოდა: ცხვრის – 197, ნიზამის – 501, მოსაველის – 9657 და გამოსაღების – 1532 ყურუში. ახლა კვირიკეში არის 46 ოჯახი 170 სულით.

დაგვიკმაყოფილდები „ტრაპიზონის კალენდრიდან“ ამოკრებილი ოფიციალური ცნობებით, რამდენადაც მთელი ჩურუქსუს ნახიე ომის შედეგად მთლიანად დაცლილა. მხოლოდ უკანასკნელ ხანს გამოჩნდნენ ადილობრივი მცხოვრებლები.

მე გადმომცეს, რომ ზავის შემდეგ ხუცუბნელები მოდიოდნენ გულმოკლულნი თავიანთი ნაფერფლარის სანახავად, რომელიც ასეულ წლების განმავლობაში მრავალი თაობის თავშესაფარს წარმოადგენდა... საკითხავია, ვინ აუნაზღაურებს მათ ამას?!

ძალზე მაინტერესებდა, თუ როგორი დამოკიდებულება დამყარდა ჩვენს ჯარებსა და მცხოვრებლებს შორის მას შემდეგ, რაც საომარი მოქმედება შეწყდა.

გავიგე, რომ სამხედროთა სიფრთხილე არ შესუსტებულა, თუმცა ამისათვის რაიმე სერიოზული საბაბი არ ჩანდა. უფრთხოდნენ ცალკეულ თავდასხმას, ან გაძარცვას. ამისათვის ჯარისკაცებს ნაბრძანები არ ჰქონდათ შორს წასულიყვნენ. ურთიერთობისათვის შემდეგ ყოველთვის კაზაკებს იყენებდნენ. მხოლოდ დღით, განსაკუთრებულ შემთხვევებში 2-3 ცხენოსან კაზაკს უშვებდნენ. შტაბის ოფიცრებისაგან შევიტყვე, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა სრულებითაც არ გვიფრთხის ჩვენ: ისინი თითქმის ყოველდღე მოდიან ჩვენს ბანაკში, მოაქვთ გასაყიდად სხვადასხვა სურსათი, რძე და სხვა. ჩვენდამი სიძულვილი არ ეტყობათ. მართალია,

მათი გამომეტყველება ნადვლიანია, მაგრამ ეს უფრო ომის შედეგად მიყენებული გაჩანაგებისა და სიღარიბისაგანაა გამოწვეული.

ღამით ხუცუბანში მოვიდა გურული რაზმის სარდალი გენერალი ალხაზოვი, რომელიც მუხაესტატეში იყო წასული თავად სვიატოპოლსკ-მირკისთან შესახვედრად.

ალბათ კადნიერებად არ ჩამეთვლება, თუ მოვიყვან გენერალ ალხაზოვის შეხედულებას, რომელიც თვლის, რომ სრული შესაძლებლობა იყო ციხისძირის სისხლის ღვრის გარეშე ადების, მაგრამ არა ჩურუქ-სუდან, არამედ კინტრიშის ხეობიდან...

**გენერალი
 იაკობ ალხაზიშვილი**
 (1826-1896)

მართლაც, საიდანაც გეგმა-ვდნენ (ხუცუბნიდან) ციხისძირის ადებას, იქ არ იყო ამის საშუალება. თითქოს, იგი სულ ახლოსაა. საქმე იმაშია, რომ რიონისპირის შტაბში არ იცოდნენ ზუსტად ეს ადგილები; ეტყობა, შესაბამისი წინასწარი დაზვერვა არ იყო გაკეთებული.

მრავალი გადაულახავი წინააღმდეგობანი შეხვდა ჩვენს ჯარს ციხისძირის მიმართულებით.

უპირველეს ყოვლისა, მდ. კინტრიშზე გადასვლისას საჭირო იყო სასადილოს მთაზე ასვლა, შემდეგ იქიდან ჩამოსვლა. ამის შემდეგ ისევ დაღმართი, ისევ ცეცხლის ქვეშ და ისევ სამების მთაზე ასვლა; შემდეგ ისევ დაღმართი, ისევ ცეცხლის ქვეშ; შემდეგ გადასალახავი იყო ორი დღე, მათ შორის მდ. დეხვა და საჭირო იყო კვირიკეს მთაზე ასვლა; შემდეგ ისევ დაღმართი, გადასვლა მდინარეზე, ნათიხის მთაზე (კვირიკეს სიმაგრე) ასვლა და ა. შ...

მე, სხვათაშორის, გადმომცეს, რომ შეიძლებოდა ციხისძირზე შეტევა შემოვლითი გზით, მარცხნივ, ხუცუბნის მხრიდან. ერთი ოფიცერი იმასაც კი მაჩვენებდა, თუ რომელი პუნქტიდან შეიძლებოდა შემოვლითი მოძრაობის დაწყება.

**რუსეთ-თურქეთის ომის (1877-1878 წწ.) ერთ-ერთი ეპიზოდი.
(ნახ. ნიკოლაი დმიტრიევ-ორენბურგსკისა. 1885 წ.)**

ხუცუბანში დამისთევის შემდეგ, დილით საპალნე, მთარგმნელ-მოსამსახურე კაზაკთან ერთად, გავგზავნე შემოვლითი გზით პირდაპირ ციხისძირისკენ, თვითონ კი ერთი კაზაკის თანხლებით წავედი ჩურუქ-სუში. ძალიან მოუხერხებელი გზით, მიხვეულ-მოხვეულად ვეშვებოდით მდ. კინტრიშისაკენ. დავინახე ქობლეთელთა დასახლებები და რამდენიმე გახიზნული ოჯახი, რომელთა სახლები ალბათ დანგრეული იყო.

გზა მიჰყვებოდა მდ. კინტრიშს, რომელზედაც ადრე ხიდი ყოფილა გადებული, მაგრამ ახლა თითქმის დანგრეულია. ამ ადგილას ადრე ჩვენი კავალერია იდგა.

ჩურუქ-სუსთან მიახლოებისას ჩვენს წინ გადაიშალა

ფართო ველი. ქალაქს თითქოს გარს ევლებო, მიედინება მდ. აჭყვა. თვით ქალაქი გაშენებულია შავი ზღვის პირას, ცხენისძირის სიმაგრის მახლობლად, მისგან სულ 5-6 ვერსზე.

ჩურუქსუ ალბათ კარგი ქალაქი იყო, თუმცა იმ დროისათვის მე იგი მთლიანად გაძარცული, ბევრი სახლი განადგურებული დამხვდა: კარები, ფანჯრები, იატაკი აყრილი, ავეჯი გაზიდული, ყველგან ძალადობის ნიშანი...

ხიდზე გადასვლის შემდეგ, რომელზედაც იდგნენ ზაქათაღის პოლკის ყარაულები, მე გავეშურე თავად გ. დ. გურიელის ბინისაკენ. იგი ახლახან იყო დანიშნული ბათუმის მხარის უფროსად.

ჩურუქსუში შევხვდი ქობულეთელთა და ბათუმელთა დიდ ჯგუფს, ცხენი ძლივს-ძლივობით მიიკვლევდა გზას ადგილობრივ მკვიდრთა შორის, რომლებსაც ამ ოდენობით მე პირველად ვხვდებოდი. დაჟინებით ვუცქეროდი მათ, არანაკლები ცნობისმოყვარეობით, ვიდრე ისინი. ალბათ, სამოქალაქო ტანისამოსში მე პირველი კაცი ვიყავი რუსთაგან...

გენ. ბრატოლ გურიელი
(1812-1891)

სახის გამომეტყველების მიხედვით, რომელიც სრულ ნდობას იმსახურებდა, რაშიდაც მე დავრწმუნდი ბათუმის მხარეში ყოფნის დროს, თურქეთის ქართველები უმთავრესად მეომარი ხალხია..

შემოუნახავთ ადრინდელი მკვიდრების მშვენიერი თვისებები, ვთქვათ, „თავიანთი ისტორიული მემკვიდრეობა.“

სტუმართმოყვარეობა, ჩვეულებათა პატრიარქალობა, უფრო-სისადმი პატივისცემა, მამაცობა, პირადი გამბედაობა, ბათუმელი ქართველები უნდა ჩაითვალოს ხელუხლებელ, გაუფუჭებელ ადამიანებად. ასეთ ხალხთან, მცირე საზრიანობით კარგი მმართველი მრავალ კარგ საქმეს გააკეთებს.

ქობულეთელი ენაწყლიანია იმასთან, ვისაც ენდობა და პირიქით, „ჩაიკეტება თავის თავში“ იმასთან, ვისაც არ ენდობა. ქობულეთელი ეჭვიანია, ადვილად ვერ მოიპოვებ მის ნდობას. ამისი მიზეზი ცნობილ და უცნობ მტრების თავდასხმის მუდმივ შიშშია.

ქობულეთელი ყოველთვის შეიარაღებულია, შეუიარაღებელი იგი არსად არ წავა იმ მიზეზის გამო, რომელიც ზევით აღვნიშნეთ. იგი იშვიათად დადის ცხენით: როგორც ნამდვილი მთიელი. იგი ყოველთვის ფეხით დადის, რადგანაც გაუვალი მთები და ბილიკები თითქმის გამორიცხავენ ცხენის სიარულს. ამიტომაც, რომ ცხენები ბათუმის მხარეში ძალზე ცოტაა, მხოლოდ საპატო პირები და მოხუცები დადიან ცხენით.

ჩურუქ-სუში შესვლისას ქალაქის მოედანზე მე შევხვდი მთიელთა დეპუტაციას, რომელიც წარუდგა თავად სვიატოპოლსკ-მირსკის. თავადის ბანაკიდან ამ დეპუტაციის დაბრუნება წარმოადგენდა ძალზე ორიგინალურ და მხატვრულ სანახაობას. ახალგაზრდები წინ ფეხით, ხოლო მოხუცები ცხენებით მოდიოდნენ, ყველანი წინდახრილი თოფებით. ჭრელი ეროვნული ჩაცმულობა, მოქნილი მოძრაობა, მტკიცე ნაბიჯი, ამაყი გამოსხედვა, მდუმარება და ქობულეთელთა სახეზე სამხრეთული მზით მოფრქვეული დიდებულება. ყველაფერ ამას ავსებდა რუსი ჯარისკაცების და ოფიცრების ჯგუფი რიონის რაზმიდან. ისინი ცნობისმოყვარედ შეჰყურებდნენ თავიანთ ამასწინანდელ მტრებს, რომელთა ზუსტმა ტყვიამ მრავალი რუსი ჯარისკაცი გაამგზავრა იმ ქვეყნად.

ქობულეთელი ძალზე მოქნილი, მოძრავი და ტანადია, ისევე როგორც გურულები.

ქალები, გურული ქალების მსგავსად, ძალზე ღამაზები არიან. მათ უდიდესი გავლენა აქვთ ოჯახზე. მუჰამედის რწმენამ, რა თქმა უნდა, ისინი ჩაკეტა ოჯახში, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ გარემოებით ქობულეთელმა და საერთოდ, თურქეთის ყველა ქართველმა არ დაივიწყა წარმატლობა, შეინარჩუნა ენა და ყველა ქართული ჩვევები.

ქობულეთელი შურისმაძიებელია. შურისძიებას დიდი ადგილი უჭირავს ბათუმის მხარის სისხლის სამართლის ქრონიკაში. ამ ჩვევას ზოგიერთი ოჯახი მთლიან განადგურებამდე მიჰყავს: საკმაოა მოვიგონოთ ბ-ნი ბაქრაძის მონათხრობი (მის „მოკლე ნარკვევში“, გვ. 212) ოსმან-ალა ქარცივაძეზე, რომ ამაში დავრწმუნდეთ.

ქობულეთელი მდიდარი არ არის. მიწა მას ცოტა აქვს. ასევე მცირე ჰყავს საქონელი, ცხენი, ყველა მის სიმდიდრეს შეადგენს იარაღი, პატარა სასიმიინდე ყანა და სახლი.

უკანასკნელ ხანს ბეგებმა (უმაღლესი წოდება), განსაკუთრებით ბათუმში, დაკარგეს ღირსებები და ვაჭრობას მიჰყვეს ხელი, რადგანაც იცოდნენ, რომ თურქთა ბატონობის დროს ფული ერთადერთი მამოძრავებელი ძალაა.

თურქეთის ქართველები იცვამენ ეროვნულ (და არა თურქულ) ტანისამოსს, რომელსაც თავზე ფესს უმატებენ და მას ნაჭრით იხვევენ. ეს არის ჩაღმა. მოლას აქვს თეთრი ჩაღმა, სწავლული, განსაკუთრებით, შეიხულ-ისლამის სკოლიდან მოსულნი იხურავენ მწვანეს.. სომხები იცვამენ ევროპულად, მაგრამ იხურავენ ფესს.

ქობულეთელმა შემოინახა თავისი წინაპრის ჩაცმულობა. თავზე მას ყაბალახი ახურავს („თაკია“ – შუაში თეთრით, „ფესი“ – შუაში წითლით), ყაბალახის ბოლოები ძალიან უხდება მის სახეს. მის ხმელ, მაგრამ ბეჭებგანიერ ტანს ეკვრის ჩოხა, ჩოხის ქვეშ აცვია ყავთანი, იელეგი ფერადი ქსოვილისაგან, შემდეგ შარვალი. ეს უკანასკნელი ჩაცმულობის ყველაზე ორიგინალური ნაწილია. იგი მაგრად ეკვრის

აჭარელი (ქობულეთელი)

წიგნიდან „ალექსანდრე როინაშვილი“ თბ. 2007. გვ. 128.

ფეხებს, ძალზე ფართოვდება ზევით, მუცელთან და წელთან ჰქმნის უამრავ ნაოჭებს. თითქოს ამ უცნაურმა ჩაცმულობამ უნდა დაამახინჯოს ქობულეთელი, მაგრამ ბუნებით ისეთი მოქნილი და გრაციოზულია იგი, რომ მნახველს ანცვიფრებს თავისი მიმოხვრით, არც თუ ისე ღაზათიან, მაგრამ მთიანი ქვეყნისათვის მისადაგებულ მხარეში.

ჩოხა და შარვალი მზადდება უხეში შეუღებავი დაზლისაგან. ისე, რომ ქსოვილს იგივე ფერი რჩება, რაც მას ჰქონდა ცხვრის ტანზე...

ქობულეთელის ფეხსაცმელს წარმოადგენს წინდები. სხვადასხვა ფერის დაზლისაგან მოქსოვილი „საცვეთი“ და ტყავის ფეხსაცმლები – „წულა.“

მამაკაცის ჩაცმულობას ემატება იარაღი, ურომლისოდაც ქობულეთელი ნაბიჯსაც არ გადადგამს.

ტანზე ქობულეთელს შემოკრული აქვს ღვედი „სილად-
ლული.“ შემდეგ მასზე საზეიმოდ შემოიხვევენ აბრეშუმის
ნათელი ფერის ნაჭერს, აქვე აქვს ჩანთა, „ყურშუმლული“,
სხვადასხვა რამის ჩასადებად და წყლის სასმისი – ტყავის
მათარა.

რაც შეეხება იარაღს, იგი შესდგება თოფისაგან, ხან-
ჯლისაგან, დამბახისაგან და დანისაგან. როგორც აღჭურ-
ვილობის აუცილებელი საგნები: „ხალთუხალთი“, სავახნე,
საქონე, ორთაქილე და სათოფისწამლე.

ჩურუქ-სუში, ხალხთა გროვაში პირველად შევამჩნიე
ქობულეთელი ქალი. მისი ჩაცმულობა შედგება უპირვე-
ლესად, მუხლებამდე პერანგისაგან, რომელსაც თურქულად
„გომლექი“, ხოლო ქრთულად „პერანგი“ ეწოდება. შემდეგ
ნიფხავი, რომლის თარგი წააგავს მამაკაცის შარველისას და
მაგრდება წელთან ხვანჯრით. კაბა და წინსაფარი ყველაზე
ძვირფასი ნაწილებია მთელი ჩაცმულობისა. მათ კაზმავენ
ოქრომკედითა და ნაირფერი სირმით. ქალის ფეხსაცმელია
„ბაბუჩი“, ხოლო თავზე აუცილებლად წითელი ფესი, რომ-
ლის ქვეშაც მოჩანს მრავლად დაწნული თმები. ყველაფერი
ეს იფარება განიერი ჩადრით. აქაურთა თქმით – „ჩარჩაბით.“
ჩარჩაბი მზადდება მსუბუქი, გამჭვირვალე ქსოვილისაგან. იგი
ზოლებიანი, ლურჯი ფერისაა. ჩარჩაბს ამზადებენ ბათუმში.
ართვინის მიდამოებში ჩარჩაბი მოყვითალო ფერისაა. ქუჩაში
გამოსული ქალი ტერფით დგას რაღაც სანდალის მსგავსზე,
მადალ ქუსლებიან, ერთნახევარი გოჯის სიმაღლე ქოშებზე.
რის საშუალებითაც თავისუფლად გაივლის ტალახში. თუმცა
არ შეიძლება იმის თქმა, რომ ყველაფერი ეს, განსაკუთრებით
ქოშები, ქობულეთელ ქალს ხელს არ უშლიდეს სიარულში.

დაქორწინების მსურველი ქობულეთელი მიმართავს მაჭა-
ნკალს, რომელიც ცდილობს საქმის მოგვარებას საპატარძლოს
და სასიძოს ოჯახებს შორის. საქმის მოგვარების შემდეგ,
ორი საპატო პირი ორივე ოჯახიდან, მოლას მეთაურობით

შეიკრიბებიან და განიხილავენ საპატარძლოს მატერიალურ ინტერესებს. ქალმა უნდა მიიღოს აუცილებელი მზითვეი მისი მშობლებისაგან და ნებისმიერი მზითვეი სასიძოსაგან. განშორების შემთხვევაში ორივე ქონება შეადგენს ქალის საკუთრებას. ამ ქონებაზე ქმარს არავითარი უფლება არ აქვს, არ შეუძლია მასზე განკარგულება, მან თავისი შრომით უნდა მოიპოვოს და მოიტანოს სახლში სარჩო.

ქორწინებისთანავე ცოლი ხდება სრული პატრონი და მეთაური ოჯახის, სადაც ქმარი უფრო სტუმრად ითვლება, ვიდრე ოჯახის უფროსად. ქმარს შეუძლია მოიყვანოს სხვა ქალი, იქორწინოს მასზე და ყავდეს იმავე სახლში, პირველ ცოლთან ერთად. შეუძლია კავშირი იქონიოს მოსამსახურესთან, მაგრამ პირველი კანონიერი ცოლი არასოდეს არ კარგავს თავის უფლებებს:

იგი რჩება ყველას უფროსად და ყველა ვალდებულია მორჩილებდეს მას.

მრავალცოლიანობა იშვიათი მოვლენაა ქობულეთელისათვის. დარბი, ხელოსანი ხალხი ცოტა ხნით რჩებიან სახლში და საშოვარზე მიემგზავრებიან მთელს შავი ზღვის სანაპიროზე. უცხო მხარეს ცხოვრობენ ისე, როგორც სურთ, მაგრამ სახლში მიბრუნება უხარით და არ ცდილობენ რაიმე განხეთქილება შეიტანონ ოჯახში.

მდიდრებს, ბეგებს ჰყავთ რამდენიმე ცოლი, მაგრამ ისინი თუ ცალკე სოფელში არა, აუცილებლად ცალკე სახლში ჰყავთ ისე, რომ უმცროსი ცოლი თავის სახლში პატრონია და უფროსს არ ემორჩილება.

ქობულეთელთა ბავშვები, როგორადაც არ უნდა იყვნენ ისინი გაჩენილი, კანონიერად არიან მიჩნეულნი, რამდენადაც ყურანი კრძალავს უკანონო დაბადებას... ამისათვის ბავშვებს აქვთ თანაბარი უფლება მამის ქონებაზე და მუსლიმანის ოჯახური ურთიერთობა უფრო წესიერია, ვიდრე ევროპაში.

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე

**ჰუსეინ-ბეგ ბეჟანიძე. – ბათუმის მხარის მწარმოებლობა. –
ოსმან-ბეგ თავდობირიძის შვილი. – თავად მიტსკის სიტყვა.
– დეპუტატთა პასუხი. – ქალაქის მიმოხილვა. – დუქნები.
– სახლები. – დევიდოშ-შაშის ჩამოსვლა. – დასახლება
მდ. კინტრიშის გასწვრივ.**

თავად გურიელის ბინაში შევხვდი ქობულეთლებს, რომლებიც ეწერებოდნენ საერო დაცვაში. ადგილობრივთაგან მათ ჰკრებდნენ საზოგადოებრივი დაცვისათვის. ყველა ისინი ცოცხალი, მოძრავია. ეტყობა, რომ თავად გურიელს დიდი გავლენა აქვს მათზე. მას გარს ეხვეოდნენ ქობულეთლები და არც ერთი წუთით მოცლა არ ჰქონდა.

შემოვიდა რამდენიმე საპატიო პირი, რასაც მათი ჩაცმულობა და ქცევა ამტკიცებდა. ესენი იყვნენ ბეგები ბეჟანიძეთა გვარიდან. თავადმა მე წარმადგინა მათთან. მათ შორის გამორჩეული პიროვნებაა ჰუსეინ-ბეგ ბეჟანიძე (ანუ ბეჟანოღლი თურქულად). რამდენადაც შემეძლო მოსულებს დაწვრილებით ვკითხავდი მხარის წარმოებაზე. ჰუსეინ-ბეგის და სხვა საპატიო პირთა სიტყვებით, რომლებიც მასთან ერთად მოვიდნენ, ჩურუქ-სუში გავიგე, რომ მხარის მწარმოებლობა ძალზე ღარიბია. შემდეგ მე ეს სხვა მონაცემებითაც შევამოწმე. მცხოვრებლები ძირითადად თესავენ სიმინდს, რომლის ღეროები ზოგიერთ ალაგას (მე თვითონ ვნახე იგი ჩაქვის მხარეში), აღწევენ 4-5 არშინს. გარდა ამისა, თესავენ ხორბალს, ქერს, ჩალთიქს ანუ ბრინჯს, თუმცა მცირე მოცულობით. მიწის ნაკვეთი მდ. ჭოროხიდან მდ. ჩოლოქამდე (ჩვენს ყოფილ საზღვრამდე) ითვლება ერთ-ერთ საუკეთესოდ მთელს ბათუმის ოლქში.

ველები გვხვდება მთიან და ტყიან ადგილებში, მდელოებზე, აგრეთვე მდინარეების: ჭოროხის, კინტრიშის და ჩაქვის ნაპირებზე.

ჰახატურიან-აგაძე ხაჩატურიანი
(1822–1883)

მებაღეობა და მებოსტნეობა განვითარების დაბალ საფეხურზეა, თუმცა მის განსავითარებლად ყველა პირობა არსებობს. ყურძენი კარგია. ზოგიერთი ღონისძიების შედეგად შეიძლება მომგებიან დარგად იქცეს. ბათუმის გარეთ იგი წყლიანია.

საოჯახო ყოფაში მებაღეობა მთავარ დამხმარე საშუალებას წარმოადგენს. გურია-აჭარის და არსიანის მთებზე, ველი (შედარებით მცირე), საქონლისათვის უხვ საკვებს წარმოადგენს. ამის მიხედვით ბათუმის ოლქში

არის რაღაც საწყისები მეცხვარეობისა, რამდენადაც მაუდის დასამზადებლად მატყლი აუცილებელია.

მეცხენეობა თითქმის არ არის. მეფუტკრეობა კი დიდადაა განვითარებული ბათუმის მახლობლად. მახინჯაურის მთებში არის მინერალური წყაროები. მათ შესახებ ძალიან ცოტა რამ არის ცნობილი, რადგანაც ეს წყაროები არაა შესწავლილი.

სამთო სიმდიდრის ეს ქონება კერძო მესაკუთრულ წარმოებას ელის.

ტყეები ბათუმის მხარეში შესანიშნავია. ბათუმის კაზაში არის ორი შესანიშნავი სატყეო აგარაკი ჩაქვისა და მტირალას სახელწოდებით. ამ აგარაკების სიგრძე და სიგანე თურქული საზომის მიხედვით ორიდან ოთხი საათის სავალით გაიზომება (იხ. „ტრაპიზონის კალენდარი“). აქ ხარობს წაბლის, ცაცხვის, თხმელის ხეები. მოსახლეობა

ამ ტყეებში ამზადებს ჩვეულებრივ შეშას და სამშენებლო მასალას ნაგებობისათვის, ნაგებისთვის და სხვა.

მეაბრეშუმეობას ძირითადად ჩურუქ-სუს მხარეში მისდევნ.

რამდენადაც ბათუმის მხარეში უამრავი ღეღეებია, რომლებიც ერთვიან შავ ზღვას, მეთევზეობა ძალზე განვითარებულია, თუმცა მოსახლეობა მის რეწვას არ მისდევს. თევზთაგან ბევრია კეფალი და სხვა.

ქ. ბათუმში და მის მახლობელ საოფლებში გამოჰყავთ მაუდი და შავი მატყლის ქსოვილი, რომლებიც მოსახლეობაში იყიდება. გარდა ამისა კეთდება სხვადასხვა საგნები სპილენძისა და ვერცხლისაგან. ეს საგნები იყიდება ისევე ბათუმის მხარეში.

სოფ. ჩურუქ-სუმში აბრეშუმისაგან ამზადებენ ძალიან ნაზ ქსოვილს, ასევე ამზადებენ ნარმას, უხეშ მაუდს, შალეულს და ჭილოფს.

არიან კარგი მჭედლები და მაუდის მქსოველები.

ჩემს კითხვაზე: შეიძლება თუ არა ვიპოვოთ სტატისტიკური მონაცემები, რომლითაც შეიძლება ციფრებში გამოვსახოთ ბათუმის მხარის წარმოება, მიპასუხეს, რომ ყველა სამოქალაქო უწყებათა პირები ბათუმიდან გავიდნენ. დარჩა მხოლოდ დევრიშ-ფაშა, მისი შტაბი და მცირეოდენი ჯარი. საქმეები, არქივი და სხვა დევრიშ-ფაშას განკარგულებით ტრაპიზონს გაგზავნეს...

ჩვენი საუბრის დროს თავად გურიელის ოთახში შემოვიდა კაცი, ევროპულ სამოქალაქო პალტოთი, მხარზე გადაკიდული ხმლით და წითელი ფესით თავზე. ეს იყო საკმაოდ ხნიერი ბატონი, გამხდარი, ჩაგარდნილი თვალებით; ფიზიონომია ჩვეულებრივი ჰქონდა, მაგრამ გამოსედა – მბრძანებლური. მის შემოსვლაზე ყველა ქობულეთელი ფეხზე წამოდგა. თავადმა გურიელმა სთხოვა დაბრძანება და მე წარმადგინა: ეს იყო ცნობილი ოსმან-ფაშა თავდგი-

რიძე, აჭარის ფეოდალთა ერთ-ერთი მემკვიდრეთაგანი. თან შემოიყვანა თავისი შვილი, ლამაზი ბიჭი. მან განაცხადა, რომ ახლახან წარუდგა თავად მირსკის და მიემგზავრება ტრაპიზონში, სადაც უკვე მისი ოჯახი იმყოფება, მაგრამ რუსეთის მთავრობას უტოვებს თავის შვილს. ძალზე ადვილი ამოსახსნელი თამაშია: ოსმან-ფაშას რჩება დიდი სამფლობელოები ბათუმში და სხვა ადგილებში, თვითონ იგი რუსეთისათვის გამოუსადეგი მსახურია. იგი იყო იმ პარტიის მეთაური, რომელიც წინააღმდეგობას უწევდა ბათუმის რუსეთთან შეერთებას. უკანასკნელ ხანს იგი იყო ბათუმის გუბერნატორი (მუთესერიფი). მე ჩამოვჯექი ფანჯარასთან და დავიწყე შენიშვნების წერა უბის წიგნაკში და შევამჩნიე ჩემსკენ ფაშის ირიბი ცქერა...

ოსმან-ფაშა თავგზიბიძე.
(?–1909)

ძალიან მწყინდა, რომ თავად სვიატოპოლსკ-მირსკისთან მისულ ქობულეთის დეპუტაციას ვერ მივუსწარი, მაგრამ თავადის თავაზიანობით ვისარგებლე და მოვიყვან აქ მის სიტყვას ქობულეთის დეპუტაციისადმი, აგრეთვე ამათ პასუხს.

როდესაც თავადმა გურიელმა თავადს წარუდგინა დეპუტაცია – ქობულეთელი ბეგები, მამასახლისები და მეჯლისის წევრები, თავად სვიატოპოლსკ-მირსკიმ განუცხადა მათ, რომ ჩამოსულია კავკასიის მეფისნაცვლის, დიდი თავადის ბრძანებით, რათა განუცხადოს მოსახლეობას,

რომ თურქეთის სულთნის და ხელმწიფე იმპერატორების ხელშეკრულების თანახმად, მათი ქვეყანა გადავიდა რუსეთის ქვეშევრდომობაში. რამდენადაც ისინი უკვე აღარ არიან მისი უდიდებულესობის – სულთნის ქვეშევრდომები, მათ ისღა დარჩენიათ იყვნენ სამშობლოს ერთგულნი. ქობულეთლები უკანასკნელ ომში ერთგულად ემსახურებოდნენ თავიანთ ხელმწიფეს – სულთანს და თავადი იმედოვნებს, რომ ისინი ასევე ერთგულად ემსახურებიან რუსეთის იმპერატორს, რომლის ხელქვეით მათი ქართველი თანამოქმენი კარგად ცხოვრობენ. – „იყავით ერთგული რუსეთისა, თქვა თავადმა, როგორი ერთგულიც იყავით სულთნისა და თქვენ უკეთესად იქნებით ვიდრე უწინ. მთავრობისათვის კარგადაა ცნობილი, რომ ქობულეთლები ყველაზე მეტად დაზარალდნენ ამ ომში; ამისათვის რუსეთის მთავრობა ეცდება შეამსუბუქოს მათი გაჭირვებული მდგომარეობა. ყველა თავიანთი გაჭირვება მათ უნდა აცნობონ უახლოეს უფროსს, მაგრამ ვიდრე იგი თვითონ აქაა, მზადაა მოუსმინოს ყველას და დაეხმაროს რითაც შეუძლია. თუ ეს არ აღემატება ჩემს უფლებას, მე თვით გადავწყვეტ, ან აღვძრავ შუამდგომლობას ხელმწიფე-მეფისნაცვლის წინაშე. თუ კი რაიმეს გადაწყვეტა არ შეიძლება, გეტყვი პირდაპირ“...

ბოლოს თავადმა ურჩია მათ, დაბრუნებულიყვნენ თავიანთ სახლებში და შესდგომოდნენ მშვიდობიან შრომას, მათსავე სასიკეთოდ.

ასეთი გულახდილი სიტყვა, როგორსაც არ იყვნენ მიჩვეული თურქებისაგან, ქობულეთლებს, ეტყობოდათ, ძალიან მოეწონა. ეჭვი არ იყო, იმაში, რომ მათზე მოქმედებდა რუსეთის ხელისუფლების პატიოსანი მოპყრობა. ქობულეთლებს ეშინოდათ რეპრესიების, მის ნაცვლად კი გაიგონეს მშვიდობიანი სიტყვები...

დეკუტატები შეჰპირდნენ, რომ ერთგული იქნებოდნენ რუსეთის მთავრობისა და შეიძლებოდა მათზე დაჯერება.

თავადი სვიატოპოლკ-მირსკისაგან დაბრუნებულმა დავი-
წყე სეირნობა ქალაქში, რომელიც იმ დროისათვის მხოლოდ
სამხედრო ბანაკს წარმოადგენდა. ჩურუქ-სუში იდგნენ ზაქა-
თაღელეები (პოლკის უფროსი პოლკოვნიკი ივანოვი, იგი ით-
ვლებოდა ჩურუქ-სუს კომენდანტად). ჯარისკაცთა კარგები
ზღვისპირას იყო განლაგებული, იქვე ახლოს იდგა მთა-
ვარსარდლის თანაშემწის ბანაკი.

ზოგიერთი დუქანი ღია იყო. ქუჩაში ჯარისკაცები და
ქობულეთლები ირეოდნენ. ყველაფერი კარგად და მშვი-
დობიანად მიდიოდა. ქუჩები, ორმხრივად ჩამწკრივებული
დუქნებით, წარმოადგენდა რაღაც სასტუმრო ეზოს მსგავსს.
ადრე ჩურუქ-სუ მხარის სავაჭრო ადგილი იყო.

ნაგებობათა შორის გამოირჩეოდა ადგილობრივ არის-
ტოკრატიის, ბეგების თავდგირიძეთა დიდი სახლები.

ხმელეთის მხრიდან ჩურუქ-სუ გამაგრებულია; იგი დაცუ-
ლია ზღვით და გარდა ამისა, მდ. აჭყვათი. ამგვარად, ზღვა,
სიმაგრე და მდინარე მთლიანად ჰკეტავენ ჩურუქ-სუს, თუმცა
ამ ადგილს თავდაცვითი პოზიციის მხრივ არავითარი მნიშ-
ვნელობა არ აქვს. ადრე თავისი ადგილსამყოფელი ჰქონდა
აკ მუდირს (უბნის უფროსი) და იდგა ადგილობრივთა და
ჩერქეზთაგან შემდგარი ნიზამის ერთი ბატალიონი.

თურქული კალენდრის ოფიციალური ცნობით ჩურუქ-
სუში იყო 590 სახლი, მოსახლეობას ჰყავდა 18 სახედარი,
20 ხარი, 31 ძროხა, 11 ცხვარი... ისინი თურქეთის ხაზინაში
იხდიდნენ ცხვარზე 16 ყურუშს, ნიზამის 95 ყურუშს, მოსაფ-
ლისა – 1215 და გამოსადგების 279 ყურუშს. რუსული ცნო-
ბებით ქობულეთში 200 სახლია და 668 მცხოვრები.

ბათუმის ჩაბარების თაობაზე, გაუთავებელი მოლაპარა-
კების მიუხედავად, მაინც გაჩნდა რაღაც პუნქტები, რომელთა
შესახებ ცნობილ „მუშირს“ დევრიშ-ფაშას სურდა მო-
ლაპარაკებოდა თავად მირსკის და შეხვედრას სთხოვდა
მას. მუშირს აცნობეს, რომ თავადი მზადაა მიიღოს იგი ჩუ-

რუქ-სუმი... და ახლა ყოველ
საათს ელოდნენ ჩვენთან ამ
განთქმულ ტაქტიკოსს და
პოლიტიკოსს...

ზაქათაღის პოლკიდროე-
ბით ზღვის პირას იდგა. იქვე
ირეოდა ყველაფერი, რაც კი
იყო თავისუფალი. თურქეთის
გემი ნაპირს მოადგა და იქი-
დან დაიწყო ნავის ჩამოშე-
ვა. პოლკის მუსიკოსმა ოს-
ებმა შეასრულეს ცნობილი
პრეობრაჟენსკული მარში;
თავადთან ერთად ნაპირს მი-
უახლოვდნენ გენერალი ოკ-
ლობუიო, თავადი ტრუბეცკო-
ვი, რეზერვი და სხვები...

დიმიტრი სვიატოპოლკ-მირსკი*
(1825-1899)

აი, ჩამოუშვეს ხიდური,
ორი მეზღვაური ამოუდგა
მუშირს და დაიწყო დაშვება ნავისაკენ. ჭოგრიტით კარ-
გად ჩანდა ფაშის სახე და ფიგურა: გამხდარი, მოკლედ
შეკრეჭილი წვერით, მხრებგანიერი, მაღალი ტანის, ოდნავ
მოხრილი, კეთილი, ჭკვიანი გამოსხედვით; ეცვა ოქროთი
ნაქარგი მარშლის მუნდირი, რომელიც ოდნავ მოშვებულად
ჰქონდა ტანზე. გვერდზე ეკიდა მდიდრული ქვებით მოოჭვი-
ლი იატაკანი... მკერდზე და ყელთან ვარსკვლავები... მაგრამ
ეს რა უბრწყინავს ქამარზე?..

თურმე, როგორც შემდეგ გადმომცეს, ბაღდადი** იყო,
რომელსაც ყოველთვის ასე ატარებს მუშირი დვერიშ-ფაშა...

* დ. სვიატოპოლკ-მირსკის ცოლად ჰყავდა იაკობ ორბელიანის
უმცროსი ქალი სოფიო (რ.ს.)

** ცხვირსახოცია (რედ.)

დევრიშ-ფაშა

(ზ. მარგიევის ფოტოკოლექცია)

თავადი და მუშირი ძალზე მეგობრულად მიესალმნენ ერთმანეთს, შემდეგ თავადმა მირსკიმ წარუდგინა მასთან მეოფნი, ხოლო, რაც შეეხება გენერალ ოკლობჟიოს, იგი ადრევე ითვლებოდა მუშირის მეგობრად. თავის მხრივ დევრიშ-ფაშამ წარადგინა თავისი მსახურები, რომელთა შორის ქუთაისიდან ჩემი ძველი ნაცნობებიც იყვნენ: ალი-ბეი (დიპლომატური ჩინოფნიკი) და მაიორი ოსმან-ბეი. პირველმა განათლება საფრაგეთში მიიღო და

ფრანგულ ტიპს წარმოადგენდა: ცოცხალი, მხიარული, მოლაპარაკე, უყვარდა გართობა, მოლხენა, მეორე – პირიქით: წარმოშობით ყირიმელი თათარი იყო (მშობლები ახლაც იქ ცხოვრობენ), იზრდებოდა გერმანიაში და მიიღო საკმაო განათლება. იგი ამაგრებდა ციხისძირს და ჩაქვის პოზიციებს და ამდენად, მისი საქმიანობა საპატიოდ ითვლებოდა.

მუშირმა მიიღო საპატიო რაპორტი პოლკოვნიკ ივანოვისაგან და პატივი მიაგო დროშას, შემდეგ იგი და თავადი თანმხლებ პირებთან ერთად გაემშურნენ თავადის დიდებულ კარავში, რომელიც დიდ თავადს, მეფის ნაცვალს ქურთებმა აჩუქეს და ახლა თავად მირსკის განკარგულებაში იყო.

ყავითა და ჩაით გამასპინძლების შემდეგ თავადი მირსკი, დევრიშ-ფაშა და თავადი ტრუბეცკოი შევიდნენ დახურულ ოთახში მოსალაპარაკებლად. ჩემთვის ცნობილი იყო, რომ დევრიშ-ფაშა ცდილობდა ბათუმის ჩაბარების გადადუ-

ბას იმ მოტივით, რომ მას არ გააჩნდა საკმაო გადასაზიდი საშუალებანი ბათუმში დარჩენილი ჯარისათვის, სამხედრო აღჭურვილობისათვის, მარაგისა და მცხოვრებლებისათვის, რომლებიც თავიანთი ნებით მიდიოდნენ თურქეთში. რა თქმა უნდა, თავადმა ამ თხოვნაზე უარით უპასუხა, რამდენადაც იგი ასრულებს ხელმწიფე იმპერატორის სურვილს, – ბათუმი დაკავებული იქნეს ზუსტად 25 აგვისტოს. ამის გადავადება მას არ შეუძლია. მაშინ დევრიმ-ფაშამ შიში გამოთქვა, იმის გამო, რომ რუსეთის და თურქეთის ჯარებს მოუხდებათ შეტაკებანი, თუ კი ისინი ერთად იქნებიან. თავადი მირსკი არ დაეთანხმა და უთხრა, რომ იგი პასუხს აგებს რუსეთის არმიას და იმედოვნებს მუშირის მიერ ესოდენ გაწვრთნილ თურქეთის არმიას კარგად ესმის მისი უფლება-მოვალეობანი... ამ მოსაზრებამ იმდენად იმოქმედა მუშირზე, რომ იგი დათანხმდა და განაცხადა – მზადაა პასუხი აგოს თავის ჯარისკაცებზე.

ამგვარად, 25 აგვისტოს ბათუმი რუსეთის ქალაქი იქნება...

საუზმისა და სადილის შემდეგ მუშირი თავისი თანმხლებლებითურთ გემით გაემგზავრა ბათუმში, რათა მივიდოთ ჩვენ, როგორც ქვეყნის მომავალმა პატრონებმა... მოახლოვდა საღამო და მე გავეშურე ჩურუქ-სუდან ციხისძირისაკენ, სადაც ჯერ კიდევ დილით გავგზავნე ჩემი ხალხი ტვირთით.

ვამთავრებ ამ თავს და საჭიროდ ვთვლი ორიოდ სიტყვით შევეხო მდინარე კინტრიშის გასწვრივ დასახლებებს, რომელიც ჩურუქ-სუს მხარეს ორად ჰყოფს. დავიწყებ მთა პერანგათი, საიდანაც მოედინება მდ. კინტრიში, უპირველესად გვხვდება ზემო ხინო, რომლის შესახებ მე ვერავითარი ცნობები ვერ შევკრიბე. შემდეგ მოდის სოფელი დიდვაკურუსები თვლიან აქ 70 კომლს და 197 მცხოვრებს, ხოლო „ტრაპიზონის კალენდარის“ მიხედვით აქ მხოლოდ 4 სულთა; მათ ჰყავთ: 5 ხარი, 2 ცხვარი, იხდიდნენ ხაზინაში:

ცხერის 48 ყურუშს, ნიზამის – 112, მოსავლის – 548 და გამოსაღების – 334 ყურუშს.

დიდ-ვაკესთან არის ზერაბოსელი. რუსული აღრიცხვის მიხედვით აქ არის 40 სახლი 189 მცხოვრებით, ხოლო თურქულით – 29 მცხოვრები. 10 ხარი, 4 ცხვარი; იხდიდნენ მცხოვრებლები: ცხერის – 66, ნიზამის – 173, მოსავლის – 1651 და გამოსაღების 514 ყურუშს.

მესხიდის, ანუ მესხი ქედის შესახებ, რომელიც მდ. კინტ-რიშის იქით მხარეს მდებარეობს, შემიძლია ვთქვა მხოლოდ ის, რომ რუსები ითვლიან აქ 15 კომლს და 34 მცხოვრებს. ცხემვანში 40 კომლია 76 სულით, კობალაურში – 20 კომლი 48 მცხოვრებით.

რაც შეეხება სოფ. ტყემაკარავს, იქ თურქები ითვლიდნენ 43 კომლს, 10 ხარს, 12 ცხვარს, იხდიდნენ: ცხერის – 88, ნიზამის – 2440, მოსავლის 2290 და გამოსაღებს 684 ყურუშს; რუსული აღრიცხვით 50 კომლია 211 მცხოვრებით.

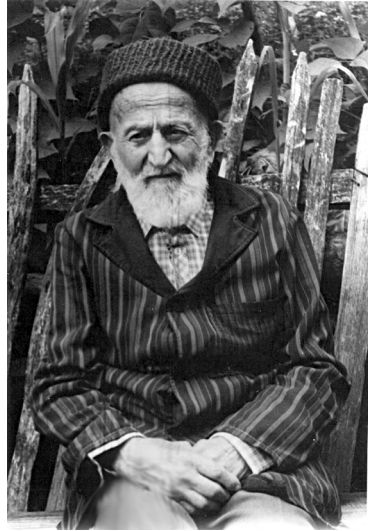
თურქული ცნობები კეჭიეთზე და ვარჯანულზე არ გამაჩნია. რუსული ცნობებით ითვლება: პირველში 30 კომლი 150 სულით, მეორეში 20 კომლი 42 სულით: უკანასკნელი სოფელი მთებში მდებარეობს.

ჭახათში რუსები ითვლიდნენ 40 კომლს 165 სულით. „ტრაპიზონის კალენდრის“ მიხედვით აქ ცხოვრობდა 19 სული, რომლებსაც ჰყავდათ: 7 ხარი, 8 ცხვარი. იხდიდნენ: ცხერის – 70, ნიზამის – 187, მოსავლის 2064 და გამოსაღებს 544 ყურუშს. კოხის შესახებ ვერავითარი ცნობა ვერ ვიპოვე. შემდეგ მოდის სოფელი ქობულეთი, ჩურუქ-სუს კაზის მთავარი ქალაქის თანამოსახელე. იქ ითვლებოდა 81 სული, „ტრაპიზონის კალენდრის“ მიხედვით მათ ჰყავდათ 20 ხარი და თითქოს, მხოლოდ 8 ცხვარი... იხდიდნენ: ცხერის – 156, ნიზამის – 424, მოსავლის – 643 და გამოსაღების 1213 ყურუშს. ბობოყვათში რუსები ითვლიან 20 კომლს 60 მცხოვრებით: თურქები 26 მცხოვრებს, ჰყავთ 15 სახედარი, 20

ხარი; იხდიდნენ: ცხერის – 82, ნიხამის – 160, მოსავლის – 3410 და გამოსადებს 716 ყურუმს.

ხუცუბანზე მე სხვა ადგილას ვილაპარაკე. ასევე ავლნიშნე სოფ. სამეგაზეც.

მდ. კინტრიშის გასწვრივ დასახლებაზე საუბრისას უნდა ვახსენოთ, რომ კინტრიშის (ძველად ხინოს წყლის) ხეობის მოსახლეობა ძალზე დარიბია. სათესი ფართობი მცირე აქვთ, ისინი ველებს ასუფთავებენ და დამრეც ფერდობებზე კაფავენ ტყეს სიმინდის დასათესად. სამუშაოდ ხშირად 8-10 ვერსის დაშორებით მიდიან სახლიდან (ბაქრაძე), ახლანდელმა ომმა მთლიანად გააჩანაგა მოსახლეობა და ისინი სიღატაკედე მიიყვანა.*

**1877-78 წლების რუსეთ-
 თურქეთის ომის მონაწილე,
 სხეფელი
 მემლუჯ დავითაძე
 (1859-1992)**

* ბათუმის მხარის დაკავების შემდეგ ჩვენმა მთავრობამ ყურადღება მიაპყრო კინტრიშელთა უბედურ მდგომარეობას და შეძლებისდაგვარად დაეხმარა მათ პურიით და ნაწილობრივ ფულით. მაგრამ რას უშველის ეს დახმარება თითქმის 4000 მშვიერ და შიშველ ადამიანს, მაშინ, როდესაც ამდენი მოცდა სჭირდებოდა მომავალი წლის მცირე მოსავალს! აქ საჭიროა ძლიერი საზოგადოებრივი დახმარება, მაგრამ იგი აგვიანებს...

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე

ციხისძირში გადასვლა. – სოფელი. – პატარა ცხენი. – დილა.
– შიშობა. – დემოკრატია. – მონათმშობელი. – ტელეგრაფი. – ქობულეთის ბასახლე. – ბამოსლა.
– საზღვარი. – ჩუბუქ-სუს კახის მოსახლეობა. – დასახლება მდ.
აჭყვანი. – ჩაქვის მიდამოები. – მინა. – გზა. – ჯარისკაცთა
დადგენილება. – ჩაქვის სიმაგრე. – ჩაქვის-თავი.

უკუნ სიბნელეში ორი კახაკის თანხლებით ჩურუქ-სუ-
დან გავედი. ამინდი იყო წყნარი, მშვიდი. მივიღოდი თითქმის
ვაკეზე. ჯერ მდ. აჭყვის გასწვრივ მისი მდ. კინტრიშთან
შეერთებამდე (?), შემდეგ ამ მდინარის გასწვრივ. გადავკვეთეთ
მდ. დეხვა და კიდევ ერთი ღელე და ზღვის სანაპიროთი მი-
ვედით პირდაპირ სოფ. ციხისძირში, რომელიც ძირითადად
მრისხანე ციხისძირის ფერდობებზე შეფარებული ჩერქეზე-
ბით იყო დასახლებული. მოსახლეობის რიცხვი არაა ცნო-
ბილი, რამდენადაც თითქმის ყველა ჩერქეზი აქედან წავიდა.
ოფიციალური აღრიცხვით მცხოვრებლებს ხაზინისათვის
უნდა გადაეხადათ: ცხვრის – 8464 ყურუში, ნიზამის – 3982
და მოსავლის 1006 ყურუში. როდესაც მივუახლოვდით ციხ-
ისძირის დასახლებას, მთებზე გაშენებულ ქოხებში სინათლე
გამოჩნდა. აქ ყოფილან სომეხი მედუქნეები. მათ უსარგე-
ბლიათ დუქნების მფლობელთა წასვლით, დაპატრონებიან
დარჩენილ დუქნებს და ვაჭრობა გაუჩაღებიათ!..

მე კი, ამასობაში ძნელი ამოცანა მედგა წინ, მენახა
ჩემი ბარგი. თუმცა ვუბრძანე კარვის გაშლა რაზმის შტაბის
ახლოს, მაგრამ ასეთ სიბნელეში და ამდენ გზებში, რომ-
ლებიც მიემართებოდა ციხისძირის სიმაგრისაკენ, ძნელი
გასარკვევი იქნებოდა, თუ სად იდგა რუსთა რაზმი და სად
გაშლიდა კარავს რაზმის უფროსი გენერალი ნურიდი. სა-
ბედნიეროდ შარაგზაზე მივიღოდი, მაგრამ ალაგ-ალაგ გზა
ისეთი ციცაბო იყო, რომ მეგონა ჩემი ცხენი სადაცაა უკან
დაექანება. თუმცა მყავდა მთიელთა ისეთი ცხენი, რომელმაც

არ იცოდა არც დაღლა, არც შესვენება და მიიწევდა სულ ზევით და ზევით. შესახედავად თითქოს არაფერია, მაგრამ მთებში და აღმართებში მას ტოლი არ ჰყავს.

ბოლოს, დიდი ვაი-ვაგლახის შემდეგ, მოგხვდით კარავში.

მეორე დღეს, დილით ადრე ავდექი. მე მგონია, რომ არაფერი შეედრებოდა ციხისძირის სიმაღლიდან აგვისტოს დილის მშვენიერებას. დილის ნისლი მთებზე იყო დაშვებული და ალაგ-ალაგ ფარავდა მის კალთებს; ცა სუფთა, უღრუბლო იყო, მარცხნივ, ჩურუქ-სუსკენ, თითქოს ხელის გულზე მოჩანსო, დახატული სურათი. ცის დასალიერზე ნათლად ვხედავდი სამებას, კვირიკეს და ხუცუბანს. ყველაფრის გარჩევა შეიძლებოდა. ყოველი მხრიდან ისმოდა სალაშქროდ გამზადებული ხალხის ხმა. ბანაკში, მოპირდაპირე მხარეს ფუსფუსი და მოძრაობაა. ამზადებდნენ ცხენებს საპალნეებით, ალაგებდნენ კარგებს. წინ და უკან გარბი-გამორბიან უფროსი უნტერ-ოფიცრები და აჩქარებენ ჩალვადრებს. დენშიკები ალაგებენ ოფიცერთა არც თუ ისე ძვირფას სალაშქრო ბარგს; უფროსები ამწკრივებენ ხალხს, თავისუფალი ოფიცრები ამთავრებენ ჩაის სმას.

ჩაის შემდეგ მეც გავეცი განკარგულება ჩემი ბარგის და კარვის შეფუთვისა, რათა მარტოკა არ დავრჩენილიყავი ციხისძირის მთებში. ჩვენი ჯარები სტოვებდნენ ამ პოზიციას და მიეშურებოდნენ ბათუმისაკენ.

ამასობაში მე დავიწყე ხეტიალი ციხისძირის სიმაღლეებთან, რომელიც მიმზიდველ სანახაობას წარმოადგენდა. მაჩვენეს დევრიშ-ფაშის ბანაკი, რომელიც ჩემი კარვიდან რამდენიმე ნაბიჯზე იყო. ეტყობოდა, რომ მუშირი თავის გვამისათვის არც ზარბაზნების ქუხილში და ბრძოლაში ივიწყებდა „განცხრომას.“ ბანაკი შედგება რამდენიმე ოთახისაგან, რომლის კედლები მოპირკეთებული და ხის ჩუქურთმით იყო შემკობილი. სახლის ფასადი ჩურუქ-სუსაკენ იყო მიქცეული. მის წინ გაშენებული იყო ყვავილნარი, რომელსაც

მზრუნველი ხელი ეტყობოდა. ბანაკის ირგვლივ გადიოდა კარგად მოვლილი გზები, რომლებიც ნაირფერი ქვებით იყო მოხატული.

ერთ-ერთ სიმაღლეზე მოეწყოთ რაღაც ფანჩატურის მსგავსი, რომელზედაც ადრე ამაყად ფრიალებდა თურქეთის დროშა... აქ ხშირად იჯდა თურქთა მოძრაობის მოყურადე დევრიშ-ფაშა.

ფაშის ბანაკში ახლად დაუდგამთ სატელეგრაფო სადგური. აქ უფროსებისაგან ყოველგვარ ხელშეწყობას მოკლებული ჯარისკაცები საქმიანობდნენ, აკეთებდნენ საქმეს ისე, როგორც მცირემცოდნე ჯარისკაცს ესმოდა...

ციხისძირიდან დიდ სივრცეზე მოსჩანდა სხვადასხვა დასახლებანი, მაგრამ არავითარი ხმა, არავითარი მოძრაობა. გურიის რაზმის მეთაურმა გენ. ნურიდმა მითხრა, რომ ამ და სხვა სოფლების მცხოვრებლებმა დიდი ხანია, რაც დატოვეს აქაურობა და თურქეთში მიემგზავრებიან. ის ქობულეთლები, რომლებმაც ვერ მოასწრეს გასვლა, ბრუნდებიან, მიაქვთ ყველაფერი, რაც დარჩათ და მიდიან. მაგრამ საქმე ამაში როდია. მცხოვრებლებს აქვთ უფლება დარჩნენ ან წავიდნენ მხარიდან. გენერალ ნურიდის ყურამდე მოვიდა ცნობები იმის შესახებ, რომ თურქეთის ჯარის მეთაურებმა გამოგზავნეს რაზმი მოსახლეობის შესაკრებად და თურქეთში წასაყვანად. ერთ ასეთ რაზმს შეეყარა გენ. ნურიდის მიერ გაგზავნილი ჯარი. აღმოჩნდა, რომ თურქებს ძალად მიჰყავდათ ხალხი. გენ. ნურიდმა გარეკა ისინი და ამის შესახებ აცნობა ახლად დანიშნულ ბათუმის მხარის უფროსს თავ. გურიელს, რომელსაც ქობულეთლებზე დიდი გავლენა აქვს. მისი წინაპრები ქობულეთელი თავადები იყვნენ. ხანგრძლივი მოლაპარაკების შემდეგ ზოგიერთი ქობულეთელი მაინც წავიდა, რადგა მათი განმარტებით, ბევრი მათგანის ნათესავები და ახლობლები კარგა ხანია გაემგზავრნენ და მარტოკა აქ აღარ

ედგომებოდათ. ასეთი განმარტების შემდეგ ისინი თავისუფლად გაატარეს.

მოვიდა ცნობა, რომ ზაქათაღელეები და ჯარის სხვა ნაწილები უკვე გამოვიდნენ ჩურუქსუდან და ციხისძირის კოლონაც დაიძრა.

ვისაც არ უნახავს ჯარის სვლა ვიწრო მთის ბილიკებით, სადაც სულ უბრალო გაუთვალისწინებელ შეცდომას შეუძლია გამოიწვიოს წარმოუდგენელი ქაოსი, იგი ვერ მიხვდება ციხისძირის სიმაღლეებიდან თუ რა სიძნელის წინაშე იდგა გენ. ნურიდის რაზმი. ჯარი მიდიოდა უწყვეტ ხაზად გზაზე, რომელიც ახლა ცოტათი შეკეთებული იყო, მაგრამ არტილერიისათვის სიძნელეს ქმნიდა.

ჯარებს შუა, დიდი გაჭირვებით გავედი შავი ზღვის ნაპირას.

ზღვა იყო წყნარი, არავითარი ტალღა, ამოდ ვცდილობდი დამენახა ჰორიზონტზე ნავი ან ტივი...

გავედი ორ ჩემთვის უცნობ მდინარეზე და გავეყვი ზღვის ნაპირს იქ, სადაც პერანგას განშტოებაა – ხარის მთაებჯინება ზღვას და თავდება ჩურუქსუს ნახიე.

აქ საჭიროდ ვთვლი მოვიყვანო ზუსტი სია ჩურუქსუს ნახიეს დანარჩენი დასახლებული ადგილების, რუსული მონაცემებით და „ტრაპზონის კალენდარის“ მიხედვით კომლთა და მცხოვრებთა რიცხვზე, რომელშიც ნახვენებია აგრეთვე მოსახლეობაზე გაწერილი გადასახადის რაოდენობა მცხოვრებთა და პირუტყვის რიცხვზე:

1. რუსული მონაცემები

დაგვა	აჭყვისთავი	ქაქუთი	ხინო
კომლი... 20	კომლი... 113	კომლი... 41	კომლი... 100
მცხოვრები ... 66	მცხოვრები ... 604	მცხოვრები ... 184	მცხოვრები ... 419

2. თურქული აღრიცხვით

სოფელთა დასახელება	ხაზინის შემოსავალი				საქონლის და სხვ. რაოდენობა						
	ცხრო-საგან	ნიზა-მის	მოსაფ-ლის	გამოსა-ღების	სახე-დარი	ხარი	ძროხა	ცხენი	თხა	ცხეა-რი	მოსახ.რიცხ-ვი
დაგვა	65	212	2724	568	10	15	-	-	-	-	65
აჭყვისთავი	50	137	3444	355	-	20	-	-	-	18	82
ქაქუთი	16	142	1221	125	-	5	-	-	-	2	177
ბაშ-ხინო	51	183	587	396	-	12	-	-	-	5	22
აზიზნა	49	113	817	379	10	20	3	1	2	3	61

ბოლოს, უნდა შევნიშნოთ, რომ ჯიუდიჩის ცნობებით ჩურუქ-სუს ნახიეში 16 სოფელია, 6 უბანი, 18 წისკვილი, 145 დუქანი, 17 მეჩეთი და 5 საყავე. „ტრაპიზონის კალენ-დრის“ მიხედვითაც ჩურუქ-სუს ნახიეში სულ 16 სოფელია. რუსული აღრიც-ხვით: 7 მერქეზი, 22 სოფელი და 7 მეჩეთი; კავკასიის შტაბის რუკაზე კი ნაჩვენებია 16 სოფელი და 6 განსახლება.

ხუსეინ-ბეგ ბეუანიძის სახლი ჩაქვში.

ჩვენი გზა მიდიოდა სოფელ ჩაქვისთავისაკენ. იქ მისვლამდე საჭირო იყო მდ. აჭყვაზე გადასვლა, ზღვის შესართავთან ჩვენ გავედით სწორ მინდორზე, რომელიც ხშირი მცენარეულობით იყო დაფარული. განსაკუთრებით 5 არშინი სიმაღლის სიმინდმა გამაკვირვა! ზღვის ნაპირას იდგა სრულიად ცარიელი ხუსეინ-ბეგ ბეჟანიძის სახლი. ხუსეინ-ბეგის ოჯახი მთაში წასულა. სახლი კი მთლიანად გაუნადგურებიათ.

ადგილი, სადაც ჩვენ მივეშურებოდით იწოდებოდა სოფ. ჩაქვის „ბაზრად,“ საკუთრივ სოფ. ჩაქვი მდებარეობს გაცილებით ზემოთ პერანგას მთებში მდ. აჭყვას მახლობლად. ამავე მდინარის გასწვრივ პერანგას განშტოებაზე მდებარეობს სოფ. ხალა, სადაც 92 კომლია და 224 მცხოვრებია. არის მცირე რიცხვი ცხვრისა (10), თხისა (20) და კარგი სათესები. მცხოვრებლები უხდიდნენ თურქეთის მთავრობას: 5288 ყურუმს მოსავლისა და 1379 ყურუმს გამოსადებს. რუსები

**ფერათ-ბეგ ბეჟანიძის სახლი ჩაქვში.
აშენებულია 1872 წ.**

აქ ითვლიან 75 კომლს და 300 მცხოვრებს. რაც შეეხება ჩაქვის დასახლებას იგი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია და მთელი ახლო-მახლო მხარე ჩაქვში ამ სახელით იწოდება. თავიანთი მამული და სახლი აქვთ ბეჟანიძეთა გვარს, რომელთა შესახებ მე რამდენჯერმე აღვნიშნე.

„უმაღლეს“ მეთაურთა მოლოდინში ჩვენ გაგჩერდით ჩაქვის „ბაზართან.“ მეჩეთის მახლობლად. მოვიდნენ თურქი ოფიცრები. შორს, რომელიღაც ბედელთან, თუ სახლთან იდგა ქობულეთელთა ჯგუფი, რომელთაგან ზოგიერთი წინა დღით ჩურუქ-სუში ვნახე. მე დავათვალიერე ირგვლივ არსებული ნაგებობანი. ისინი ხისაა, კარგად აშენებული, მაგრამ ვიღაცის ხელს შეგნებულად ყველაფერი დაუნგრევია.

დავინტერესდი მეჩეთის დათვალიერებით. იგი დგას ჩაქვის ბაზრის მოედნის შუაში, რომელიც თითქმის სწორ კვადრატს ქმნის. გაშენებულია დუქნები და სხვა ნაგებობანი. მეჩეთის შესასვლელი მხარე შემოზღუდულია მოაჯირით. მეჩეთი თითქმის მთლიანად წაბლის ხისგანაა აგებული. გარედან იგი უფრო ოთხკუთხა ბედელს ჰგავს. შიგნითა მოპირკეთება, სოფლის სალოცავის კვალობაზე, ურიგო როდია. ყველაფერი მოჩუქურთმებულია, აჭურულია, კარის პირდაპირ კედელზე დატანებულია ნიშა, აქედან მოლა იწყებს ღოცვას. ამ ჩაღრმავებული ადგილის მარცხნივ არის რაღაც შემოზღუდული მაგიდის მსგავსი, სადაც იყიდება სხვადასხვა წმინდა საგნები. მარჯვენა მხარეს არის კიბე, რომელსაც მთელს სიმაღლეზე მოაჯირი მიუყვება. კიბე ადის კათედრაზე, საიდანაც მოლა წარმოსთქვამს ქადაგებას. ყოველივე ამის ზევით არის აივანი, რომელიც მოჩუქურთმებული მოაჯირითაა შემოვლებული. მთელი კედელი, უკანა კარის გასწვრივ უჭირავს ქალებისათვის გამოყოფილ გალერეას, რომლის შუაში არის შვერილი, ასევე მოჩუქურთმებული. გალერეაზე ასვლა შეიძლება შენო-

ბის გარედან კიბით. ასე, რომ ქალები და მამაკაცები არ ხვდებიან ერთმანეთს. მეჩეთი მთლიანად დაცლილი იყო. ჩემს კითხვაზე, თუ რატომაა ყველაფერი გაზიდული, იქვე, თავ. გურიელის დაცვაში მყოფმა ქობულეთლებმა მიპასუხეს, რომ მართლმორწმუნეებმა ეს იმიტომ მოიმოქმედეს, რომ მეჩეთის ქონება რუსებს რჩებოდათ...

მოგვივდა; ჩქარა გაჩნდა ნაირ-ნაირი ევროპული საუზმე და აქვე მეჩეთის შესასვლელთან დაენაყრდით. დავლიეთ ღვინოც. ამაში თურქი დელეგატები როდი ჩამოგვრჩენ ჩვენ, ცოდვილთა ამა ქვეყნისა.

მოვიდა „ხელისუფლება“ და ჩვენც გავწიეთ. გავიარეთ პური და მაღალი ბალახით დაფარული მინდორი და ტყეში შევედით. შემდეგ ძალიან უხეირო გზით შევუყვით სულ მაღლა და მაღლა. გზაში გვხვდებოდნენ სალდათები, რომლებიც დაღლილობისაგან თავიანთ ნაწილებს ჩამორჩენილიყვნენ. თავ. გურიელი უნდა დაბრუნებულიყო უკან, რადაც განკარგულებისათვის, ამიტომ მარტომარტო წავვედი უდრანი ტყით. აქ ხარობდა მუხა, წაბლი, წიფელი და ვეებერთელა ნაძვები. მე ვგრძნობდი, რომ ჩემი გზა როგორღაც უსაფრთხოა. თითქოს მივდიოდი რომელიმე სარატოვის გუბერნიის შარაგზაზე. ჩემს ცხენს დაღლილობა დაეცყო. შევხვდი ოფიცერ-ინჟინერს ბ-ნ №-ს, რომელმაც გულიანად შეაგინა თურქ მეგზურებს ასეთი გზის არჩევისათვის. კლდეთა შვერილების მახლობლად, გზაზე ჩანდა მრისხანე თურქული სიმაგრეები, რომლებიც მათ ციხისძირის ბლოკადის დროს ააშენეს. ახალი სიმაგრეები, თავიანთი მიუდგომლობით ბევრჯერ სჯობდნენ ციხისძირისას, რამდენადაც გაუვალი უფსკრულები ჰყოფდნენ მათ იმ პუნქტებისაგან, საიდანაც შეიძლებოდა შეტევის დაწყება. ჩაქვის სიმაგრეებს შეეძლოთ სროლა აეტეხათ ბათუმისაკენ მიმავალ ყველა გზისათვის, ამგვარად თუნდაც აგველო ციხისძირის პოზიცია, ჩვენ ტყუილუბრალოდ დაგვარგავდით ხალხს და

დავდვრიდით სისხლს, რადგანაც ჩაქვის ახალ პოზიციებთან მისვლის არავითარი საშუალება არ ჩანდა.

ჩქარა დავეწიე რიონისპირის ჯარების სარდალს გენ. ოკლობუიოს, რომელიც კაზაკთა თანხლებით და თავისი დიდებული სამკერდე ნიშნით იჯდა მშვენიერ რუხ ცხენზე. გენ. მასაც ასევე მიაჩნდა ჩაქვის პოზიციების მიუდგომლობა.

გენერალი ი.ო. ოკლობუიო
(ზ. მარგიევის ფოტოკოლექცია)

და გამოსადებს – 2164 ყურუმს. მცხოვრებლებს ჰყავთ 529 თხა და 1709 ცხვარი. რუსები აქ ითვლიან 85 კომლს 840 მცხოვრებით.

მოვაწყვეთ ხანმოკლე შესვენება პატარა დასახლება – სოფ. მახინჯაურის ახალშენთან. ქობულეთელმა ბიჭმა თავისი ტყავის ჩანთით მოიტანა წყალი და ძალზე დიდი კიტრი, რომელმაც ბაბუა კრილოვის „რომაული“ კიტრი მომაგონა.

ბიჭი იყო სოფ. ჩაქვისთავიდან, რომელიც მდებარეობს პერანგას მთიდან გამომდინარე მდ. ჩაქვისწყალთან. ჩაქვისთავში 88 სახლია, 195 მცხოვრებით, რომლებიც იხდიდნენ: მოსავლის – 4181

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე

**სადგომი მახინჯაურთან. – სოფ. მახინჯაური. – ადგილის
თავისებურება. – ბათუმის ხედი. – მყუდრო ბიჭი. – სტუმრები
ბათუმიდან. – ბამოკითხვები თურქებზე. – სურსათისათვის
ბათუმში გაზაფხანი. – ბანაკის მოწყობა. – მარკიტანტები. –
ლოცვა. – წვიმა. – ფიქვები ბათუმზე. – ყურბანი. – ქოზულეთელთა
კალათები. – მახინჯაურის მინერალური წყლები.**

ჩვენი კოლონის წინამძღოლმა თურქმა ოფიცრებმა რა-
ღაც მოსაზრებით ბანაკის გაშლა მახინჯაურის სიმაღ-
ლეზე მოინდომეს. მხოლოდ ჩვენი უფროსების დაუინებულმა
მოთხოვნამ დაარწმუნა ისინი ამ გადაწყვეტილების უაზრო-
ბაში, რადგანაც ტყუილ-უბრალოდ უნდა გვეზიდა არტილე-
რია და სხვა ტვირთი საკმაო შემადღებაზე. გადაწყდა, რომ
ჩვენ გაეშლიდით ბანაკს ზღვის ნაპირას იქ, სადაც ადრე
თურქთა კავალერიის ბანაკი იდგა.

საკუთრივ სოფ. მახინჯაური მდებარეობს ჩვენს ბანაკს
ზემოთ. სოფ. მახინჯაურში რუსული აღრიცხვით ითვლება
75 კომლი 315 სულით, ხოლო თურქული წყაროების მიხედ-
ვით 92 სახლი, 182 სულით მუსლიმანი მოსახლეობა, ჰყავთ
60 სული თხა. გადასახადი შეჰქონდათ (ყურუშობით): მოსაფ-
ლისაგან – 3455, გამოსადგების – 860.

ჩვენი სადგომიდან მარცხნივ, ჭაობიან ადგილას
გადაჭიმული იყო ტყე. მახინჯაურიდან ჩამოსასვლელი გზის
ორივე მხარეს გაშლილია სიმინდის ყანა, რომელიც წნელით
იყო შემოდობილი.

ზღვის პირას დგას რაღაც ფარდული, რომელიც
თურქების საწყობი ყოფილა. მარჯვნივ, ცოტა ზემოთ, ბორ-
ცვიდან ჭოგრიტებით მოსჩანდა ბათუმის ნავსადგური, გე-
მები, შუქურა და სხვა. ქალაქის ირგვლივ, ჩვენს მხარეს,
მოსჩანდა თურქ ჯარისკაცთა თეთრი კარავები.

მეთაურთაგან ყველაზე ადრე მოვიდნენ გენერალი ოკლობუიო და გენერალ-ინჟინერი რერბერგი.

აღალის მოლოდინში გაეჩერდით ფარდულთან. უცბად, საიდან იყო, გაჩნდა ქობულეთელი მწვემსი – ბიჭი, როგორც ჩანს, ძალიან გაერთო ჩვენით და მისი ძროხები სულ გადაავიწყდა. ბიჭი ცნობისმოყვარე თვალებით შესცქეროდა რუსებს. გენერალმა ოკლობუიომ და სხვებმა მას ფული აჩუქეს. ბიჭმა აიღო ფული, დაიწყო თამაში და რუსებს ცუდი თვალით სრულებითაც აღარ უცქეროდა.

უცბად ბიჭს მოუსვენრობა დაეტყო, აქეთ-იქეთ იხედებოდა და ტირილიც მორთო. მას მოაგონდა ძროხები, რომლებიც აღარ ჩანდნენ...

სხვა სცენა: გზაზე მტვერი ავარდა. გამოჩნდა რამდენიმე მხედარი, მათ შორის გენ. ოკლობუიოს თარჯიმანი ნ. მეფისოვი, რომელიც ბათუმში იყო გაგზავნილი მეთაურთა ბინისათვის და სხვა. მასთან ერთად, ბათუმიდან მოვიდნენ კიდევ სხვა პირები „ცნობისმოყვარეობისათვის“... მათგან მე ბევრი რამ გავიგე, თუ რა კეთდებოდა უკანასკნელ ხანს ბათუმში. მათ დამიდასტურეს, რომ თურქები ჰკრებენ ხალხს და ძალათვე მიჰყავთ გემებზე, ქობულეთელთა მხრივ იყო წინააღმდეგობის გაწვევის შემთხვევები. მაგალითად, სოფ. ტოლოკში (ხოლოქში?) 14 და 15 აგვისტოს ქობულეთელთა და თურქებს შორის მოხდა ნამდვილი ჩხუბი, უკანასკნელნი იძულებულნი იყვნენ იქაურობას გასცლოდნენ.

დევრიშ-ფაშა, საერთოდ, აყოვნებდა ბათუმის ჩვენზე გადმოცემას, რათა დრო მოეგო და რაც შეიძლება მეტი მცხოვრები გაეყვანა ქვეყნიდან... ბათუმში მოდიოდა ქობულეთელთა ჯგუფი, რომელთაც ყოველდღე აგზავნიდნენ ტრაპიზონში. თურქები ეშმაკობდნენ, ისინი ცდილობდნენ ჯერ ქალები და ბავშვები გაეგზავნათ, დარწმუნებული იმაში, რომ შემდეგ ყველა მამაკაცი მიაშურებდა თავის ოჯახს თურქეთში.

ჩვენ, ამავე დროს, გაგვახსენდა, რომ დილის აქით, გარდა მსუბუქი საუზმისა, რომელიც ჩაქვში მივიღეთ, არაფერი გვეჭამა. იყო უკვე 2-3 საათი; ალაღის ცდა დიდხანს მოგვიწევდა და სადილამდე ან უფრო სწორად, ვახშამამდე რომც მოსულიყო, ჯერ კიდევ ბევრი დრო გვქონდა. მოგვივიდა კარგი აზრი, – გაგვეგზავნა ერთ-ერთი ბათუმიდან მოსულთაგანი ბათუმშივე საჭმელისათვის. მადლობა ღმერთს, ბათუმი სულ რამდენიმე ვერსზე იყო. ითქვა და გადაწყდა. საღამოსათვის ბანაკში იყო სხვადასხვა საუზმე, ღვინო, შამპანური და სხვა გემრიელი მისართმევი.

მოვიდა თავ. სვიატოპოლკ-მირსკი ამაღლითურთ და მათთან ერთად ჯარი ორივე მხრივ: მახინჯაურის მთებიდან (ციხისძირის კოლონა) და ზღვის სანაპიროდან (ჩურუქ-სუს კოლონა).

მოვიდა ალაღიც. გაჩაღდა მუშაობა. შტაბის უფროსებისათვის და ოფიცრებისათვის გაშალეს კარგები. ჯარისკაცები კი ამის გარეშეც იოლად გავიდნენ. მიწაში ჩარჭობილი რამდენიმე ტოტი, თავის დასაცავად, წარმოადგენდა თავშესაფარს რუსული მიწის შვილებისათვის...

ჯარის მარკიტანტები, ამავე დროს, თავის საქმეს აკეთებდნენ. აი, გაჩნდა ბევრ ადგილას ცეცხლი, კვამლი მიმოეფინა არემარეს: იხარშებოდა ჯარისკაცული წვნიანი.

ჩქარა ჩამოხვედდა. ჩამოწვა ცვარი. მეზობელ ტყიდან სინოტივე მოდიოდა, რომელიც ჭაობის გავლენით მატულობდა.

მე წავედი ბანაკში, რომელიც მოწყობილი იყო „მეშტაბეთაგან“ ცალკე, სიმინდის პატარა ყანის გვერდით.

სალაშქრო ცხოვრებას შეუჩვეველისათვის ბანაკი წარმოადგენდა საინტერესო სანახაობას. აი, ძირკვზე ზის ჯარისკაცი და ჩექმას აკერებს, მეორე ცოტა მოშორებით, ასუფთავებს სამხედრო შეჭურვილობას, რათა ბათუმში ყოჩაღად შევიდეს... აქ, ქვაბებში ჯარისკაცები ვახშამს

ხარშავენ. მათ დილით 8 საათამდე ისაუზმეს, რადგანაც ლაშქრობისას ვერ შეარჩევ დროს, თუ როდის დააპურო ხალხი. აქით დენშიკები ოფიცრებისათვის სამოვარს დგამენ, სხვები ვახშამს უმზადებენ...

აჰა, დაუკრეს „ზორია“! ბანაკში მოძრაობაა. დაეწყვნენ „სალოცავად“. სამხედრო გუნდის აკომპანიმენტის ქვეშ მსროლელთა საუკეთესო გუნდმა, მწყობრად შეასრულა „მამაო ჩვენო,“ და უნდა გამოვტყდე, მშვენიერი კონცერტი გამოვიდა.

კარავში მოსულს სინესტე დამხვდა. დღისით კი ძალზე აცხუნებდა. ღამით წვიმაც წამოვიდა და კარავში გაატანა. მე მომაგონდა საცოდავი ჯარისკაცები... თუ რა დღე დაადგებოდათ ტოტებისაგან გაკეთებულ ფაცხებში.

... უნდა შევნიშნო, რომ ამ დროს აქ გამუდმებული წვიმები იცის, თუმცა როგორც გამონაკლისი, ბათუმში ჩვენი შესვლისას მშრალი ამინდი იდგა. ბ-ნი ბაქრაძე, რომელიც ომამდე იყო ქობულეთსა და ბათუმში, ამბობს, რომ აგვისტოს თვეში იშვიათად იყო უწვიმარი დღე ჩურუქ-სუსა და მის მიდამოებში. ვერცხლის-წყალი ერთსა და იმავე დღეს ადიოდა და ეცემოდა 20-30 ჩო-ით.

მეორე დღეს მახინჯაურის ბანაკში ყველაფერი ამოძრავდა; და ეს გასაკვირი როდია! დღეს ხომ ჩვენ ბათუმში უნდა შევიდეთ, რომლისკენაც ასე დიდი ხანია მივისწრაფვით.

გამახსენდა ინგლისურ და ზოგიერთ ჩვენს გაზეთში ატეხილი განგაში. „ლაზების“ რომელიღაც აჯანყებაზე, მათ მიერ „ავტონომიის“ მოთხოვნაზე და სხვა ამგვარებზე, რომლისაც რატომღაც გეჯეროდა, თუმცა ქართველი პატრიოტები (რუსების მხრიდან) ამბობდნენ, რომ ყველაფერი ეს მონაჩმახია, მოცლილი ხალხის გამონაგონია და, რომ თურქეთის ქართველებს სურთ რუსეთის ქართველებთან შეერთება მხოლოდ, მათი სიმყუდროვის შენარჩუნების პირობით.

ჩვენს ჯარს უხაროდა, რომ საქმე დასასრულს უახლოვდებოდა. უხაროდათ უფროსებსაც. მხოლოდ „ჯვრებისა“ და „ნიშნების“ ზოგიერთი მოყვარულები გამოთქვამდნენ სინანულს, რომ მათ არ მიეცათ საშუალება პირისპირ გასწორებოდნენ თავხედ, თუმცა თავგანწირვამდე მამაც ქობულეთლებს!.. სამედნიეროდ, ასეთ „მოყვარულების“ სურვილებს არავინ კითხულობდა...

ბათუმში შესვლა დანიშნული იყო დილის 10 საათისათვის, ამიტომაც დიდხანს ზოზინი აღარ შეიძლებოდა.

ამავე დროს, მახინჯაურში განლაგებული დროებითი ტელეგრაფი ლაპარაკობდა ბათუმთან...

როგორც კი გაიგეს ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა, რომ ჩვენი ბანაკი მახინჯაურშია, ჯერ კიდევ საღამოთი დაიწყეს ჩვენთან მოსვლა თავიანთი ხორაგით: ყურძნით, მსხლით, კიტრით და სხვა ხილეულით. ზოგიერთებმა ცხვრებიც კი მოიყვანეს გასაყიდად.

ქობულეთელთა მიერ მოტანილი ყურძენი ცუდი როდი იყო. იგი სურნელოვანი და წვნიანია, მაგრამ ძალზე თხელკანიანი, რისთვისაც მისი დიდხანს შენახვა არ შეიძლება. მსხალი – ტყიურია; განსაკუთრებული კბილები უნდა გქონდეს, რომ ჩამოკბიხო ამ ქვისმაგვარ ხილს და არაჩვეულებრივი კუჭი – მისი მონელებისათვის!

რაც შეეხება კიტრს, შესანიშნავი სიდიდისაა, მაგრამ უგემური. ჩემი ყურადღება მიიპყრო კალათებმა,* რომლითაც ქობულეთლებს ტვირთი დააქვთ. ეს არის ძალზე კარგად დაწნული, კონუსისმაგვარი, ოდნავ წაგრძელებული ჭურჭელი, რომლის ღია თავზე გაკეთებულია რგოლები ხელების შესაყოფად და გადასატანად. კალათი არ აწვება ზურგს და აძლევს საშუალებას ქობულეთელს, თავისუფლად იქონიოს

* გოდორი (რ.ს.)

ხელები, რადგანაც მის არამშვიდ სამშობლოში ერთ ხელში აუცილებლად თოფი უნდა ეჭიროს. მე მინახავს ზუსტად ასეთი კალათი შვეიცარიაში და მათ შორის სრული მსგავსება ვიპოვე.

მე მინდოდა გამეგო რამე მახინჯაურის მინერალურ წყლებზე, რომელიც ჩვენს ბანაკს ზევით, მთებში მდებარეობს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ვერ მოვახერხე. ქობულეთლებისგან ის-ღა გავიგე, რომ აქ მოდიან სამკურნალოდ ბათუმიდან და თურქეთის სხვა ადგილებიდან. განსაკუთრებული მოწყობილობა ამ წყლებზე მომსვენებისათვის არ არის, მაგრამ წყლის ძალა ეტყობა ძლიერია, ბევრი ავადმყოფი აქ მოსვლის შემდეგ შვებას პოულობს.

თ ა ვ ი მ ე შ ვ ი ღ ე

**დასახლება ყარაღემუს წყალსა და ყოროლის-წყალს შორის. –
სარაია. – ბათუმელი ვაჭრები. – ბათუმის სავაჭრო საბნები.
– ოსები. – თურქული შემგვარა. – აბიტატორები.**

თავადი გურიელი რამდენიმე ქობულეთელი მხედრის თანხლებით წინ ყველაზე ადრე წავიდა; თავადმა მე მიმიპატიჟა მათთან ერთად გაემგზავრებულებიყავი. მე სიამოვნებით მივიღე ეს წინადადება. ჩემი ხალხი ალაღთან და ჩალვადრებთან დავტოვე, დროს მოვიგებდი და საშუალება მეძლეოდა მენახა თურქებისა და რუსების შეხვედრა, რომელიც ბათუმის მახლობლად უნდა გამართულიყო.

მცირე გზის გავლის შემდეგ შევხვდი მესანგრეებს, რომლებიც მახინჯაურიდან წინადლით იყვნენ გაგზავნილი გზის წესრიგზე მოსაყვანად. მთელი გზა მოფენილი იყო ზღვის კენჭებით.

ერთ ადგილას მოგვიწია პატარა მდინარეზე – ყარადერის წყალზე გადასვლა, რომლის სათავე მახინჯაურის მინერალურ წყლებთან იწყება. ამ მდინარის იქით მდებარეობს სოფ. ყარადერე, ჩვენი აღრიცხვით აქ 25 კომლია 110 სული მცხოვრებით.

ყარადერეს ცოტა ზევით, მთა პერანგას განშტოებათა ხეობებში, სადაც მდ. ყოროლის-წყალი მოედინება, არის სოფლები ორთა-ბათუმი, ყოროლის-თავი, ახალშენი და აგარა. ამ უკანასკნელში ირიცხება 29 მცხოვრები, რომლებიც იხდიდნენ: გამოსაღებს – 803, ცხვრის – 99, მოსავლის – 298 ყურუშს; მათ ჰყავდათ 33 თხა, 14 ძროხა, 9 ხარი და 1 ცხენი. ჩვენი აღრიცხვით აგარაში 35 კომლია და 135 მცხოვრები.

რაც შეეხება დანარჩენ სოფლებს, ისინი გზით, ანუ უფრო სწორად, ბილიკით უერთდებიან სოფ. ჩაქვს.

გზა იწყება ახალშენიდან, გადის ყოროლისთავთან, ორთაბათუმთან და შემდეგ მახინჯაურის მთებით მდ. ჩაქვის წყლით, სოფ. ჩაქვამდე ეშვება.

რუსული წყაროებით ორთაბათუმში ირიცხება: 75 კომლი და 179 სული; თურქულით 83 სახლია, 175 სული მცხოვრები, 9 ცხენი, 18 ხარი, 67 თხა; მცხოვრებნი იხდიდნენ: ცხვრის – 201, მოსავლის 5050 და გამოსაღების 2370 ყურუმს.

ახალშენში 33 სახლია, 98 მცხოვრები, 1 ცხენი, 4 ხარი, 14 ძროხა, 25 ცხვარი, 450 თხა; თურქული აღრიცხვით ხაზინა იღებდა: მოსავლის – 4404, და გამოსაღებს 625 ყურუმს, ხოლო რუსულით: 30 კომლი და 109 სული მცხოვრებია.

ყოროლის-თავში 61 სახლი და 153 მცხოვრებია. 8 ცხენი, 20 ხარი, 92 ძროხა, 57 თხა ჰყავდათ. იხდიდნენ: მოსავლის – 3705 და გამოსაღებს – 625 ყურუმს. რუსები ითვლიან: 25 კომლს და 96 მცხოვრებს.

ჩემი მოსვლისას შავი ზღვის გასწვრივ გზა მოუწყობელი იყო, მაგრამ ეს ხელს არ მიშლიდა დავმტკობარიყავი, ერთი მხრივ ზღვის და მეორეს მხრივ ხშირი ტყით დაფარული დიდებული მთებით.

აი, მიცურავს რუსული გემი ბათუმისაკენ: ადრე შეხვედრამდე, სულ ერთი საათიდა დარჩა!...

რამდენიმე წუთის შემდეგ მივაღეჭით „სარაიად“ წოდებულ ადგილს. კონუსისმაგვარ მთაზე (გზის მარცხენა მხარეს) მოჩანდა ძველი ციხის ნანგრევები, თითქოსდა თამარ მეფის მიერ აშენებული. გზის მარჯვენა მხარეს იყო მიწისქვეშა საველე სიმაგრე, რომელიც ბათუმის ასაღებად ზღვიდან გადმოსხმულ დესანტს უნდა დახვედროდა.

ჩვენ აქ ცოტა შევისვენეთ. შემდეგ ორ ქობულეთელთან ერთა ავედი ციხეზე, საიდანაც როგორც ხელის გულზე გადაიშალა, ერთის მხრივ ჩურუქ-სუ, მეორეს მხრივ

თამარის ციხე ბათუმის გარეუბანში (დაბა თამარა) მე-13 საუკუნე. 1921 წლამდე ბეჟანიძეთა საკუთრება იყო. (შდრ. გვ. 225)

კი ბათუმი, მისი სანაპიროთი და უსაზღვრო ზღვის სილურჯით.

გზაზე გამოჩნდა ბათუმიდან მიმავალი კავალკადა. ეს ბეგები იყვნენ, რომელთა შორის ჩემი ჩურუქ-სუელი ნაცნობებიც შევნიშნე. მათ რიცხვში ერია რუსეთის ქვეშევრდომი გრიგოლ მჭედლოვი, ძველი ბათუმელი, რომელსაც საკუთარი დუქანი გააჩნია.

თავ. სვიატოპოლკ-მირსკის და მისი თანმხლებლების მოლოდინში მჭედლოვს და სხვებს დაეუსვი კითხვები ბათუმის ვაჭრობაზე, მის ნავსაყუდელზე და სხვა საგნებზე, რომლებიც რა თქმა უნდა, ძალზე მაინტერესებდა.

აღნიშნულ პირთა თქმით, ვაჭრობა ბათუმში მომავლის საქმეა; მთელი დედაარსი მის ნავსადგურშია. მთავარი რაც გააქვთ ევროპაში, ძირითადად საფრანგეთში, ესაა კაკლის

ხე, ბრინჯი, ზეთიანი*, ლიმონი, აბრეშუმის, ხე-ტყე, ცვილი, თევზის ზეთი და სიმინდი. შემოტანილი საგნები (როგორც ამის შესახებ ამბობს ბ-ნი ჯიუდიჩი), შემდეგია: ინგლისური და ფრანგული ჩითი, ალექსოსა და დამასკოს აბრეშუმის ქსოვილი, ფოლადის ნაწარმი – ინგლისიდან, რკინისა – რუსეთიდან; პური, კანაფი – ყირიმიდან და საქართველოდან, შაქარი, ყავა, პილპილი და სხვა კოლონიური საქონელი: მარილი, ღვინო და ყოველგვარი სასმელები.

მხარე ვაჭრობს შემდეგი პროდუქტებით: (გატანის გარეშე) ერბოთი, ხილით, ტყავით, ფიცრებით, თიხის ჭურჭლებით, კრამიტით.

ვაჭართა უმრავლესობა უცხოელებია: ტრაპიზონიდან, რიზედან, სარმალინიდან, აჭარიდან და ლივანიდან (ართვინიდან). მათ შორის არის რუსეთის ქვეშევრდომი სამი ახალციხელი.

გარდა ძველი სისტემის თოფებისა, ხანჯლებისა და საერთოდ ცივი იარაღის წარმოებისა, არათუ ბათუმის მხარეში, არამედ მთელ ბათუმის ოლქში არ არის არავითარი ფაბრიკა ან ქარხანა.

თურქეთის, „ტრაპიზონის კამპანიის“ და ზოგიერთი ფრანგული საზოგადოების გემების გარდა ბათუმიდან აქტიურ ურთიერთობას ამყარებდა რუსული გემები „Общества пароходства и торговли“. ამ საზოგადოებას ომამდე ყოველთვის ყავდა თავისი აგენტი (ბ. ჯიუდიჩის სახით) და უნდა ითქვას, რომ ამ საზოგადოების მონაწილეობას უნდა უმაღლედეს ბათუმი იმ განვითარებას, რომელსაც მან მიაღწია.**

* ზოგი რამ ართვინიდან და სხვა პროვინციებიდან მოჰქონდათ.

** მხოლოდ ახლა, ბათუმში რუსული ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, ეს საზოგადოება რატომღაც აყოვნებს თავისი მოქმედების გაშლას. იმ მხრივ, რომ ჩვენი ხელისუფლებისაგან გამოისყიდოს ზოგი სიკეთე.

ერთ-ერთმა ფრანგულმა საზოგადოებამ ბათუმში გემების ღამით შემოსასვლელად გააკეთა შუქურა.

ჩვენი საუბარი გაცხოველდა და ისევ გამოჩნდა ბათუმის მხრიდან კავალკადა თეთრ ჩოხებში ჩაცმული მხედრებისა. ეს ოსები იყვნენ, რომლებიც რამდენიმე წლის წინათ გადასახლდნენ თურქეთში და ახლა ჩქარობდნენ გამოეცხადებინათ თავიანთი ერთგულება რუსეთისადმი.

არც იერთ, არც ჩაცმულობით, არც სხვა არაფრით არ განსხვავდებოდნენ ისინი ამიერკავკასიის და ტფილისის გუბერნიის მცხოვრებ თავიანთ თანამოძმეთაგან.

ოსების შემდეგ ცხენი მოჭენა თურქეთის სამსახურის პოლკოვნიკმა ჰამდი-ბეიმ და მასთან ერთად გენერალური შტაბის მაიორმა ოსმან-ბეიმ, რომლის შესახებ მე ზევით აღვნიშნე. დრაგუნთა თანხლებით მათ შორს გაქუსლეს, თავად მირსკისთან შესახვედრად.

მაღე რუსები გამოჩნდნენ, შორს კი, საწინააღმდეგო მხრიდან ავარდნილი მტვერი ახალი სტუმრების გამოჩენას გვაუწყებდა, რომლებიც ბათუმში რუსების შემოსვლის შესახვედრად მოიქაროდნენ.

ჩვენც ავმხედრდით.

თავ. მირსკის წარუდგინეს ბათუმელები, რომლებიც „სარაიასთან“ იყვნენ შეჯგუფულნი. ყველანი წინ გაემშურნენ.

ყოროლის-წყალთან ახლოს ჩვენ შევხვდით მწკრივს: ჯერ ბრიგადის გენერლის მუსტაფა-ფაშის, შემდეგ ოსმან-ფაშის (არა თავდგირიძე, არამედ ჩვენი მთიელი ჩერქეზის)* სახით, შემდეგ კი თვით „მუშირი“ დევრიშ-ფაშა, განუყრელი ბაღდადით ქამარში; უნდა ითქვას, რომ არა მარტო თურქ გენერლებს, არამედ ყველა კავალერისტს ჰყავდა არაბული ჯიშის მშვენიერი ტანადი ცხენები.

*რუსეთის არმიის ყოფილი პოლკოვნიკი.

დევერიშ-ფაშას თანმხლებთა შორის მე მანვენეს რამდენიმე ქობულეთელი, სხვადასხვა ჩინით, რომლებითაც ისინი უკანასკნელ ომში დაწინაურდნენ. ეშმაკობამ, თუმცა თეთრით შავზე ნაკერმა, როგორც ჩანს, იმოქმედა უგუნურთა პატივმოყვარეობაზე: მათი დიდი უმრავლესობა ოცნებობს გახდეს, სულ ცოტა, დიდი ვეზირი და ამიტომაც გადადიან თურქებისაკენ...

ერთი, ახლადდანიშნული ოფიცერი, მუშირის ადიუტანტიც გამხდარა. იგი მუშირთან ერთად ჩურუქ-სუში იყო და იქ მის თანამოგვარეებში აგიტაციას სწევდა, რათა მათ დაეტოვებინათ გიაურები და წამოსულიყვნენ მართლმორწმუნეთაკენ, სადაც მათ ელით სულის ხსნა და მიწიერი სამოთხე. ასეთი რამდენიმე მოქადაგე დევერიშ-ფაშამ ჩურუქ-სუში მოსვლისას მოიყვანა. ხალხის გადაბირება ძალიან აშკარად ტარდებოდა, გურული ოფიცრების თითქმის თვალწინ, რომლებიც იმავე ენაზე ლაპარაკობდნენ; ერთ-ერთმა რაზმის უფროსმა თავ. ი. გ-მ, რამდენჯერმე მოაგონა აგიტატორებს, რომ ისინი სტუმრები არიან და ნუ აღელვებენ საწყალ ხალხს, რომელმაც თვით უკეთ უწყის, რა უნდა გააკეთოს: დარჩეს თავის სოფელში, თუ წავიდეს უცხო თურქეთში?..

ახლა კი, გვერდზე გადადვებს რა პოლიტიკური საკითხები, მთელი ეს მასა რუსი გენერლებისა და თურქი ფაშებისა, რუსები და თურქები, ქართველები და ქობულეთლები, ოსები და ბათუმელი ვაჭრები, რუსული ქვეითი ჯარი და თურქული ნიზამი, ჩვენი კაზაკები და თურქი სუარები, კერძო ოფიციალური პირები, – ყველა ერთ ესკორტად გაერთიანდა, რომელიც ჩქარობდა სასურველი ქალაქისაკენ. მათ მიუძღოდა თავადი დ. ი. სვიატოპოლკ-მირსკი, რუსეთის კანონის სახელით, რუსული იდეებით და ცივილიზაციით!..

ნ ა რ კ ვ ე ვ ი მ ე ო რ ე

„ბათუმში“

თავი პირველი

რუსების შესვლა ბათუმში. – დეკუსაცია. – საპატიო
ყარაული. – მუსიკა. – ბერძნული ეკლესია. – სლავები. –
ქალაქის სამართო ხედი. – სანაპირო. – ჩვენი ბემები. –
დროშის აღმართვა. – ტილებრაფი. – რუსთა და თურქთა
ბანაკები. – ბარაკები. – სამართო ყარაული. – მუქარა. –
თურქული სიმაგრეები. – ნივთების და ბინის ძებნა.

ქალაქის სიმაგრეებთან გადაშლილია ადგილი ცნობილი
ბარცხანის სახელწოდებით, სადაც მოედინება ამავე სახ-
ელწოდების მდინარე. აქ ეროვნული ჩაცმულობით შეხედ-
ნენ რუსებს ქალაქისა და მისი მიდამოების მცხოვრებლები.
მათ წინ მოუძღოდათ ქრისტიანული სასულიერო პირები,
საეკლესიო დროშებით და ჯვრით. ცოტა მოშორებით – მუს-
ლიმანური სასულიერო პირები. ქალაქის მცხოვრებლებმა
მოართვეს პურ-მარილი.

თავ. მირსკი და სხვა რუსის მაღალი ოფიცრობა მიუახ-
ლოვდა ჯვარს და გაისმა საეკლესიო გალობა, რომელიც
დიდხანს მიაცილებდა რუსებს ბათუმში.

თავადი მირსკი მიესალმა ბათუმის წარმომადგენლებს
და შეჰპირდა მათ სრულ ხელშეუხებლობას, კანონით დაც-
ვას ყოველგვარი შევიწროებისგან და მათ ყველა საჭიროე-
ბაზე თვით ბათუმში დაწვრილებით მოლაპარაკებას.

რაოდენ დიდი განსხვავება იკითხებოდა აქ შეგროვილი
ხალხის სახეებზე! რუსები უყურებდნენ ყველაფერს ზომი-
ერად, არ ამჟღავნებდნენ სიხარულს. თურქებიც თავშეკა-
ვებულად, მაგრამ მოღუშულნი შესცქეროდნენ ამ სურათს.

ისინი კარგად იცნობდნენ მუშირის რკინის ხელს... ადგილობრივი მაჰმადიანები, როგორც ინდიფერენტულად უყურებდნენ ყოველივე ამას და უფრო ცნობისმოყვარეობას და გააკვირვებას გამოხატავდნენ. მხოლოდ ბათუმელი ქრისტიანები ვერ მაღავედნენ თავიანთ სიხარულს.

ჩვენი მწკრივი მიუახლოვდა თუ არა სარისუს, დვერიშ-ფაშა გამოეყო დანარჩენებს და დადგა ნიზამის ბატალიონთან, რომელიც აქ საპატიო ყარაულად იდგა. თავადმა მირსკიმ თურქეთის ჯარს კეთილი მგზავრობა უსურვა თურქეთისაკენ...

დვერიშ-ფაშამ მთავარსარდლის მოადგილე დასასვენებლად მიიპატიჟა სახლთან, სადაც იდგა ნიზამის ბატალიონი. მესაყდრეებს პირთან მიტანილი ეჭირათ საყვირები, მაგრამ ... არავითარი ხმა!..

ჯერ ვიფიქრე: ალბათ თურქები, საერთოდ, ცუდი მუსიკოსები არიან, მაგრამ შემდეგ გაირკვა, რომ არეულობაში დაკვრაზე ბრძანების მიცემა დავიწყნიათ.

ერთად-ერთი ბერძნული ეკლესიის ზარი რეკავდა შეუჩერებლივ და მოუწოდებდა მსურველთ, ამ საზეიმო წუთს ელოცათ.

ზოგიერთი ოფიცერი ეკლესიისაკენ გაეშურა.

ეკლესიიდან გამოსვლის შემდეგ მე ქალაქში ხეტიალი დავიწყე და გავეშურე ზღვის სანაპიროზე, რათა მენახა ჩვენი გემები. ღუზაზე იდგნენ „რედუტ-ყალე“, „ყაზბეგი“, (შხუნები), „სოკოლი“ და „პამიატ მერკურია“ (კორვეტები), ჯერ აღმირაღ ობეზიანინოვის დროშით, შემდეგ კი ხომალდ „პამიატ მერკურიას“ კაპიტნის დროშით, რომელსაც საზღვაოსნო წესდების და განსაკუთრებული პრივილეგიების გამო უპირატესობა ჰქონდა აღემართა თავისი დროშა. ეს გემები ჩვენს ჯარს შემოყვნენ და ამით ფაქტობრივად დაასრულეს ბათუმის მხარის აღება, როგორც ხმელეთით, ისე ზღვით.

ნავსადგური გამოცოცხლდა იმითაც, რომ აქვე იდგა თურქეთის რამდენიმე გემი, რომლებიც გამალებით ივსებოდა თურქი მგზავრებით.

მე ისევ ქალაქში დავბრუნდი. ალბათ არ შეეცდები, თუ ვიტყვი, რომ ადრე, ომამდე, ბათუმი ნამდვილად მხიარული ქალაქი იყო. მისი სახლები თითოეული თავისთავად წარმოადგენდნენ მოხერხებულ და მყუდრო ბინებს. ყველა სახლთან ბაღი ჰქონდათ გამენებული.

გაუგსწორდი ქუჩაში გამოწეულ ერთ სახლს.

– „გამარჯობათ, ბატონო! კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება!“ მომესმა ფანჯრიდან თითქმის სუფთა რუსულით. ვხედავ ქალია. პირველი ჩემი კითხვა ასეთი იყო: „თქვენ რუსი ხართ?“ – „არა. – მიპასუხა ქალმა. – მე სერბი ვარ.“

გამოკითხვით გავიგე, რომ იგი უკვე დიდი ხანია, რაც ბათუმშია, ჰყავს ქმარი, ბავშვები გოგონები, მისი ქმარი სადღაც მუშაობს. ქალს აქვს სამრეცხაო დაწესებულება. მას ძალიან უხარია რუსების მოსვლა. რუსეთშიც ყოფილა და როგორც კი დამინახა, ვერ შეიკავა თავი არ გამომლაპარაკებოდა.

საერთოდ მთელი ქრისტიანული მოსახლეობა ლოცულობს რუსების მოსვლას. უნდა ითქვას, რომ ბათუმში რამდენიმე სლავური ოჯახია, რომლებსაც გაეგონათ ბათუმზე და ფიქრობდნენ, რომ აქ ბედს ეწეოდნენ.

საოცარ სანახაობას წარმოადგენდა ბათუმი ამ დროს. ყველა ფუსფუსებდა, მოძრაობდა. იქ კაზაკი მიაჭენებს ცხენს, აქ სადღაც გურულს მიეჩქარება, აი, სუვარი (თურქი კავალერისტი) დანაყრებული ცხენით მიჰქრის ბანაკში. იქით მოღუშული ქობულეთლები უყურებენ მათთვის უჩვეულო სურათს. მოხერხებული ბერძენი, ადგილობრივი ვაჭარი, თავის დუქანთან მომსახურებას სთავაზობს რუს ოფიცერს, უფრო იქით მამაკაცთა და თეთრ ჩადრში გახვეულ ქალთა პროცესია ზღვისაკენ მიემართება, დილით მათ ტრაპიზონისაკენ

აფხაზები. 1875 წ.

წაიყვანენ... ესენი ვინღა არიან, დახეული ტანისამოსით, დასუსტებული სახეებით და ნაღვლიანი გამოსხედედით? თურმე საწყალი აფხაზები... სოხუმიდან გადმოსახლებულნი... აი, რაღაც ნაცნობი, მტრული ფიზიონომია, კლასიკური ჩაცმულობა, რომელიც კავკასიის მთებში გვხვდება... ესენი ემიგრანტი ჩერქეზებია... მათდამი არც ქობულეთლები არიან კეთილად განწყობილნი, რადგან მათი აზრით ჩერქეზები პირწავარდნილი ქურდები და ყაჩაღები არიან...

ცხენით მოვიარე თითქმის ყველა შორეული ქუჩა, ხშირად ვხვდებოდი ორ-ორად განმარტოებით მყოფ თურქებს, მაგრამ არავითარი სიტყვა, არავითარი მტრული ქცევა, მხოლოდ ერთ ადგილას შევხვდი თურქ ჯარისკაცს,

რომელმაც შემომხედა და თავისთვის წაიჩურჩულა: „გიაური“ და გასწია.

საინტერესო სანახავს წარმოადგენდა ამ დროს ბათუმის სანაპირო. ორთაბათუმის მხრიდან დაწყებული ბათუმის შემოსასვლელამდე, ვიდრე შუქურამდე, ბევრ ადგილას სანაპიროზე ელაგა სხვადასხვა ტვირთი: თურქული სანიტარული კარეტები, ზარბაზნის ლაფეტები, სხვადასხვა სამხედრო მოწყობილობანი. თურქი ჯარისკაცები ზოგ ტვირთს გემებზე მიათრევდნენ. სანაპიროზე ქობულეთლები, ბათუმის მცხოვრებლები, ვაჭრები ირეოდნენ, საბაჟოსთან დროშით იდგნენ რუსი ჯარისკაცები. იქვე იყო უზარმაზარი თეთრი სადროშე ანძა, რომელიც ჩვენმა კორვეტმა სპეციალურად ჩამოიტანა ბათუმში. ყველა გემი აჭრელებული იყო დროშებითა და ნიშნებით. აი, ჩაუქმა მეზღვაურებმა აღმართეს დროშა და წაიდეს იგი თურქეთის ბატარეაზე. იქ ყველაზე გამოსაჩენ ადგილზე იყო ანძა, რომელზედაც ჯერ თურქული დროშა აფრიალდა. დაიქუხეს ზარბაზნებმა ჩვენი კორვეტებიდან. ოცი საარტილერიო გასროლით რუსებმა პატივი სცეს თურქულ დროშას, რომელიც ამის შემდეგ დაუშვეს.

ჩვენი ჯარების და მეზღვაურების ხმამაღალმა „ვაშაშ“ გვაუწყა რუსული დროშის აღმართვა: ამავე დროს სამხედრო ორკესტრის შესრულებით გაისმა ეროვნული რუსული ჰიმნის ხმები, შემდეგ კი ჩვენი ოთხი გემიდან ზარბაზნის ას ერთი გასროლით დამთავრდა დროშის აღმართვის ცერემონია.

ჯარი დაბრუნდა ბანაკში. რაღაცნაირი ზეიმი და მხიარულება იყო აღბეჭდილი ჯარისკაცთა სახეზე. მართლაცდა ძნელი სამსახური გასწიეს მათ რუსეთისათვის საერთოდ, და, განსაკუთრებით, კავკასიისათვის. ახლა ბათუმში საპატიოდ და ამაყად აღმართული დროშა, წინანდელი მტრების თანდასწრებით, რომლებიც სასწრაფოდ ემზადებოდნენ გასამგზავრებლად, იმის მაუწყებელი იყო, რომ ჯარისკაცთა გარჯა დამთავრდა და ისინი ჩქარა გაემგზავრებიან სამ-

შობლოში, სადაც დიდი ხნის განშორების შემდეგ ნახავენ ძვირფას ახლობლებს.

ჩვენების ბათუმში შესვლაზე დავაპირე დეპეშის გაგზავნა პეტერბურგსა და თბილისში. ვჩქარობ ტელეგრაფისაკენ. ჯერ კიდევ მახინჯაურში ვავეცანი ბერძენ ტელეგრაფისტს, რომელიც თურქებთან მსახურობდა და თურქეთის მთავრობის ნებართვით მართავდა რუსების ტელეგრაფს. ტელეგრაფში შევხვდი ჩემს ნაცნობს, რომელიც თურქულად და ფრანგულად ლაპარაკობდა. მან გამაცნო მე ზორბა ფრანგი, თურქული ტელეგრაფის უფროსი. ჩვენ ვავაბით საუბარი იმის შესახებ, თუ როგორ გამეგზავნა დეპეშა; ჩემმა თანამოსაუბრეებმა გამიგეს, თუ რამდენად სერიოზული იყო ეს საქმე, მაგრამ... ეს წყველი „მაგრამ“ ყოველთვის გვიშლის ხელს. საქმე იმაშია, რომ არც ხუცუბნის და არც ოზურგეთის სატელეგრაფო სადგურები ბათუმის გამოძახებაზე არ პასუხობდნენ, თუ რატომ?

ტელეგრაფის ბოძები

– გაურკვეველი იყო...

შემომთავაზეს გამეგზავნა დეპეშა შემოვლით, ტრაპიზონიდან კონსტანტინეპოლში და იქედან ოდესაში, მაგრამ როდისღა მიაღწევდა ჩემი ცნობა ბათუმის ადების შესახებ პეტერბურგსა და თბილისში?

ასეთივე ბედი ეწია მთავრობის რამდენიმე დეპეშას... მოულოდნელად, ო, ეს ბედნიერებაა! ტელეგრაფი ალაპარაკდა, მაგრამ ცოტა ხნით...

ჩემს დასამშვიდებლად ტელეგრაფის ხელისუფლებმა მითხრეს, რომ ეს ჩვეულებრივი ამბავია ბათუმში, ქობულეთლები ამით ხშირად ერთობიან და მოპარვისაგან და

გაფუჭებისაგან მავთულის დაცვის არავითარი ძალა არ არსებობს.

ტელეგრაფიდან წავედი თურქეთის და რუსეთის ბანაკებში. ჩქარა განლაგდნენ და მოეწყვნენ ჩვენი ჯარისკაცები. არა მგონია არსებობდეს მეორე არმია, რომელსაც შეეძლოს ასე ორგანიზებულად შეეგუოს საჭირო წესს. უმოკლეს დროში, უცხო ადგილზე, რუსი ეგუება თავის მდგომარეობას ისე, თითქოს იქ დაბადებული იყოს.

ხუცუბანი. დაჭრილ ჯარისკაცთა კარგები.

კარგების უქონლობისას აქაურ ცხელი კლიმატისათვის, განსაკუთრებული თავშესაფრის მოწყობა ნამდვილად რუსი ჯარისკაცის „საკუთარი“ გამოგონებაა. ამაში ვერც ეშმაკი გერმანელი და ვერც ყოვლისმცოდნე ინგლისელი ვერ ჯობნიან მას... „საკუთრივ“ კარავი, ან ქოხი ჩვენი საწყალი ჯარისკაცისა, როგორც უკვე ვთქვი ჩემს პირველ „ნარკვევში“, შედგება მახლობელ ტყეში მოჭრილი ტოტებისაგან, ეს ტოტი ჩარტობილია მიწაში; ამით თავშესაფარიც მზადაა და მის

ქვეშ აფარებს თავს ჯარისკაცი. მხოლოდ ამით დაკმაყოფიელდებოდა ინგლისელი ან გერმანელი? არა მგონია...

თურქული ბანაკი, როგორც მუდმივი, და კარგად იყო ჩაფიქრებული, შედგებოდა ფიცრებისაგან, მიწურებისაგან, კარვებისაგან, საკამბეჩოებისაგან და შესასვლელში თაღებისაგან, სადაც იდგნენ მათი გაქვავებული ყარაულები.

ქალაქში, ფართო მოედანზე, ბანაკის მახლობლად იდგა ხის გრძელი თურქული ბარაკები. მე შევედი შიგ. ბარაკები ცარიელი დამხვდა. ადრე იქ თურქული ლაზარეთი იყო მოთავსებული, მაგრამ დემეტო ჩემო! ეს რა ვნახე. სიმყრალე, სისაძაგლე, საზიზღრობა, უწმინდურობა, ერთი სიტყვით ეს ადგილი ეშმაკს ააწყვეტინებს და გასაკვირველი აღარაა ამის შემდეგ თვით დევრიშ-ფაშას განცხადება, რომ ბათუმში დახოცილი თურქებისათვის ოთხი დიდი სასაფლაოც არ აღმოჩნდა საკმაო.

უკან, ქალაქში დაბრუნებისას შევხვდი ასეთ სურათს, რომლის დანახვაზეც სიცილი ველარ შევიკავე.

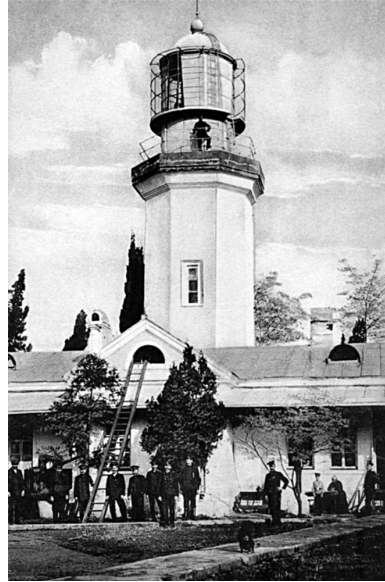
წარმოდგინეთ პატარა თურქი ჯარისკაცი, დატანჯული სახით, რაღაცნაირად მორალურად გატეხილი, ღურჯ მუნდირში, დიდი თოფით და მის გვერდით ჩვენი ვაჟკაცი მსროლელი, სამხრეთის მხეზე მოელვარე წითელი ჯუბით, ამაყად მდგომი თავის „ბერდენკით“...

ეს იყო წესრიგის დასაცავად გამოყოფილი სერთო რუსულ-თურქული ყარაული... თუმცა საქმე უამისოდაც კარგად მიდიოდა, რამდენადაც ქობულეთლები და აჭარლები არც კი ფიქრობდნენ დაერღვიათ „წესრიგი“...

მე მინდოდა დამეთვალთვალებინა ბათუმის ყურესთან ზღვაში შეჭრილ ნახევარკუნძულზე ამაყად ამოზიდული შუქურა, მაგრამ „საფრანგეთის ხელისუფლება“ არ იყო ადგილზე და განზრახვა ვერ შევასრულე. ამის შემდეგ, მალე მე მივედი შუქურასთან, მაგრამ ვერაფერი განსაკუთრებული ვერ დავინახე. შემიძლია მხოლოდ აღვნიშნო ერთი: ვნახე დიდი უთავბოლოობა. როგორც ჩანს თურქეთში

ფრანგებმა დაკარგეს თავიანთი გარეგნობისა და ელვანტობისადმი სიყვარული.

საშუალება მომეცა დამეთვალეობინა თურქული სიმაგრეები, რომელთა შორის იყო შუქურაც. ყველა კარები ჩამტვრეული დამხვდა. უნდა ვთქვა, რომ ამ ნესტიან კაზემატებზე უფრო საბაგელი ჩემს ცხოვრებაში არაფერი მინახავს. თვით სიმაგრეები კარგად იყო ნაშენი და ნავსადგურის საუკეთესო თავდასაცავს წარმოადგენდა. შენობები ანუ კაზარმები მკვრივად ნაგები იყო და მტრის არტილერიისაგან კარგად დაცულნი.

ბათუმის შუქურა

ბოლოს, მე ვიგრძენი დიდი დაღლილობა. ჩემი ცხენიც ძლივს ადგამდა ფეხს. დღს მან მრავალი ვერსი გაიარა.

ბევრი ძებნის შემდეგ თავ. გურიელთან ვნახე ჩემი კაცი, რომელიც ჰუსეინ-ბეგ ბეჟანიძის ბინაზე მოეწყო.

სახლის პატრონის და თავადის წინადადებით მეც ჰუსეინ-ბეგთან დავრჩი, რამდენადაც იმ დღეს რაიმე ბინის შოვნის სხვა არავითარი საშუალება არ იყო.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

**ბათუმის ისტორია. – მცნოვრებთან რიცხვი. – სახლები. –
ღუმელები. – ბაღები. – ნაკვეთები. – წყალგაყვანილობა. –
სანიტარული მდგომარეობა. – რუხილები. – საზაფხულო
მომთაბარეობა. – ბანაობა. – მიწეთები. – ეკლესია. –
აბანოები. – ციხე. – კაფლები.**

ცნობები ბათუმის ისტორიაზე ძალზე ცოტაა; არის ორი-სამი ცნობა, სხვადასხვა წიგნებში გაბნეული, რომელიც უფრო ქობულეთის და აჭარის ისტორიას ეხება.

არსებითად ძალიან ცოტა შეიძლება ითქვას ქ. ბათუმის წარმოშობის შესახებ. ეს ქალაქი ადრეულ ეპოქაში ცნობილი იყო ბათუსი-ს სახელით. იგი II საუკუნეში ქრისტეს დაბადებამდე იყო რომის სამხედრო სადგური; იმპერატორ ადრიანეს დროს აქ იდგა გარნიზონი. მოგვიანებით ბათუმის (კახაბრის და სხვა ადგილების) მიწებს ფლობდნენ გურიელები, როგორც ამ ადგილების სიუხერენები. მაგრამ ერთ-ერთი მათგანის, კახაბერის დროს, მე-15 საუკუნის ბოლოს თურქებმა დაიპყრეს ჭანეთი, ე. ი. ლაზისტანი, ჩქარა როსტომ გურიელმა (1564 წ.) განდევნა თურქები; შემდეგ თურქები კვლავ დაეუფლნენ ქვეყანას და ააშენეს სიმაგრე ბათოგა, ანუ ახლანდელი ბათუმი. 1609 წელს მამია გურიელმა დაამარცხა თურქეთის ჯარი, თუმცა ამან გურულებს ვერავითარი შედეგი ვერ მოუტანა და თურქები ისევ დაეუფლნენ ქვეყანას, ამჯერად უკვე ხანგრძლივი დროით.

ბათუმის ადგილების დამოკიდებულება კონსტანტინეპოლის მთავრობისადმი საკვებით ნომინალური იყო და თურქეთის ბატონობის მთელ პერიოდში ჩურუქ-სუს და ბათუმის მცხოვრებლებს თითქმის არ ჰქონდათ უშუალო ურთიერთობა კონსტანტინეპოლთან. ისინი დამოკიდებული იყვნენ ახალციხის და ტრაპიზონის ფაშებზე, რომლებიც, თავის მხრივ, კმაყოფილდებოდნენ მოსახლეობისაგან ხარკის აღებით.

მთელი მიწები არსებითად ადგილობრივი ბეგების მფლობელობაში იყო. ადრე ბათუმში უძლიერესად ითვლებოდნენ „სანჯახ-ბეგები“: აბაშიძეები (მათ ეკუთვნოდათ მთელი ბათუმი), ჩურუქ-სუმი – თავდგირიძეები, ჩაქეში – ბეჟანიძეები. ისინი სულთანის წინაშე ვალდებული იყვნენ მხოლოდ ომის დროს გამოეყვანათ გარკვეული რაოდენობის ჯარი.

მაგრამ ოსმან-ფაშა საზინადარ-ოღლის დროს (ტრაპიზონის ერთ-ერთი უძლიერესი ფაშათაგანი) მიწის გადასახადი საკმაოდ გაიზარდა, შემდეგ ახალციხის ფაშამ, აჭარელმა ახმედ-ფაშა ხიმშიაშვილმა ქობულეთში ძალით შემოიღო სულთანის სასარგებლო პირდაპირი გადასახადები. შემოიყვანა თურქი ჩინოვნიკები, შემოიღო აუცილებელი სამხედრო სამსახური და ამით შეკვეცა ქობულეთელი და ბათუმელი ბეგების უფლებანი.

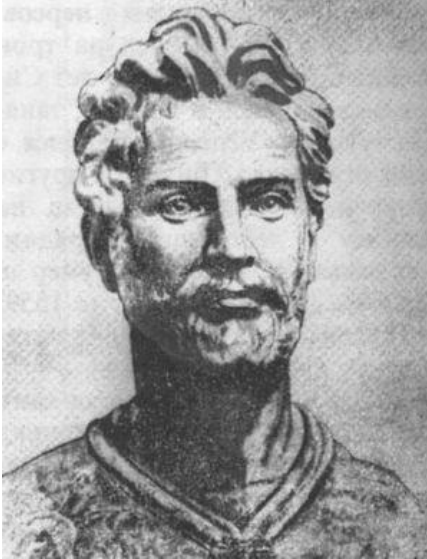
ოსმან-ფაშის (ტრაპიზონელის) დროს გაძლიერებული ბეგები, მისი ძმის აბდულ-ფაშის* დროს კარგავენ თავიანთ მიწებს და მხოლოდ ჯამაგირით კმაყოფილდებიან,

რომელსაც ოსმალეთის მთავრობა უხდიდა „სანჯახ-ბეგებს“ და სხვ.

ცნობილმა „თანზიმათმა,“ რომლის მიხედვით „სულთანის ყველა ქვეშევრდომი ერთნაირ საფუძველზე იხდის გადასახადს და იმპერიის მთელი მიწები ეკუთვნის სახელმწიფოს,“ საბოლოოდ გაუთანაბრა ბათუმი და ჩურუქ-სუ ოსმალეთის იმპერიის დანარჩენ პროვინციებს.

ბათუმის უახლოესი ისტორია გვაუწყებს, რომ ჯერ კიდევ მე-18 ს-ში (ქართველი გეოგრაფის ვახუშტის ცნობით) ბათუმი იყო პატარა ქალაქი შესანიშნავი ციტადელით.

* ბ. ჯიუღიძე, რომელმაც გადმოქცა ზოგიერთი ცნობა ბათუმზე, ახალგაზრდობაში ესწრებოდა ოსმან-ფაშას დაკრძალვას. ეს იყო ძალზე ენერგიული პიროვნება, რომელსაც მოსახლეობის სიყვარული ჰქონდა მოპოვებული. მის დაკრძალვაზე ბევრი მცხოვრები ტირიდა.

ვახუშტი ბატონიშვილი
(1696-1756)

მოგზაური ანდრიან დიუპრე, რომელიც აქ იყო 1807 წელს, ბათუმს უფრო დიდ სოფლად მიიჩნევდა, ვიდრე ქალაქად. თუმცა აქ ითვლებოდა 2000-ზე მეტი სული, რომლებიც სხვადასხვა ადგილას, ტყეში გაბნეულ სახლებში ცხოვრობდნენ, დიუპრეს დროს აქ სიმაგრეები უკვე აღარ იყო; იდგა ერთი ხის კოშკი თხრილით და უზარბაზნოდ. ვაჭრობა უმნიშვნელო იყო; შემოდინდნენ მხოლოდ პატარა გემები.

ჩვენ ვიცით (მკვიდრი მოსახლეობის გამოკითხვით), რომ ბათუმის მცხოვრებლებს თითქმის ყოველთვის კარგი საყოფაცხოვრებო პირობები ჰქონდათ.

ულრან ტყეში, რომლებიც გარს ერტყა ბათუმს, ყოველთვის იყო ტახი და სხვა მხეცები. მათზე ნადირობა წარმოადგენდა ქართველ თავადების და ქვეყნის სხვა საპატიო პირების საყვარელ გასართობს. არც თუ ისე დიდი ხნის წინ, პირველი ევროპელის ჯიუდიჩის ფანჯრიდან შეიძლება მოხეტიალე მხეცებზე სროლა...

50-იან წლებში, როდესაც რუსებთან თურქების და მათი მოკავშირეების ომმა მიიპყრო ბათუმისადმი საყოველთაო ყურადღება, მაშინ ქალაქი მოზრდილ დასახლედ-

ბას, მეთევზეთა და კონტრაბანდისტთა თავშესაფარს (მალმუხი) წარმოადგენდა.

ახლა, ომის და გადასახადების შედეგად მოსახლეობა შემცირდა და ბათუმში 3000 მცხოვრებსაც ვერ დაითვლი, მაშინ, როდესაც მალმუზი 1878 წლისათვის 4970 სულს ითვლიდა.

მცხოვრებთა უმრავლესობა ქობულეთლებია, არიან ცოტა აჭარლები, ლაზები, ბერძნები და სომხები.; თურქები თითქმის არ არიან, ვინც არის, ისიც მომსახურე ჩინოვნიკები და სამხედროებია. ქუჩებში შეიძლება გაიგონოთ სხვადასხვა ენების ნარევი: თურქული, ბერძნული, ქართული, – უპირატესად ეს უკანასკნელი.

შენობები ბათუმში, (ისევე, როგორც ჩურუქ-სუში და მხარის სხვა ადგილებში), აშენებულია თითქმის ერთნაირად, სახლები რამდენიმე, უმეტესად ორსართულიანია. თუ ზემო სართულს გარეთა კიბე არ აქვს, მაშინ სახლები, ძირითადად, ასეა მოწყობილი: შუაზე აქვს კარი, რომლისგანაც შედის კიბე ზემო სართულის საკმაოდ განიერი ოთახისაკენ. იგი უერთდება ღია აივანს. ამ ოთახს აქვს კარები სხვა ოთხ ოთახთან დასაკავშირებლად. ერთ-ერთი ამ ოთახთაგანი არის სახლის უფროსის; დანარჩენ სამში თავსდება ოჯახის სხვა წევრები, ხშირად ამ ოთახებს უერთდება ერთი ბნელი სათავსო. ქვედა სართულში არის სამზარეულო და საწყობი სურსათისათვის, შიგა ტიხარი ფიცრულია; გარე კედლებიდან ერთი, საიდანაც ქრის ცივი ქარი, საკმაოდ გულმოდგინედ კირით და ადგილობრივი ჯიშის გათლილი ქვისგანაა აშენებული. დანარჩენი კედლები ძელებისაგანაა, რომლებიც ამოვსილია აგურებით. აგური ბრტყელია, ოთხკუთხედი, ისეთივე ძველებური ფორმის, როგორიც თბილისშია.

არტანუჯის და ართვინის მიდამოებში სახურავები ყავრისაა და მასზე დაწყობილი ქვებით მაგრდება. მაგრამ ართვინიდან თვით ბათუმამდე კრამიტს ხმარობენ, რომელიც სოფელ ბორჩხაში მზადდება და გააქვთ მთელს მხარეში.

ისეთი ღუმელები, როგორც რუსეთშია, აქ არ არის. აქ იხმარება მაყალი, თუჯის ან რკინის სვეტის მსგავსი რამ. ღუმელები ჩვეულებრივ ცილინდრული ფორმისაა მილის გარეშე. ეს მაყალი ხის ნახშირით ცხელდება. იგი უკეთესია, ვიდრე ჩვეულებრივი კავკასიური მაყალი, რადგან გარედან, ცხაურს ქვემოთ აქვს პატარა კარი ჰაერის მოსაქაჩავად, შიგნით კი აქვს ცხაური, საიდანაც ცვივა უკვე დამწვარი ნახშირი.

თითქმის ყველა სახლთან არის ბადი. იმ ადგილებში, სადაც წყალი და მოვლა აქვთ, მცენარეულობა შესანიშნავია.

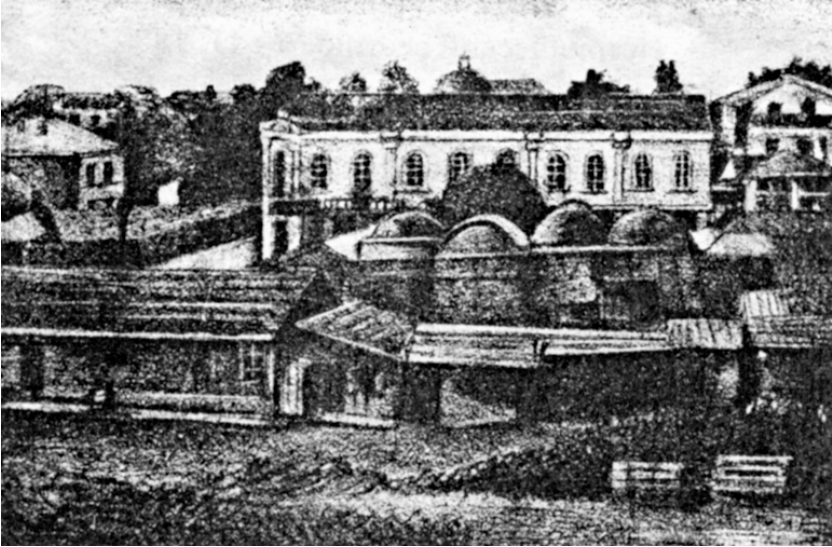
ქალაქი ბათუმი დაყოფილია უბნებად. უკანასკნელ დრომდე ეს უბნები საჯარო ვაჭრობით მსურველებზე იყო იდებოდა. ისინი შეისყიდეს ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა და ვაჭრებმა. თითქმის ყველა ქუჩა მოკირწყლულია.

ქალაქში წყალი მოყვანილია მახლობელი მთებიდან, მაგრამ წყალგაყვანილობა უკვე გაფუჭებულია და საგრძნობ შეკეთებას მოითხოვს.

ქალაქის ჰიგიენურ მხარეზე ლაპარაკიც კი არ ღირს. მე უკვე ვილაპარაკე თურქების კარგებზე, რომლებიც ქალაქის დანაგვიანების საზომად გამოდგება. ამის შედეგად დაავადება და სიკვდილიანობა ხშირია., თუმცა ამას ამცირებს ის, რომ ნაგებობანი არ არის ერთად თავმოყრილი და ერთმანეთისაგან ბადებითაა გამოყოფილი.

ბათუმს გააჩნდა ერთი თავისებურებაც, – ესაა უჩვეულო სიდიდის რწყილები, რომლებიც აქ უამრავია...

ზაფხულობით მცხოვრებლები ტოვებენ ქალაქს და მიდიან მთებში. ეს მომთაბარეობა ჩვეულია ერთი მხრივ იმიტომ, რომ გაექცნენ აქაურ ძლიერ სიცხეებს და მეორეს მხრივ, საქონელი, რომელიც მოსახლეობას ჰყავს, უხვ საბალახოს მთებში პოულობს. მთებში აქვთ განსაკუთრებული „საზაფხულო“ საცხოვრებელი, რომელიც უხეშად ნაგებ ფარდულს წარმოადგენს. მათში ხშირად საქონელი და ადამიანი, განსაკუთრებით ღარიბები, ერთად ცხოვრობენ.

ბათუმის აბანოები
(**(ზ. მარგივის ფოტოკოლექცია)**)

ორიოდე სიტყვა უნდა ვთქვა ჯამეებზე, რომლებიც მხარეში ძალიან ბევრია. იშვიათად არის სოფელი, სადაც იგი არ იყოს. ზემოთ (პირველ „ნარკვევში“) მე დაწვრილებით აღვწერე ჩაქვის ჯამე, რომელიც შეიძლება მხარის დანარჩენი ჯამეების ნიმუშად გამოდგეს. ამას უნდა დავუმატო ის, რომ ამ ჯამეებს ცუდად უვლიან. ეს შენობები უღაზათოდ არის აშენებული, ბევრ მათგანს დანგრევა ემუქრება. ბათუმში სამი ჯამიდან მხოლოდ ერთი გამოიყურება კარგად. ესაა ქვის ფართო შენობა, სულთან აბდულ-მეჯიდის დედის მიერ თურქეთის ჯარისათვის აშენებული. დანარჩენები ნახევრადდანგრეულ შენობებს უფრო წარმოადგენდნენ, ვიდრე აქ გაბატონებული რელიგიის ტაძრებს. მათ მხოლოდ მიშენებული მინარეთებით თუ გაარჩევ. მინარეთები ხისაა, ფიცრით შემოჭედილი ძელებით, შიგნით ხვეული და მოუხერხებელი კიბით, რომლითაც მუქიანი ადის ზემოთ და მაღალი ხმით უხმობს მორწმუნეებს სალოცავად.

აზიზიეს მეჩეთი (აშენდა 1830 წ.)

მუსლიმანური სასულიერო პირები ხელფასს არღებულობენ. ყველა ჯამე მრევლის ხარჯზეა. გამონაკლისს წარმოადგენს ბათუმის სამი ჯამე, რომლებიც მიწების შემოსავლებით არსებობენ. ეს არის „ვაყუფი“, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში ნებაყოფლობით შემოწირულ მიწებისაგან შესდგება. სხვათა შორის, აზიზიეს კვარტალი სულთან აბდულ-აზიზის მიერ მთლიანად აზიზიეს ჯამეს „ვაყუფად“ არის ნაქცევი. „ვაყუფები“ არის აგრეთვე კახაბერსა და ზემო აჭარაში.

აქაური სომხები რომეულ-კათოლიკური სარწმუნოებისანი არიან. ღვთისმსახურებას იხინი ლათინურ ენაზე კი არ ასრულებენ, როგორც ყველა კათოლიკე, არამედ სომხურზე. ქალები ღოცვის დროს შიგ, ეკლესიაში არ იმყოფებიან, გარე შესასვლელში იკავებენ ცალკე მაღალ და ფართო ადგილს. ეკლესიის იატაკს ნოხები აფენია და ზედ ბალიშები აწყვიან. ესაა ცალკეული პირებისათვის განკუთვნილი ადგილი და ყოველ მათგანზე კათოლიკე თავსდება წირვის შესასრულე-

ბლად. მღვდელთა ჩაცმუ-
 ლობა, მორთულობა და ქსო-
 ვილი მართლმადიდებელთა
 მსგავსი სამოსია და არაფერი
 აქვს საერთო დასავლეთელ
 მღვდლების ჩაცმულობასთან.

ბათუმში მხოლოდ ერთი
 ქრისტიანული ეკლესიაა. ესაა
 წმ. ნიკოლოზის სახელობის
 ბერძენთა ეკლესია. იგი კარ-
 გადაა აშენებული თითქმის
 მთლიანად ქვისაა. მხოლოდ
 ზოგიერთი ნაწილია ხის.
 მოცულობით განიერი, მაგრამ
 შიგნით ძალიან ღარიბია და
 მოსაწყობად საკმაო ხარჯებს
 მოითხოვს.

სომხური ეკლესია
 (აშენდა 1887 წ.)

წმ. ნიკოლოზის სახელობის ბერძენთა ეკლესია (აშენდა 1865 წ.)

მე გადმომცეს, რომ ამ ეკლესიას ადრე ბ. ჯიუდიჩის სახით მხოლოდ ერთი მზრუნველი ჰყავდა.

დანარჩენ ქრისტიანულ მიმდევარ მცხოვრებლებს ბათუმში ეკლესია არ აქვთ, მაგრამ ჰყავთ მღვდლები, რომლებიც საეკლესიო წესებს ასრულებენ საჭიროების მიხედვით. მათ მრევლის სიმცირის გამო არ შეუძლიათ ეკლესიის აშენება. თურქეთის პროვინციებში ეს საკმაოდ ძნელი საქმეა, იმ დაბრკოლებების შედეგად, რომლებსაც მთაფრობა უქმნიდა. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის აშენებას ბევრი შეამდგომლობა და ჯავა დასჭირდა.

ყურადღებას იქცევენ ბათუმის აბანოები, განსაკუთრებით ბ. ჯიუდიჩის სახლის ახლოს აშენებული, რამდენადაც იგი ბათუმის საუკეთესო ნაგებობად ითვლება. მე ამ აბანოების აღწერას ვერაფერს შევმატებ იმაზე მეტს, რაც უკვე უთქვამთ სხვა მოგზაურებს. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ესენი ჰგავს სხვა აბანოებს და შენობები საკმაოდ განიერია. შესასვლელი წარმოადგენს ვრცელ დარბაზს, რომლის იატაკზე მარმარილოა დაგებული. კედლების ირგვლივ ღამაზ სვეტებს გალერეები ეყრდნობა. შუაში, როგორც წესი, შადრევანია. აქ მობანავეები ტანზე იხდიან და მიდიან თავიანთ განყოფილებებში. ქალთა ნახევარი მთლიანად გამოყოფილია მამაკაცთაგან. მუსლიმან ქალს შეუძლია ილაპარაკოს თავის ნაცნობთან ისე, როგორც სურს, ყოველგვარი მორიდების გარეშე.

სააბაზანო შენობის ეზოში, სადაც მოთავსებულია მეჯლისი, არის თურქული საპატიმრო. ეს რაღაც საშინელებაა. წარმოდგინეთ ორი ბინძური ფარდული, საბაღლინჯოე, პირველი უფრო პატარა, მეორე შედარებით მოზრდილი. აქ თითქმის არ არის სინათლე, რამდენადაც სავარაუდო ფანჯრების ადგილი ამოშენებულია. ნაწილობრივ კი ისეა გაბინძურებული, რომ სრულებით არ ატარებს სინათლეს. გაუნათებლად ვერაფერს დაინახავ. პატიმრები

არ გაჰყავდათ გარეთ. ამიტომ ყველა მათგანი ბუნებრივ მოთხოვნილებებს აქვე იკმაყოფილებდნენ. მარტო ამითაც შეიძლება ვიქონიოთ წარმოდგენა სხვა დანარჩენზე.

მეჯლისზე ოლქის უფროსმა, როგორც კი გაიგო ამ სისაძაგლის არსებობაზე, დაუყოვნებლივ ბრძანა, დაენგრიათ თურქული საპატიმრო ისე, რომ მისი მოგონებაც აღარ დარჩენილიყო.

მე ვიყავი ამ საპატიმროში და ვერ შევძელი გაჩერება გულის არავის და შეძრწუნების გამო. საპატიმროს ირგვლივ ირეოდნენ ძაღლები, რომლებიც ბათუმში ბევრია და მათი მოკვლა ცოდვად ითვლება.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

გამოსაღები და გადასახადი. – მათი სიმძიმე მოსახლეობისათვის. – გადასახადის სისტემა. – დაპიზონის სხვადასხვა სისტემები. – გამოსაღებისა და გადასახადის გამოთვლა. – გადასახადის მიცემა გამოსასჯიდად. – უკონტროლობა. – შვიჯრობა.

ბათუმის კაზის ამა თუ იმ სოფლის მოსახლეობის აღწერისას ხშირად ვახსენებდი გამოსაღებთა და გადასახადთა რაოდენობას. ეს ციფრები მთავრობის მიერ იყო დაწესებული, ამიტომ მიმანია სანდოდ, მაგრამ ეს სრულებითაც არ გამოხატავს იმას, რასაც მოსახლეობა იხდიდა. ეს გამოსაღები და გადასახადი იყო არა მარტო მრავალნაირი, არამედ ძნელად გადასახდელიც.

გამოსაღებთა სია, რომელიც მე აქ მომყავს, უეჭველად მოგვცემს წარმოდგენას გადასახადთა სიმძიმეზე, მით უმეტეს, რომ მათი უდიდესი ნაწილი მოდიოდა პირველ მოთხოვნის საგნებზე, გარდა მარილისა. თუმცა, ვერ ვიტყვი, რომ ჩემი ჩამონათვალი სრული იყოს, თუმცა იგი შედარებით სრულია, რადგანაც თითქმის ყოველთვის ოფიციალური სიებით ვსარგებლობდი.

საერთოდ ბათუმის მხარეში გამოსაღებთა სისტემა იგივეა, რაც მთელს ოტომანთა იმპერიაში. მოსახლეობის გამოკითხვის საფუძველზე, როგორც ჩემთვის ცნობილი გახდა, გადასახადთა გარკვეული ნორმა განსაზღვრული პერიოდისათვის არ არსებობდა. იყო ერთი სახეობა გამოსაღებისა, „სალიანის“ ანუ „ვერგის“ სახელით ცნობილი. იგი შედგებოდა ფაშალიკებზე ყოველწლიურად გადასახდელ და კონსტანტინეპოლში მათთვის დანიშნული სარგოსაგან, მაგრამ 1876 წლიდან „ვერგი“ შეიცვალა გადასახადით, რომელიც იკრიბებოდა მამულზე და საერთოდ ყოველგვარი უძრავი ქონებისაგან. ეს გამოსაღები „ემლიაკად“ იწოდებოდა.

ე. ი. ქონების ფასიდან იკრიბებოდა ყოველ 1000 ყურუშზე 4 ყურუში. მაგრამ ომიანობის გამო ეს გადასახადი ლაზისტანის სანჯაყში ყველგან არ იყო შემოდებული, თუმცა კონსტანტინეპოლის მიერ დანიშნული ჩინოვნიკების და ადგილობრივი მეჯლისის მიერ ქონებრივი აღწერა ჯერ კიდევ 1876 წელს ჩატარდა.

საინტერესოა, სად დაიკარგა ეს აღწერა? ალბათ მეჯლისები შეეცადნენ გადაეშალათ იგი, რათა არ ჩავარდნოდა ხელში ჩვენს მთავრობას, ამასთან გამოსაღებთა და გადასახადთა ცნობები აღნიშნულია 1876 წლის „ტრაპიზონის კალენდარში“ და მე ყოველთვის ვსარგებლობ ამ წყაროთი და საჭირო ცნობები ამ კალენდრიდან მომყავს.

იკრიბებოდა თუ არა მოსახლეობისაგან თურქეთის მთავრობის მიერ გადასახადი ომის დროს, არ არის ცნობილი.

უფრო გარკვეული გადასახადი, რომელსაც ქრისტიანული მოსახლეობა იხდიდა სამხედრო სამსახურისაგან გასათავისუფლებლად, ეს იყო „ბადალაქი ასკერიე.“ მას იხდიდა 20-დან 40 წლამდე ყველა მამაკაცი, მაგრამ რამდენი შედიოდა თურქეთის ხაზინაში, არ ვიცით.

გადასახადის მესამე სახეობას წარმოადგენდა ყველა სამიწათმოქმედო მოსავლის მეათედი ნაწილი („ბაგრა“). მოსავალი აღიწერებოდა ყოველწლიურად კომისიის მიერ კონსტანტინეპოლელი ჩინოვნიკების თავმჯდომარეობით. გამოსაღები იწერებოდა: ხორბალზე, ქერზე, სიმინდზე, ხეხილის ბაღზე, ქერდიკზე (შერეული მარცვლეული), თამბაქოზე, თაფლზე, ბოსტნეულზე, ხეხილის ბაღზე, თუკი ეს უკანასკნელი ცალკე იყო მამულისაგან, აგრეთვე ცხვრის ნამატზე. აღნიშნული გადასახადი იკრიბებოდა ფულად ან ნატურით. ამ გამოსაღებს საერთოდ ერქვა „აშარი,“ ხოლო ფულადს – „თახშირი“; ამ გადასახადს იხდიდნენ გამოსასყიდადაც, მაგრამ ჩინოვნიკებისა და გამომყიდველების უკანონობის გამო მოსახლეობის უკმაყოფილებას იწვევდა.

გამოკითხვით დადგინდა, რომ 1877 წლისათვის თურქეთის მთავრობა აპირებდა ნატურით აეკრიბა ხორბლის, ქერის, სიმინდის, ქერდუკის მოსავლის მეათედი ნაწილი, ხოლო დანარჩენი ნაწარმისაგან აეღოთ ფულად, გარდა თამბაქოსი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ თამბაქოს შესახებ არ იყო არავითარი განკარგულება, რადგანაც იგი, წინასწარ აღიწერა, სანამ მოსავალს მოიწვედნენ, დაამზადებდნენ და გამოიტანდნენ გასაყიდად. ზოგიერთები ამტკიცებდნენ, რომ თამბაქოს გადასახადი უკვე აიკრიბა ჯერ კიდევ გასული წლის შემოდგომაზე...

ყველა ზემოთხამოთვლილი გადასახადები უნდა მივაკუთვნოთ თვიურ სარგოს გადასახადს, მაგრამ თურქეთის მთავრობა ახდევინებდა ასევე „არა სარგო გადასახადებს“ ჩვენებური გადასახადებისა და აქციზების მსგავსად. მასში შედიოდა შემდეგი გადასახადები:

1. „იხთიზაბი“, რომელიც აიკრიბებოდა ადგილობრივი ხელისუფლებისაგან მსხვილი და წვრილფეხა საქონლის, ცხენის გაყიდვის დროს; 1 ყურუში ყოველ 400 ყურუშზე, ხოლო სხვა ცნობებით 100 ყურუშზე.
2. „ჯევრიე“ ხილის არაყზე გადასახადი.
3. არსებობდა ბილეთის ანუ საპასპორტო გადასახადი. მას კრებდა კაიმაკამი საზღვარგარეთ სავაჭროდ წამსვლელთაგან 40 ყურუშს, ხოლო ქვეყნის შიგნით 4 ყურუშს.
4. „ზებიე“ (სისხლისათვის) – 40 ყურუში ყოველ დაკლულ საქონელზე.
5. „თემეთიუ“ – გადასახდი ვაჭრებზე, ყოველ შეფასებულ 20.000 ყურუშზე, ან 1000 მანეთზე 4 ყურუში. თუ ვაჭარი ცხოვრობდა დუქანში, გადასახადი ეკუთვნოდა „ემლიაქს“ და გაქირავებულ დუქანზე 100 მანეთიდან იკრიბებოდა 3 მანეთი.

- 6., „რემში“ – სამოქალაქო სარჩელზე აღძრული სა-
სამართლო გადასახადი, რომელსაც ადგილობრივი მე-
ჯლისები ჰკრებდნენ, ამასთან, არასადაო სარჩელზე
გადაიხდებოდა 40 ყურუშად შეფასებული პროცესიდან
ერთი, ხოლო სადაოსაგან – ორმაგად. ამ გადასახადს
ჩვეულებრივ პროცესის მომგები მხარე იხდიდა.
7. აბანოსი, რომელსაც იგი გამოსასყიდად თმობდნენ,
გამოსასყიდი ფასი 1000 ყურუშიდან 40 ყურუშს ახ-
დევინებდნენ.
- 8., „რესმი კედა ეილანია“. გადასახადი საძოვრებზე. ძროხ-
აზე 1/2, კამეჩზე 1 ოყა ერბო, ზოგიერთ ადგილებში
იკრიბებოდა 11/2 ყურუში ყოველ მსხვილფეხა საქონელ-
ზე, მაგრამ არ იკრიბებოდა ცხვარზე და ბატკანზე. ეს
გადასახადი არსებობდა 1872 წლამდე. შემდეგ კი იკრი-
ბებოდა ყოველ მსხვილფეხა საქონელზე 3 ყურუში.
9. გადასახადი ტყის გამოყენებაზე ყველგან არ იკრი-
ბებოდა. ზოგიერთ ადგილებში იყო საშენი მასალის
საერთო ღირებულების 1/5 ნაწილი გადასახადი, ხოლო
შემაზე არავითარ გადასახადს არ იხდიდნენ.
10. თამბაქოზე, თუ იგი გაჰქონდათ სხვა მხარეში, ოყაზე
ახდევინებდნენ 3 ყურუშს.
11. არასრულწლოვანებზე მეურვედ დანიშნვისას, თუ
ყადი საჭიროდ ჩათვლიდა ობლებს მოძრავი ქონების
გაყიდვას, გადასახადი იყო 40 ყურუშზე 1 ყურუში,
ამავე დროს სამეურვეოს შედგენისათვის ყადი თავი-
სათვის აიღებდა გასამრჯელოს მოლაპარაკებისამე-
ბრ.
12. მარილზე არ იყო გადასახადი, მაგრამ მის გატანისას
ახდევინებდნენ 4,5 ყურუშს პირველ ბათმანზე (ბათმანი
უდრის ჩვენებურ 18 გირვანქას).
- ყველა ეს გადასახადი იკრიბებოდა ადგილობრივი კაი-
მაკამების მიერ, ყოველგვარი კონტროლის გარეშე, ამიტომ

არ შეგვიძლია განვსაზღვროთ, თუ რა სარგებლობას აძლევდა ეს შემოსავალი ხაზინას.

ბ. ჯიუდიჩი ამტკიცებს, რომ თურქეთის მთავრობის ყველა დაპირება, გადასახადთა სისტემაზე კონტროლის დაწესების შესახებ – ფუჭი სიტყვებია. ამ ბოროტმოქმედებას ხალხი გამძვინვარებამდე მიჰყავდა. ხშირად ჩინოვნიკების და მეჯლისების მხრიდან შევიწროების გამო, მოსახლეობა ვერ ამუშავებდა მიწის ნაკვეთებს იმ ოდენობით, რაც ესაჭიროებოდა არსებობისათვის. ბ. ჯიუდიჩის მტკიცებით, მთელი ლაზისტანის სანჯაყიდან 1871 წელს აკრეფილია 19 000 000 პიასტრი (168,571 მანეთი), მაშინ, როდესაც ეს შემოსავალი მანამდე 6 წლის განმავლობაში უდრიდა 1 200 000 პიასტრს, ე. ი. 53, 145 მანეთს.

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე

**ფასების ზრდა ბათუმში. - სახლების ყალბი მფლობელები, -
არქონდატორები. - ბაღამჭიფველები. - ვაჭრობის გადატანა
ქალაქის მოედანზე. - მუჯლისი. - სასამართლო. - ბაღასახაღი.
- მიძრთამეობა.**

როგორც კი რუსები შემოვიდნენ ბათუმში, თითქოს და
ჯადოსნური კვერთხით ფასებმა ყველაფერზე აიწია. აქ არ
იციოდნენ ჩვენი მანეთის ღირებულება და სამართლიანად
ფიქრობდნენ, რომ ზოგიერთ საგნებზე გაჭირვებულ რუს
ჯარისკაცებს და ოფიცრებს შეეძლოთ გადაეხადათ იმდენი,
რამდენსაც დაუფასებდნენ. ადგილობრივი მცხოვრებლები
და ვაჭრები (ბერძნები, სომხები, ლაზები) უსირცხვილოდ
ფცქენდნენ მათ. სურსათი, მწვანილი, პური, ბინები, ერთი
სიტყვით ყველა პირველი მოთხოვნილების საგანი მიუწვ-
დომელად ძვირი იყო. თამბაქოც კი მაღალ ფასებში იყ-
იდებოდა. გამონაკლისს შეადგენდა სხვადასხვა სასმელი,
რომელთა სიუხვე ბაზარზე იგრძნობოდა.

სშირად საქმე კომიკურ იერს ღებულობდა და გამყიდ-
ველმა აღარ იცოდა რა ფასზე გაჩერებულიყო...

ბათუმში თურქ მოხელეებს, რომლებიც რუსების შემოს-
ვლასთან დაკავშირებით იძულებულნი იყვნენ დაეტოვებინათ
ქალაქი და იმ მცხოვრებლებს, რომლებმაც არ მოისურვეს
ბათუმში დარჩენა, ჰქონდათ სახლები. ბევრმა მათგანმა თა-
ვიანთი ქონება გადასცა გრძელვადიან არენდად, ბევრმა კი
ესეც არ გააკეთა. ახლა გამოჩნდნენ ექსპლუატატორები,
გაჩაღდა სხვისი სახლების ყიდვა-გაყიდვა, უნებართვოდ
არენდად გადაცემა სხვა პირებზე. რა თქმა უნდა ყალბი
მფლობელი მიაძიებ მყიდველებისაგან ფულს ღებულობდა
და მიიჩქაროდა თურქეთის საზღვარზე.

ჩვენმა ხელისუფლებამ აკრძალა ყოველგვარი ქონებრი-
ვი გარიგება, ვიდრე არ დადასტურდებოდა ქონების მფლო-

ბელობა. რაც შეეხება სახლებისა და სხვა ნაგებობების გაქირავებას, ნებადართული იყო ადგილობრივი მეჯლისის საშუალებით, სადაც რუსი მოხელე თავმჯდომარეობდა (ბათუმის დროებით პოლიცემისტერი).

ვაჭართა გაუმძღვრობის რამდენადმე დაოკების მიზნით, რეკომენდირებული იქნა პირველ მოთხოვნილების საგნებზე დროებითი ტაქსის შემოღება.

თუმცა ვაჭრები მალე თავისთავად დაცხრნენ. ბინების სიძვირეს კი არაფერი შეველოდა. აღმოჩნდა, რომ ბინების მსურველები უფრო მეტი იყო, ვიდრე თავისუფალი შენობები.

ბათუმის ბაზარი

საჭირო შეიქმნა ბაზრის ზედამხედველობის ქვეშ აყვანა და ვაჭარ-ბობოლებს ჩამოშორება სოფლის მცხოვრებთაგან, რომლებსაც მოჰქონდათ თავიანთი ნაწარმი და რომელთაგან ვაჭრები ბითუმად ყიდულობდნენ და შემდეგ მაღალ

ფასებში ყიდდნენ. ამისათვის ძველი საკრებულო დაწესებულების წინ არსებული ქალაქის მოედანი დაყოფილი იქნა ნაწილებად და უსასყიდლოდ დაეთმოთ ადგილობრივ ვაჭრებს, რომლებსაც სურდათ ევაჭრათ საკუთარი სურსათით, ხილით, ხორციით და სხვა.

რაც შეეხება ფასებს, იგი დადგენილი იქნა მეჯლისის მიერ.

რამდენადაც ამ დაწესებულებასთან არის დაკავშირებული, ადგილობრივ მკვიდრთა მთელი იურიდიული ცხოვრება, რამდენიმე სიტყვას ადგილობრივი სასამართლო წარმოებაზე და სასამართლო წყობილებაზეც ვიტყვი.

სასამართლო აქ დამყარებულია ადათობრივ სამართალზე (გადმოცემები ადათის მიხედვით) და შარიათის მიხედვით დაწერილ კანონზე. სასამართლო უფლებები თავმოყრილია მეჯლისში. არსებობდა საოლქო მეჯლისი ქ. ბათუმში, ირადე ლივად წოდებული, რომელიც მთელი ღაზისტანის სანჯაყის მთავარ სასამართლო ადგილად ითვლებოდა; სამხარეო – „ისტარ მეჯლისი“ ყოველ კაზისათვის: ბათუმისა და ჩურუქ-სუსა, და სასოფლო – ყოველი მერქეზისათვის (სასოფლო თემი).

მეჯლისებში წევრებს ირჩევდნენ თითოეულში რვა-რვა კაცის ოდენობით. არჩევნები ეწყობოდა ხმების აბსოლუტური უმრავლესობით. მეჯლისს ამტკიცებდა უმაღლესი ხელისუფლება: სასოფლო მეჯლისის წევრებს ამტკიცებდა სამხარეო, სამხარეოს – საოლქო, ხოლო საოლქო მეჯლისის წევრებს უმაღლესი სასამართლო ადგილი, ტრაპიზონის დივან თამიზ ვილაეთი, რომელიც შედგებოდა 3 მაჰმადიანი და 3 ქრისტიანი წევრისაგან, სრულიად ტრაპიზონის ვილაეთის ყადის თავმჯდომარეობით.

საოლქო მეჯლისში არსებითად, სასამართლო საქმეებს თავმჯდომარეობდა საოლქო ყადი. ეს არის უმაღლესი სასულიერო-იურიდიული პიროვნება. არყოფნის დროს მას

ცვლიდა სასამართლოში მუფტი – საოლქო სასულიერო საქმეების მეთაური, იურისტ-კონსულტანტის უფლებებით.

მეჯლისის უფლებანი ვრცელდებოდა არა მარტო სასამართლო საქმეებზე, არამედ ქვეყნის ეკონომიურ მხარეებზეც. ეს იყო, რაღაც სასამართლო-ადმინისტრაციული დაწესებულების მსგავსი რამ. საქალაქო და საერთოდ სახალხო მეურნეობა მეჯლისის განკარგულებაში შედიოდა. მათ ჰქონდათ უფლება ადგილობრივ მცხოვრებლებისათვის აუცილებელი დროებითი წესები გამოეცათ.

ამ საფუძველზე მეჯლისის უწყებაში შედიოდა: ა. სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის პროცესები; ბ. საერთო საქმეები (ადმინისტრაციული). ამისდამიხედვით, მეჯლისი იყოფოდა ორ ნაწილად: სასამართლოდ და ადმინისტრაციულად. ყოველ მათგანში იყო ოთხი წევრი. ადმინისტრაციულ განყოფილებას თავმჯდომარეობდა სამოქალაქო გუბერნატორი (მუთესერიფი), ხოლო მისი არყოფნის დროს – მთავარი ხაზინადარი: სამხარეოში თავმჯდომარეობდა კაიმაკამი (კაზის უფროსი), სოფლისაში – მუხტარი, რომლებიც ხალხის მიერ იყვნენ არჩეული. სასამართლო თანმიმდევრობა ადმინისტრაციულ მეჯლისში ისეთივე იყო, როგორც სასამართლოში. საჩივარი სოფლის მეჯლისზე ეძლეოდა სამხარეოს, ხოლო სამხარეოსი – საოლქოს, ამ უკანასკნელზე კი ტრაპიზონის დივანს.

არსებითად ადმინისტრაციას, მაგალითად, კაიმაკამს არ ჰქონდა საქმე სასამართლოში. იგი უფრო შუამავალი იყო თავისი კაზის სასამართლო მეჯლისსა და საოლქო სასამართლო მეჯლისს შორის. მართალია მას შეეძლო არ დაემტკიცებინა და დაებრუნებინა საქმე მეჯლისში, მაგრამ უთანხმოების შემთხვევაში საქმე მეორეჯერ განსახილველად შეეძლო წარედგინა მუთესარიფისათვის.

მეჯლისებში მიწერ-მოწერა მარტივი იყო. თუმცადა ნებადართული იყო საჩივარი და სარჩელი წარმოედგინათ

წერილობით, მაგრამ ზეპირად უფრო არჩევდნენ. მოპასუხეს უგზავნიდნენ კავაზს (პოლიციელი). გამოძახებული პირი ვალდებული იყო გამოცხადებულიყო უმოკლეს ხანში. ხშირად, მხარეები გამოუძახებლადაც მიდიოდნენ, თითქოს ერთდროულად. მხარეთა მოსაზრების მოსმენის შემდეგ მოსამართლეები ეკამათებიან მხარეებს, ხანდახან ერთმანეთს, მხარეების თანდასწრებით... თუკი შერიგება ვერ მოხდებოდა, გამოჰქონდათ გადაწყვეტილება, რომელიც ჩაიწერებოდა საამისოდ განკუთვნილ წიგნში. ასლს ვინმე იშვიათად თხოულობდა და იშვიათადაც გასცემდნენ. თუ იგი საჭირო იქნებოდა, მას დაუსვამდნენ მოსამართლის ბეჭედს.

სეროიზული საქმეები იხილებოდა გუბერნატორის (მუთესერიფი) მიერ, დრო და დრო იგი წარადგენდა დასამტკიცებლად ტრაპიზონის ვალისთან, რომელთანაც იყო ასეთი საქმეების განმხილველი მეჯლისის იდარე ვალაეთი. უფრო სეროიზული საქმეები კონსტანტინეპოლამდე აღწევდა.

სასამართლო გადასახადს („რემში“) იხდიდნენ უმთავრესად სამოქალაქო საქმეებზე. როგორც უკვე ვთქვი წინა თავში, მოპასუხის გარეშე აღძრულ სარჩელზე 40 ყურუშად შეფასებულ საქმეზე იხდიდნენ ერთ ყურუშს. მოპასუხის არსებობის შემთხვევაში, იხდიდა მხარე, რომელიც საქმეს მოიგებდა.

გარდა ამისა, მე მარწმუნებდნენ, რომ მეჯლისებში საქმის არასწორი წარმოებისათვის ახდევინებდნენ ჯარიმას და აძლევდნენ მხარეთაგან მას, ვინც საქმეს მოიგებდა.

სისხლის სამართლის საქმეებზე გადასახადს არ ახდევინებდნენ.

მფლობელების აქტები („თაფუ“) გაიცემოდა, უმთავრესად, მთავრობის მიერ შემდეგი პრინციპის მიხედვით: ყველა მიწები ეკუთვნის სახელმწიფოს. ამდენად აღნიშნული „თაფუ“ არ აკანონებდა რაიმე მფლობელობას უცხო ქონებაზე და მხოლოდ იმას ნიშნავდა, რომ მის მფლობელს აქვს უფლება გარკვეული ქონებით სარგებლობისა. ეს ისე არ უნდა

გავიგოთ, რომ თითქოს თურქული კანონმდებლობა, სრულყოფილი არ ცნობდეს საკუთრებას. ოდითგანვე მცხოვრებლები ყიდულობდნენ და ასხვისებდნენ მიწებს, ტყეებს, ბაღებს, წყალს და სხვ. სახელმწიფო არასოდეს არ უშლიდა ამას ხელს. გაგვანჩია უტყუარი ცნობები, რომლებიც გვარწმუნებენ, რომ თურქეთის სულთნები აძლევდნენ ბეგებს მათზე კუთვნილ მიწებზე, სოფლებზე და გლეხებზე სამემკვიდრეო მფლობელობის სიგელებს.

„საკუთრების უფლება“ იმ გაგებით, როგორც ჩვენ იგი გვესმის, თურქულ კანონდებულებას დასაშვებად მიაჩნია. მას თურქულად „მულქი“ ჰქვია. მაგრამ ნამდვილი მოსაზრების დადგენა ამ საგანზე ახლა ძნელია, ვიდრე არ გაგვიხილავს „თაფუ“ და სხვა დოკუმენტები, რომლებიც გააჩნიათ ბათუმის მცხოვრებლებს. თუ ვიმსჯელებთ კომპეტენტურ პირთა, მათ შორის აჭარის მკვლევარის ბ. ბაქრაძის გამოკითხვის შედეგებით, უნდა გამოვიტანოთ ასეთი დასკვნა, რომ „მესაკუთრები“, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით ბათუმის ოლქში არ არიან. აქ მცხოვრებლები „საკუთრების უფლებით“ ფლობენ შენობებს, ბაღებს, ხოლო მიწას გადასახადით 10 წლის განმავლობაში არიან კიდევ მსხვილი მესაკუთრები თურქეთში, სულთნის განსაკუთრებული წყალობით, რასაც ფადიშაჰის სპეციალური ფირმანი სჭირდება. ახლა ბათუმის ოლქში აღარ არიან ასეთი მესაკუთრები, თუმცა, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ ძველად თანზიმათის შემოღებამდე სულთნები ბეგებს აბაშიძეებს და სხვებს* აძლევდნენ ასეთ ფირმანებს, მაგრამ თანზიმათის შემოღებით ყველაფერი გაქრა. ყველა მიწები ახლა ხაზინის საკუთრებას წარმოადგენს; შეიძლება მათი დაგირავება, გასხვისება ხელისუფლების ნებართვით. მთავრობის ნებართვის გარეშე შეიძლება მისი მხოლოდ მემკვიდრეობით გადაცემა.

* ასეთი ფირმანები მიღებული აქვთ აგრეთვე ავალიანებს, ბუჟანიძეებს, თავდგირიძეებს, ხიმშიაშვილებს და სხვ. (რედ.)

აქ უადგილო არ იქნება ორიოდ სიტყვა ითქვას ძველი ბეგების და მათი ყოფილი გლეხების მიწით ურთიერთობის შესახებ. საქმე იმაშია, რომ თანზიმათმა დაადგინა წესი, რომლის მიხედვით მიწები თურქეთში ეკუთვნის სახელმწიფოს (მირიე) და ბეგები ვალდებული არიან დანარჩენ ქვეშევრდომთა მსგავსად იხადონ გადასახადები, რამდენადაც ბეგების კუთვნილი მიწები გამოსყიდულია სახელმწიფოს მიერ და მათ სანაცვლოდ ბეგებმა მიიღეს გასამრჯელო. გლეხები, რომლებიც ცხოვრობენ სანადელო მიწებზე, არ უნდა უხადონ ბეგებს გადასახადები, გარდა იმისა, რასაც უხდიდნენ სახელმწიფოს. გლეხებისადმი მიცემული ბეჭედ-დასმული დოკუმენტები (თურღა) შეტანილია წიგნებში და ინახება ტრაპიზონში, დედნები კი გლეხებს უნდა ჰქონდეთ ხელზე.

ყველას, ვისაც კი ჰქონდა საქმე აქაურ სასამართლოში, აუგად იხსენიებს მას. ბ. ჯიუდუში ამბობს, რომ „გატი გუმაიუნ“-ით* სრული და ზუსტი დაცვა კანონმდებლობისა სასამართლოებში, ქვეყანაში მთავრობის ხელისუფლებისა, საზოგადოების კეთილდღეობა და უზრუნველყოფა, სამართლიანობა ყოველ საქმიანობაში, წესრიგი ფინანსებში მოსახლეობის ყველა კლასის ბედის გაუმჯობესება, მიუხედავად მათი სარწმუნოებისა და ტყვეთა ყიდვა-გაყიდვის მოსპობა, ყველა ეს მხოლოდ დაპირებად დარჩა.

თურქეთის სასამართლოს და ჩინოვნიკების მხრივ, არა მარტო ქრისტიანები, არამედ, საერთოდ მოსახლეობა არ იყო დაზღვეული ძალადობისა და ბოროტებისაგან. სასამართლოს ადგილობრივი წევრები, თურქი მოხელეების მაგალითით შერყვნილნი, ამ უკანასკნელთ როდი ჩამორჩებოდნენ.

* სულთნების მიერ გაცემული წერილობითი ბრძანება, რესკრიპტი (რ.ს.)

ყოველივე ამას ემატებოდა ერთი დიდი უბედურება: გვა-
როვნული შურისძიება, რომელსაც ცხოვრება და სასამართ-
ლო გაუთავებელ დავად ჰქონდა გადაქცეული. ამის გამოა,
რომ ადგილობრივი კრიმინალური ქრონიკა აღსავსეა სხ-
ვადასხვა არაჩვეულებრივი ამბებით.

უპირატესი დანაშაულობანია: ქურდობა, ძარცვა, მკვლ-
ელობა. ყველა ეს დანაშაულობანი მჭიდროდაა დაკავშირე-
ბული მოსახლეობის სავალალო ეკონომიურ მდგომარეო-
ბასთან, ხოლო ჩადენილ დანაშაულთა ხასიათს ის განსაზ-
ღვრავს, რომ მუდამ შეიარაღებული ქობულეთელი ადვილად
ნახულობს გამოსავალს მიყენებულ პირად შეურაცხყოფაზე,
თუ ქონებრივ ზარალზე.

არც დრო და არც ადგილი ამ „ნარკვევებისა“ არ მა-
ძღვეს საშუალებას ძალზე ჩავედრმავდე მხარის სისხლის
სამართლებრივ იუსტიციას და იმ აშკარა უსამართლობას,
რომელიც აქაურ სასამართლოებში გვხვდება.

მოვიყვან ერთ მაგალითს, რომელიც მხარისთვის დამ-
ახასიათებელია: ცხოვრობდა ერთი მოხუცი (80 წლის) თა-
ვის შვილიშვილთან ერთად. გოგონა მხოლოდ 8 წლის იყო.
მეზობელი მოიხიბლა გოგონათი და გააუპატიურა იგი. ბა-
ბუამ უჩივლა სასამართლოში. ამოქმედდა ორივე მხარე,
მეზობელი მდიდარი და გავლენიანი იყო. საქმე გათავდა
იმით, რომ ბაბუა და შვილიშვილი გამოაგდეს სახლიდან,
ჩამოართვეს მთელი ქონება და გადასცეს მეზობელს; საცო-
დავი ქალიშვილი თავის ბაბუასთან ერთად დარჩა ღვთის
ანაბარად...

ბევრს ლაპარაკობდნენ და ახლაც ამბობენ თურქები
სასამართლოში არსებულ მექრთამეობაზე. მართალია, არც
ადგილობრივი მეჯლისებია ამ მხრივ მთაღად უმწიკვლო,
მაგრამ მთავარი ბოროტება მაინც ბათუმის ადმინისტრა-
ცია იყო. მუთყსერიფების, მუღირების, კაიმაკამების და სხვა

უფროსების მექრთამეობას საზღვარი არ ჰქონდა, რამდენადაც თურქული მფარველობის საერთო სისტემიდან გამომდინარე, ადმინისტრაციულ მმართველობას „სარჩოდ“ ეძლეოდა თითქმის მთელი მხარე.

ბეგებისა და სხვა პირების გამოკითხვით დავრწმუნდი თურქულ მმართველობაზე წაყენებულ ბრალდებათა სამართლიანობაში.

თურქული მართლმსაჯულება თავის თავზე გამოსცადა ზემო აჭარის ყოფილმა მმართველმა შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილმა (ახლა რუსული სამსახურის გენერალ-მაიორი). იგი იყო ერთ-ერთი უმდიდრესი თავის ქვეყანაში და დიდი მამულები ჰქონდა აჭარაში, ყარსში, ართვინში და სხვაგან. თურქეთის ხელისუფალთათვის იგი წარმოადგენდა ერთ-ერთ

გენერალი შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილი,
 (ალექსანდრ ახმედოვიჩ ადჟარსკი) 1829-1892

საშემოსავლო წყაროს. ამასთან, მისი სიმკვთიები რუსეთისადმი ცნობილი იყო და დაიწყო დაბეზდებები შერიფ-ბეგის წინააღმდეგ. განსაკუთრებით სამიხა-ფაშის მხრიდან, როდესაც დაინახეს, რომ მას ვერაფერს გამორჩებოდნენ (უნდა აღინიშნოს, რომ შერიფ-ბეგი ძალიან ჭკვიანი და განვითარებული პიროვნება იყო), მაშინ იგი შეიპყრეს, წაართვეს ყველაფერი და კონსტანტინეპოლში გაგზავნეს. ამბობენ, რომ ამ საქმეში ცნობილი „მუშირის“ დევრიშ-ფაშის ხელი ურევია...

მაგრამ შერიფ-ბეგი გამოიქცა კონსტანტინეპოლიდან.

კიდევ ერთი მაგალითი: ბათუმში იყო ვინმე სომეხი მივირ ქილიგოლდი; როგორც აქ ამბობენ იგი ადრე „ოღლანი“ („ბიჭი“) და ქოჩეკი (მოცეკვავე) იყო ყავახანებში. რუსეთის ქვეშევრდომობის დროს თაღლითობისათვის სასამართლოში იქნა მიცემული. შემდეგ გამოიქცა და ყალბი პასპორტით დაბრუნდა ბათუმში. ეს პიროვნება ჩქარა დევრიშ-ფაშის მარჯვენა ხელი და ბათუმის მხარეში თურქეთის არმიის მთავარი მომმარაგებელი გახდა. ჩვენმა კონსულმა ბ. ჯიუღიჩიმ იცოდა მისი საქმიანობა (საკონსულოში მასზე არსებობდა მიწერ-მოწერა) და ამაზე აცნობა, სადაც ჯერ არს, მაგრამ მივირის ოქრო ძლიერი და „მართალი“ აღმოჩნდა თურქეთის ხელისუფლებისათვის, უფრო მეტიც, იგი თავის ქონებას უყოფდა „ხელისუფალთ ამა ქვეყნისა“.

ბათუმის ჩაბარებისას მან მოინდომა ჩვენს ხელისუფლებასთან დაახლოება, მაგრამ კრახი განიცადა.

მთავრობის ადრინდელ დაწესებულებებზე უნდა შევნიშნო, რომ ბათუმში თურქეთის ბატონობის დროს, გუბერნატორის და მეჯლისის გარდა იყვნენ: კამიაკამი (მაზრის უფროსი), საბაჟო დაწესებულება და თურქეთის ჯარის შტაბ-ბინა.

თავი მესამე

ყავახანა. – ქუჩაში. – ყავახანაში ქოზულეთლებთან საუბარი.
 – მუსლიმანობის მიღება. – ენა. – გადმოცემანი. – ძალი. –
 მთხოვნელი ქოზულეთიდან. – აფხაზები. – მათი ბამოშვადი
 მღვრმარობა. – ბენ. კომაროვის ზრუნვა აფხაზებზე. –
 ბასვირნება მთებში. – ჩერქეზების დასახლება სამეხანა და
 სხვა სოფლებში. – მცენარეულობა.

ბათუმში თავშეყრის ადგილი ყავახანაა. აქ, პატარა
 ფინჯან ყავაზე, ბათუმელი პოლიტიკოსები მთელ სერიო-
 ზულ საკითხებს სწევებენ. მე ვნახე ბათუმში განსაკუთრებ-
 ული სახის შეკრება. ქუჩაში, ბეჟანიძის სახლის მახლო-
 ბლად, განლაგებული იყო პატარა დაწული სკამები, რომ-
 ლებზედაც ისხდნენ საპატიო პირები, ხოლო ვისაც სკამი
 არ ჰქონდა, ისინი ფეხმორთხმით პირდაპირ ძირს ისხდნენ.
 იქ, აღბათ, ბათუმის პოლიტიკოსები მსჯელობდნენ იმაზე,
 დარჩენილიყვნენ თავიანთ კერასთან, თუ გაეცვალათ იგი
 თურქულ „დაპირებებზე“.

ბათუმის ყავახანა

მე შევედი ერთ-ერთ ყავახანაში. თავიანთ კოხტა სამოსებში გამოწყობილი რამდენიმე ახალგაზრდა ქობულეთელი ყავას სვამდნენ და ზღვას გასცქეროდნენ. ისინი რაღაცაზე იცინოდნენ და მიუთითებდნენ თურქულ გემებზე, რომლებიც იტვირთებოდა ყოველგვარი ნაყარ-ნუყარით: ძველი ფიცრებით, მაგიდის და სკამების ნატყეხებით, დამტვრეული ფანჯრებით და სხვა.

ჩემმა შესვლამ ქობულეთელთა ყურადღება მიიპყრო. მე თავად მეწადა მათთან საუბარი. თავადი გ. გურიელი, ჩვენი შუამავალი იყო. მე შევეკითხე ჩემს თანამოსაუბრეებს, თუ რას ფიქრობენ შექმნილ მდგომარეობაზე.

ქობულეთელთა აზრით ბევრი გასახლდება, თუმცა ბევრიც დარჩება ადგილზე, რამდენადაც არ აქვთ მიზეზი მშობლიური მიწის მიტოვებისა. „საწყენია მხოლოდ ის, თქვა ერთმა ქობულეთელმა, რომ თურქებმა ჩვენ გაგვყიდეს... სხვანაირად რუსები აქ ვერ იქნებოდნენ ვერასდროს. რამდენი ბრძოლები იყო წარსულში და ამ უკანასკნელ ომშიც, მაგრამ ქობულეთლები ყოველთვის გამარჯვებულები გამოდიოდნენ და რუსის ფეხი არასდროს არ დადგმულა ჩვენს ქვეყანაში. პირიქით, 1853 წლის ომში ქობულეთლები თავს დაესხნენ რუსებს შიგ გურიაში, იმერეთში და კინაღამ შუაგულ საქართველოშიც კი...“

კითხვაზე: ახსოვთ თუ არა ქობულეთლებს თავიანთი ქართული წარმოშობა? მიპასუხეს: – „მართალია ჩვენი ძველები ძმები იყვნენ ქართველებისა, მაგრამ ქობულეთლები ხშირად ჩხუბობდნენ გურულებთან“.

– სიტყვა „გურჯი“ – აუგად სახსენებელია ქობულეთელთათვის. შემიდგე მათ მითხრეს, რომ მუსლიმანობა რამდენიმე ხნის წინ მიიღეს. ქაქუთის, ნაცხავატევის, აჭის და საერთოდ ქობულეთის ჩრდილო ნაწილის მცხოვრებლებმა, რომლებიც გურიას ესაზღვრებიან, სულ 25-30 წლის წინ მიიღეს საბოლოოდ მუსლიმანობა, ბათუმის, ჩაქვისა და შავი

ზღვის მახლობლად არსებულმა დასახლებებმა გაცილებით ადრე მიიღეს მუსლიმანობა, რა თქმა უნდა, თურქებთან მუდმივი ურთიერთობის შედეგად. უნდა შევნიშნო ჩემის მხრივ, რომ მუხამედისადმი რწმენას ქობულეთლებში ღრმად აქვს ფესვები გადგმული.

ბ. ბაქრაძის აზრით, თურქულმა ენამ საკმაო გავლენა მოახდინა ქობულეთელ ქართველებზე, რასაც მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ყოველ ჯამესთან არსებულმა მუსლიმანურმა სკოლებმა. ცნობილია, რომ მუსლიმანთა პირად და საზოგადოებრივ ცოვრებაში მთავარი მამოძრავებელი ძალა – რელიგიაა. სკოლებშიც, გარდა ყურანისა, არაფერს არ სწავლობენ; ამდენად, ქობულეთლებიც თანდათანობით მიეჩვივნენ ყურანის ენას, მით უმეტეს, რომ ყველა ოფიციალური ურთიერთობა თურქულ ენაზე და ქაღალდები თურქულად იწერებოდა, მთელი ადმინისტრაცია თურქი ჩინოვნიკებისაგან შედგებოდა. მიუხედავად ამისა, ქობულეთში (სადაც მესამე თაობაც კი არ არის ისლამის მიღების შემდეგ), თურქულ ენას მასებში სიცოცხლისუნარიანობის ცოტა ნიშნები აქვს, განსაკუთრებით გურიასთან ხშირი ურთიერთობის გამო. მაგრამ ერთი ან ორი თაობა კიდევ რომ დარჩენილიყო თურქეთის ბატონობის ქვეშ, მაშინ საშიშროება დიდი იქნებოდა. ბ. ჯიუდიჩის, თურქული ენის მცოდნის აზრით, ქობულეთლები და ბათუმლები თურქულად ცუდად ლაპარაკობენ. ხოლო ბ. ბაქრაძის რწმუნებით, ისლამი ჯერ აჭარაში გაჩნდა და შემდეგ კინტრიშის ხეობით ჩურუქ-სუშიც გავრცელდა.

ქობულეთლებსა და თურქებს შორის კარგი ურთიერთობა რელიგიამაც კი ვერ დაამყარა: ქობულეთელი თურქში ყოველთვის ხედავდა დამპყრობს, თუმცა მკაცრად რომ განვსაჯთ, თურქული ხელისუფლების სიმძიმე მაინცდამაინც არ აწვა ამ ქვეყანას; მთელი ბოროტება თურქ ჩინოვნიკებში იყო, რომლებიც ნახევრად-თავისუფალ ქობულეთლებისათვის აუტანელნი იყვნენ.

ბათუმის მხარის, განსაკუთრებით მთაში მცხოვრებლების კულტურული განვითარება დაბალია. აქ არ არის სახალხო სკოლები, წიგნიერება დაცემულია, საკუთარი ლიტერატურის რაიმე ნიშანიც კი არ არსებობს. აქ სუფევს „ზნეობრივი და გონებრივი გაუნათლებლობა. ცხოვრობენ ველურებით“ (ბაქრაძე). მიუხედავად ამისა, ახლაც არიან სახალხო მომღერლები, რომლებიც უმღერიან თავიანთ გმირებს, მათს სიმამაცეს ურწმუნოთა წინააღმდეგ ბრძოლებში, ქობულეთელი ქალების სილამაზეს, მიუწვდომელი მთების გაუვალობას, მოგონებას ძმებზე, დაკარგულ ძველ რწმენას... მიუხედავად ბ. ბაქრაძის შემწეობისა, მე სამწუხაროდ ვერ ვიპოვე ქობულეთური სიმღერის რაიმე ტექსტი. ცნობილია მხოლოდ, რომ აქაური მკვიდრნი ძველ ქართულ სიმღერებს ქორწილის დროს მღერიან.

რაც შეეხება მკვიდრთა რწმენას, მათ შეუნახავთ ბევრი საერთო ქართული ჩვეულებანი (ცრურწმენანი). ქრისტიანული გადმოცემები ძალუმაღ ცოცხლობენ ქობულეთელთა მეხსიერებაში. როდესაც მას ეწევა რაიმე უბედურება ან ავადმყოფობა, ამას იგი თავისი წინაპრის მიერ დატოვებული ტაძრის (საყდრის) წყრომას მიაწერს. ამიტომაც ასეთ შემთხვევაში მიიჩქარის იგი რომელიმე დანგრეულ საყდრისაკენ და მიჰყავს შესაწირავად ქათამი, ცხვარი და სხვ. ამით უნდა დაამშვიდოს მიტოვებული „შემომწყვრალი ქრისტიანული ტაძარი“... ამას გაცნობებთ ბ. ბაქრაძის სიტყვებით. ჩემის მხრივ კი დავსძენ, რომ იგივე გამიგონია ადგილობრივი მოსახლეობისაგან. ქვეყანაში ახლაც არიან მალული ქრისტიანები (მაგ. ოსმან-აღა ქარცივაძე). ბაქრაძის „ნარკვევების“ ცნობით, ბევრია ეკლესიების ნანგრევები (მაგ. სოფლებში: აჭში, ლიხაურში, ქაქუთში და სხვაგან), რომელთა შორის თეთროსნის ტაძარს ქობულეთელი განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობიან.

თეთროსანის ნაშთი

მე მგონია, რომ რუსეთის ქართველობის მეშვეობით რუსები ადვილად შეეგუებიან ქობულეთლებს, თუ კი გაგებთ მოეკიდებიან მათ. მართალია, პირველი ცდები, შეიძლება უშედეგოდ დამთავრდეს, მაგრამ განუვითარებელ ხალხს ამაში დრო და ჰუმანური დამოკიდებულება დაეხმარება.

მე მაინტერესებდა, აგრეთვე, როგორ ეკიდება მოსახლეობა ჩვენი მთავრობის მიერ კანონის ისეთ დამრღვევთა დასჯას, როგორიცაა: ქურდობა, ძარცვა, მკვლელობა. მხედველობაში მისაღებია ის, რომ ქობულეთლები და აჭარლები თურქეთის მთავრობას სრულებით უგულვებლყოფდნენ თავიანთ პირად საქმეებში; თავის მხრივ, თურქები სრულებითაც არ ზრუნავდნენ ბათუმის ოლქის მოსახლეობის კეთილდღეობაზე და მხოლოდ გადასახადების და გამოსაღების აკრეფით კმაყოფილდებოდნენ. როცა დავინტერესდი, როგორ ცხოვრობდნენ ისინი, გაკეთებულა თუ არა რაიმე მათი უშიშროებისათვის, სიმშვიდისათვის, კულტურული და გონებრივი განვითარებისათვის, დავრწმუნდი, რომ ეს თურქეთის მთავრობის საზრუნავ საგანს

არ წარმოადგენდა, რის შედეგადაც მოსახლეობა მხოლოდ თავისთვის ზრუნავდა. და, აი, გამოჩნდა ახალი მთავრობა, რომელიც ეუბნება მას გზების, სკოლების, ვაჭრობის აუცილებლობაზე; რა თქმა უნდა, ეს მომავლის საქმეა, მაგრამ აი, ახლანდელი ნაყოფიც: ორი ჯარისკაცის მკვლელობის, ტყეზგრაფის მოშლის, თუ ცხენების გარეკვის გამო მოსახლეობამ პირველივე ხანებში მზადყოფნა გამოიჩინა დანაშაულის აღმოჩენისა და დამნაშავეთა შეპყრობისათვის.

ბათუმის აღების პირველ დღეებში ერთხელ მე ვიყავი მოწმე ოლქის უფროსთან გენ. კომაროვთან ერთი ქობულეთელი ქალის აუდიენციისა.

ეს იყო პირველი მთხოვნელი ქალი ჩვენს ხელისუფლებასთან ბათუმში. იგი თხოულობდა დახმარებას. მისი ქმარი ამ

გენერალი
კონსტანტინე კომაროვი
(?-1913)
 (ზ. მარგივეის ფოტოკოლექცია)

უკანასკნელი ომის დროს მოუკლავთ და მთელი მისი ქონება გაჩანაგებულა. ეს ახალგაზრდა ქალი, კარგი გვარის შთამომავალი, ყოველგვარ საარსებო წყაროს მოკლებული დარჩენილა და დაკანონებული ცრურწმენის გამო იმის საშუალებაც კი აღარ აქვს, შრომით ირჩინოს თავი. მასთან ერთად გენ. კომაროვთან* მოვიდა ვიღაც მამაკაცი, როგორც შუამავალი და შუამდგომლობის აღმძვრელი, რადგანაც ქალს არ შეუძლია მოვიდეს ხელისუფლებასთან მარტო, თუნდაც თხოვნით.

*გენ. კომაროვს ცოლად ყავდა თბილისელი სომეხი ქალი. ქართული მისგან ისწავლა და აქაურებს ქართულად ესაუბრებოდა (რ.ს.)

გენ. კომაროვმა, უპირველესად, შეამავალს გასვლა უბრძანა და მთარგმნელის საშუალებით ქალს უთხრა, რომ მმართველობის დროს ქალს შეუძლია თვითონ მივიდეს თავისუფლად იქ, სადაც მას უნდა და ნურავითარი შიში ნუ ექნება ვინმესგან წყენინებისა, შემდეგ მოუსმინა ქალს, მისცა ცოტაოდენი ფული და უბრძანა ბათუმის მხარის უფროსს, ეზრუნა მისი ბედისათვის.

ყველაზე კურიოზული ის იყო, რომ ამ ქალმა გენ. კომაროვს გადასცა ვიღაც თურქი ადვოკატის მიერ დაწერილი განცხადება, სადაც სულ არ იყო ლაპარაკი იმაზე, რასაც ქალი ითხოვდა.

ომით დაზარალებულებზე საუბრისას არ შეიძლება დუმილით ავუაროთ გვერდი აფხაზებს, რომლებსაც ჩვენ ბათუმში შევხვდით.

აფხაზები, – ეს ბათუმის ერთ-ერთი მტკივნეული საკითხია. საითაც არ უნდა წახვიდეთ, ყველგან შეხვდებით ამ უბედურთა გამხდარ და მშიერ ლანდებს, რომლებიც, ჩვენი დაუდევრობის გამო, სოხუმიდან თურქებმა აქეთ წამოიყვანეს და ბედის ანაბარად მიატოვეს.

მართლაც, აფხაზების მდგომარეობა გამოუვალი იყო: არც პური, არც სამუშაო, არც ფული, არც თავშესაფარი არ გააჩნდათ მათ!

ერთი სიტყვით, რამდენიმე ასეულ კაცს, სხვისი დაუფიქრებლობის გამო, შიმშილით სიკვდილი ელოდა. სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ გენ.კომაროვმა ყველაფერი იდონა, რათა ეს საქმე თავის თავზე აედო, რაც მთავარია, იკისრა შეამდგომლობა მათი სამშობლოში დაბრუნებისათვის.

მიუხედავად აფხაზების სასარგებლოდ გენერალ კომაროვის ძლიერი არგუმენტებისა, ერთხელ და სამუდამოდ დადგენილი იქნა, არ გაეშვათ სოხუმში აფხაზთა ის ნაწილი, რომლებიც ამ უკანასკნელი ომის დროს თურქეთში გასახლდა.

აფხაზი და ჩერქეზი მუჰაჯირები თურქეთში

(პაატა ქურდოვანიძის წიგნიდან „ქართულ-აფხაზური ალბომი“, 2008. გვ. 119)

აფხაზების გაჭირვებული მდგომარეობა ნამდვილ თანაგრძნობას იწვევს, მაგრამ ამავე დროს არ შეიძლება რამდენიმე სიტყვა არ ვთქვა ჩერქეზებზე, რომლებიც –პირიქით, არა თუ თანაგრძნობას, არამედ აქაურ მკვიდრთა სიძულვილს იწვევენ. თანდათანობით ბათუმში კავკასიიდან გახიზნული ბევრი ჩერქეზი დაგროვდა. თურქები მათ სიამოვნებით ღებულობდნენ, რამდენადაც ჩვენს წინააღმდეგ მოსალოდნელ ომში მათი სახით საიმედო ძალა ეყოლებოდათ, რა თქმა უნდა, ჩერქეზებმა თან ჩამოიტანეს თავიანთი ველური ინსტიქტები: ყაჩაღობა, ძალადობა და ქურდობა.

მიუხედავად ქობულეთელთა და აჭარელთა ველურობისა, ჩერქეზთა მეზობლობა არა სასიამოვნო აღმოჩნდა მათთვის,

მით უმეტეს, რომ ჩერქეზებმა არ დააყოვნეს გამოემქლავნებინათ მათთვის ჩვეული თვისებები. ჩურუქ-სუს და ბათუმის მცხოვრებთა დიდი გაცემების და უსიამოვნების მიუხედავად, ისინი დასახლდნენ ამ ქალაქების მახლობლად. და აი, დაიწყო გამუდმებული ქურდობა, ძალადობა, ძარცვა. ბ. ჯიუდიჩის ცნობით, ჯერ კიდევ ომამდე, ადგილობრივმა მოსახლეობამ დაიწყო მოთხოვნა მათი მხარიდან გასახლების შესახებ, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ისინი თვითონ მკაცრად გაუსწორდებოდნენ ჩერქეზებს.

მცხოვრებთა სამართლიანი მოთხოვნა თურქეთის მთავრობამ ნაწილობრივ დააკმაყოფილა – გაასახლა მხოლოდ რამდენიმე მთავარი ყაჩაღი, რომელთა თავგასულობა დადგენილი იყო. გასაგებია, რომ თურქეთის მთავრობას არ სურდა მთლიანად ჩამოეშორებინა მისთვის სასურველი ჩერქეზები!..

მინდოდა დამეთვალაიერებია ადგილი, ბათუმის მახლობლად, სადაც ეს ჩერქეზები იყვნენ დასახლებული და გამოცილებლბებთან ერთად კიდევ წავედი მთაზე, სოფ.სამების მიმართულებით. სოფელთან მისვლამდე დავათვალაიერე წმ. სამების სახელობის ძველი ეკლესიის ნანგრევები. ეს ეკლესია განთქმული იყო თავისი სილამაზით და ახლაც ჩანს მისი ნაშთი, რომელიც დაწვრილებით აღწერა ბ. ბაქრაძემ თავის „არქეოლოგიურ გამოკვლევაში“.

მთები, რომლებიც იწყება ბათუმიდან, ძალზე თავისებურია. მათი ნიადაგი უმეტესად თიხოვანია. ეს მთები წარმოადგენენ ლაზისტანის შემადგლების გაგრძელებას. ერთი სერის ნაწილი ეშვება მდ. ჭოროხისკენ და კახაბრის სახელწოდებით იხსენიება. აღნიშნული მთები ბათუმს მიდგმულია დასავლეთით, მეორეს მხრივ ისინი ესაზღვრებიან მდ. ყოროლისწყალს. პირდაპირი მიმართულებით, ხშირი ტყით, ისინი აღწევენ მდ. აჭარისწყლამდე. აქ ცხოვრობენ ჩერქეზები, უბიხები და ფშავეები! ადლერიდან გადმოსახლებულნი.

ორთაბათუმი (შუა ბათუმი)

გუმბათოვანი ეკლესიის ნანგრევი, მდინარე ყოროლისწყლის მარცხენა სანაპიროზე, შესართავიდან 1 კმ-ის დაშორებით.

ჩერქეზები უმთავრესად სახლობენ შემდეგ სოფლებში: სამე-
ბაში, ერგეში, სადაც ჩვენი გამოკვლევით 76 მოსახლეა 213
მცხოვრებით; თურქული კალენდრის მიხედვით 50 კომლია
83 მცხოვრებით, რომლებიც ხაზინას უხედიდნენ გამოსაღებს
631, მოსავლის 2028, ცხვრის 85 ყურუმს; ჰყავთ 25 თხა, 6
ხარი; ხელვაჩაურში, სადაც რუსული აღრიცხვით ითვლება:
35 სახლი, 151 მცხოვრებით; თურქული აღრიცხვით: 25 სახ-
ლი, 56 მცხოვრებით, რომლებსაც ჰყავთ 9 ხარი და დიდი
ფარა 410 თხის და 4418 ცხვრისა. ისინი იხდიდნენ: ცხვარზე
9544 ყურუმს, მოსავლის 5351 ყურუმს და გამოსაღებს 991
ყურუმს.

ახლომდებარე ჭაობების გამო, ეს ადგილები არ შეი-
ძლება ჯანსაღად ჩაითვალოს. ბ. რემერტის დაკვირვების
მიხედვით „თითქმის ყველა მცხოვრებს აზის ღრმა წუხილის

ანაბეჭდი, რომელიც ჭაობის შხამისაგან ქრონიკული მოწამვლითაა გამოწვეული“.*

დასასრულ, საჭიროდ ვთვლი რამდენიმე სიტყვა ბათუმის და მისი მიდამოების მცენარეულობაზე ვთქვა. ჩვენ აქ ვხვდებით ყველაზე უხვ და მრავალფეროვან მცენარეულობას. ლიმონი ხარობს ღია ცის ქვეშ. არის მუხა, თხილნარი, ვეებერთელა წაბლის ხეები, პალმები (самшит), რომლებიც მთელ ხეობებს ავსებენ. ხშირ გვიმრას დაფარული აქვს ყველაფერი. ზეთისხილის ხეები საკმაო შემოსავლის წყაროა, ბრინჯი და ბამბა მოდის ზღვისპირა დაბლობში; ამავე დროს აქაური ბამბის მცენარე არ ავადდება. სიმინდი და ბრინჯი უხვად ხარობს და მალევე სადდება. თუთის ხეები ძალიან კარგია, ხოლო ბათუმის და ჩურუქსუს აბრეშუმში კარგად ფასობს; ყურძენი, ცოტა გაუმჯობესების შემდეგ საუკეთესო იქნება; არის სხვადასხვა ფერის ყვავილები და სხვა.

* ა.ა. რემერტი – სამედიცინო ნაწილის ინსპექტორი. ბოლო წლებში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა აბასთუმანში (ჯამრთელობის მდგომარეობის გამო) და აქვე გარდაიცვალა 1902 წლის 26 ივლისს. მის საპატივცემულოდ აგებულ პატარა გადასასველს დღასაც რემენტის ხიდს ეძახიან (რ.ს.)

თავი მეთექვსმეტი

სკოლა ბათუმის მხარეში. – ბანათლება. – რუსტიმს კერძო სკოლა. – სასულიერო სასწავლებლები. – საჭველმომჭმელ საჭმიანობა. – მწიკლები. – ძაღვის გაყიდვა. – გონებრივი ბანვითარების უკმაყოფილება. – თურქეთის ქართველების შიში.

ბ-ნი ბაქრაძე ჩურუქ-სუში, აჭარასა და გურიაში თავის სამეცნიერო ექსკურსიის დროს აღნიშნავდა, რომ ქობულეთში ბევრი შეძლებული ხალხია, მაგრამ ვერც ერთი მათგანი ვერ აძლევს შვილებს განათლებას, რამდენადაც მხარეში არ არის სასწავლო დაწესებულება, გარდა ჯამესთან არსებული სკოლებისა. ამაზე უკმაყოფილებას გამოთქვამენ მცხოვრებლები. მე ისღა დამრჩენია დავუმატო, რომ ჩემი გამოკითხვით მთელს ჩურუქ-სუს მხარეში არც ერთი სამოქალაქო სკოლა არ აღმოჩნდა. რაც შეეხება ლაზისტანის სანჯაყის მთავარ ქალაქს – ბათუმს, მასზე არ შეიძლება ბევრი რამის თქმა. ვიდაც რუსტიმს, რომელიც სწავლობდა კონსტანტინეპოლში, შეიხულ-ისლამთან არსებულ სკოლაში, ბათუმში დაბრუნებისას გახსნა თავისი სკოლა, სადაც მოსწავლეებს სწავლაში ახდევინებდა თვეში 20 პიასტრს. რუსტიმს არ გააჩნდა მასწავლებლობისათვის აუცილებელი თვისებები და ამდენად, მის სკოლასაც რაიმე სარგებლობის მოტანა არ შეეძლო.

ქალაქი ბათუმი დაყოფილი იყო უბნებად და იყიდებოდა მსურველებზე, თვით უცხოელებზეც კი. ბ-ნმა ჯიუდიჩიმ ვიცე-კონსულად ყოფნის დროს შეისყიდა 12 ასეთი მიწის ნაკვეთი და სკოლის ასაშენებლად შესწირა. შემდეგში ასეთ ნაკვეთებს ბ. ჯიუდიჩი იჯარით აძლევდა და შემოსავალს ასაშენებელ სკოლას სწირავდა. მაგრამ ყველა მისი ღონისძიებანი ამაოდ რჩებოდა. ეს წარუმატებლობა უნდა მიეწეროს ან თურქეთის მთავრობის არაკეთილგანწყობას, ანდა ამ საქმისადმი მოსახლეობის დაუდევრობას. ყოველ შემთხვევაში, სკოლის მშენებლობას შედეგი არ მოჰყოლია.

აი, ყველაფერი, რაც შეიძლებოდა თქმულიყო ზოგადსაგან-მანათ-ლებლო სკოლის აშენების შესახებ.

ევროპულ სკოლათაგან ბათუმში არის ბერძნული სკოლა.

რაც შეეხებათ სასულიერო სკოლებს, ისინი შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში დაგვხვდა. ყოველ ჯამესთან არის სკოლა, სადაც უმთავრესად ყურანი ისწავლება. ასეთ სკოლასთან მიახლოებისას ისმის ხმაური და ყვირილი... ეს ანბანის გაზეპირებაა... იშვიათად რომელიმე მოსწავლეთაგანმა ისწავლოს კითხვა ან წერა; თუ ასეთი ნიჭიერი აღმოჩნდება, მაშინ ამ გენიოსს „ვაყუვის“ ხარჯზე გზენიან ბათუმის მედრესეში. მედრესე – ეს გიმნაზიის ან სემინარიის მსგავსი სასწავლებელია.

მედრესესათვის არჩევენ საუკეთესო მოსწავლეებს და გზენიან კონსტანტინეპოლში, შეიხ-ულ-ისლამის სკოლაში. იქ, ისინი რამდენიმე წლის განმავლობაში რჩებიან, მაგრამ ცოდნისათვის თავს არ იწუხებენ, წარმოადგენენ ულტრაკონსერვატიულ ელემენტს, დებულობენ მონაწილეობას სულთანთა წინააღმდეგ შეთქმულებაში და მათი მინისტრების დამხობაში, ერევიან ყოველგვარ პოლიტიკურ საკითხებში და ყველგან შეაქვთ გამძვინვარებული და ბრიყვული ფანატიზმი. ესენი არიან – ყბადაღებული სოფტები. ასეთი სიმამაცის გამოჩენის შემდეგ, სოფტები მოლებად ბრუნდებიან სამშობლოში და ცხოვრობენ ვაყუფების ხარჯზე.

აღმოსავლური ყოფის ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისებაა ის, რომ ყველაფერი კეთდება გარეთ, ღია დუქნებში, ქუჩებშიც კი. ეს იმიტომ, რომ ცხელი კლიმატი აიძულებს ხელოსნებს გამოვიდნენ შენობიდან. ამიტომაც ბათუმის ქუჩებში გავლისას თქვენ შეგიძლიათ ნახოთ აქ როგორ და რას აწარმოებენ.

არანაკლებ საყურადღებოა ქუჩის, ანუ საზოგადოებრივი მწვერლები, რომლებიც წერენ ყოველგვარ თხოვნას, საქმი-

ან ქაღალდებს და სხვ. ეს სპეციალობა შემოსავლიანია, რადგან მხარეში წერა-კითხვის მცოდნე ცოტაა.

ჩვეულებრივ, ასეთი მწერლები თავს იყრიან მეჯლისების და სხვა დაწესებულებების გვერდით, თაროზე დააღაგებენ ქაღალდებით სავსე ყუთებს, ეს ქაღალდი სიგრძით ჩვენსაზე ცოტათი ნაკლებია და უფრო განიერია, თხელი, პრიალა და კარგად დამზადებულია. ფაბრიკის შტამში პირველი გვერდის მარცხენა მხარეს კი არა აქვს, არამედ მეოთხე გვერდის მარჯვენა მხარეს, რადგანაც თურქული დამწერლობა, რომლითაც ფორმდება ბათუმის მხარეში საქმიანი ქაღალდები, იწყება მარჯვნიდან მარცხნივ.

თურქული სატარებელი სამეღნე ძალზე ორიგინალურადაა მოწყობილი. წარმოდგინეთ ოდნავ ჩაჭყლელი სპილენძის ფურცლის მოგრძო ბუდე სახურავებით ბოლოებში, რომელთაგან ერთი მჭიდროდაა მირჩილული, მეორე კი იღება. ეს არის კალამის და კალმისტარის ჩასადებელი, რომლითაც მწიგნობარნი სწერენ, მეორე ბოლოში (რომელიც იღება) გვერდიდან მიმაგრებული აქვს პატარა ყუთი, სპილენძისავე, ოვალური ფორმის, სახურავით, რომელიც იკეტება პატარა ურდულით. ეს ყუთი არის მინის სამეღნის ბუდე, რომელშიც ასხია არა თხელი მეღანი, არამედ რაღაც შავი, სქელი მასა. თურქულ დამწერლობას არა აქვს წერილი ხაზები, ამიტომ თხელ მეღანს არ საჭიროებენ.

თურქული დამწერლობის შეკუმშულობა (ხმოვანთა უქონლობის გამო) საუკეთესოა. თურქულის რამდენიმე ბწკარი ჩვენს მთელ გვერდს უდრის.

რაც შეეხება ქართულ დამწერლობას, ბ. ბაქრაძის თქმით, გურჯულად კითხვა და წერა დავიწყებულია, იგი ჯერ კიდევ შემონახულია ზოგიერთ ბეგებში, განსაკუთრებით ქალებში.

მე ვიცნობდი ბათუმში ერთ მწერალს. როდესაც რუსეთის ჯარი შემოვიდა ამ ქალაქში, ყველა სამოქალაქო

ჩინოვნიკი აქაურობას გაეცალა. დაინახა რა ჩემმა ეფენდომ, რომ გიაურები არც ისე საშიში ხალხია: არც ჰკლავენ და არც მარგილზე აცვამენ, დამშვიდებით გააღო თავისი დუქანი და რამდენადაც ჩვენი ხელისუფლება განცხადებებს ყველა ენაზე ღებულობდა, მან ფულის მოგროვება დაიწყო, მაგრამ ჩქარა ისიც გაქრა ბათუმის ჰორიზონტიდან, „პრაქტიკის“ უქონლობის გამო ... იგი წავიდა ტრაპიზონში.

მიუხედავად თურქეთის მთავრობის მტკიცებისა, ადამიანებით ვაჭრობის აკრძალვის შესახებ, ახალგაზრდა გოგობიჭებით ვაჭრობა, როგორც დავადგინე გამოკითხვით, კვლავ გრძელდებოდა, თუმცა ძალზე საიდუმლოდ. ამ ვაჭრობაში მონაწილეობდნენ ზოგიერთი ბეგი და თვით მეჯლისის წევრებიც კი.

უნდა ვიცოდეთ, რომ თურქები ბათუმსა და ქობულეთში იდგნენ არა მარტო იმიტომ, რომ ეს იყო მტკიცე ბასტიონი რუსეთის წინააღმდეგ, არამედ იმიტომაც, რომ ქობულეთელი ქალები განთქმული იყვნენ თავიანთი სილამაზით. ამიტომაც ბათუმის დაკარგვა თურქებისათვის დიდი დანაკლისი იყო, რამდენადაც ეს „ბაზარი“ მათთვის სამუდამოდ დაიხურა.

ბ.ჯიუდინი დარწმუნებული იყო, რომ გოგობიჭებით ვაჭრობა აქ არასოდეს შეწყვეტილა. რა თქმა უნდა, „დაზარალებულთა“ საჩივრების უქონლობის გამო ამის დამტკიცება ძნელდება, მით უმეტეს, რომ ზოგჯერ თავიანთ ბავშვებს თვით მშობლებიც კი ჰყიდდნენ.

ჩვეულებრივ, კონსტანტინეპოლში გასაგზავნი ცოცხალი საქონელი ჩამოჰყავდათ ბათუმში, იქ „საიდუმლოდ“ ინახავდნენ რომელიმე ბეგის ჰარემში და პირველ შემთხვევისთანავე გზავნიდნენ გემით ტრაპიზონში ან პირდაპირ კონსტანტინეპოლში. მე დამისახელეს ბეგები, რომლებიც „ამარაგებდნენ“ კონსტანტინეპოლის ჰარემებს.

საერთოდ, ყველა მოგზაური, რომელიც კი თურქეთის ბატონობის დროს ყოფილა ბათუმში, ამტკიცებს, რომ გონ-

საბაბი მესხი
(1845–1883)

ებრივი და ეკონომიური მდგომარეობა ახლა უფრო დაბალია, ვიდრე იგი დაპყრობამდე იყო. უეჭველია, რომ ყველაფერი ეს ისლამის ბრალია. ამასთან, არ შემოიძლია დუმილით ავუარო გვერდი შენიშენებს, რომლებიც გააკეთა ერთ-ერთმა საქმეში საკმაოდ ჩახედულმა ბეგმა, ხასან-ბეგ ბეჟანიძემ (ბეჟანოლლი) ჩემთან და ბ. მესხთან („დროების“ რედაქტორი) საუბრის დროს. ბ. მესხის მეშვეობით გაკეთებულ ჩემს შენიშენაზე, რომ მცხოვრებლებს რუსების

მხრიდან არაფერი აქვთ საშიში მათი სარწმუნოების გამო, რამდენადაც ამ უკანასკნელის მფლობელობის ქვეშ ცხოვრობს რამდენიმე მილიონი მუსლიმანი, ხასან-ბეგმა (რომელიც თავგამოდებულ მუსლიმანად ითვლება) მიპასუხა, რომ საშიშროება მათ სარწმუნოებას ამ მხრიდან კი არ ემუქრება, არამედ ქობულეთებს ეშინიათ იმისა, რომ ქრისტიანობასთან დაახლოება ცუდად იმოქმედებს მუსლიმანური სარწმუნოების ისედაც შერყეულ დოგმების შესრულებაზე. რის შედეგადაც შეიძლება ჩამოშორდნენ ისლამს და შესუსტდეს მუხამედის რელიგიის წესების აღსრულება.

თ ა ვ ი მ ე შ ვ ი დ ე

ბათუმის ნავსადგური. – მისი სიღრმე. – უშიშროება. – გადმოტვირთვის მოხერხებულობა. – ბათუმის, როგორც სამხედრო ნავსადგურის დადებითი თვისებები. – ბათუმის ნავსადგურის უპირატესობა ფოთისაზე. – პირდაპირი შრტიმართობის შესაძლებლობანი ფოთთან, ოჯობეთთან, ახალციხესთან, არტაანთან (ჭანთან). – რკინიგზა ოჯობეთისაკენ. – ირანული საქონლის ტრანზიტი.

დიდი ხანია მინდოდა ბათუმის ნავსადგურზე მელაპარაკა, მაგრამ უფრო სხვა ამბებმა მიიპყრეს ჩემი ყურადღება. ბ. მაღმუხიმ (იტალიის ყოფილი ელჩი ბათუმში) თავის თხზულებაში („ბათუმის ქალაქისა და ნავსადგურის მდგომარეობა“) დამაჯერებლად შეაფასა ამ ნავსადგურის სერიოზული მნიშვნელობა და გამოთქვა მოსაზრება, რომ შესაძლოა სწრაფმა სავაჭრო ურთიერთობამ უმდიდრეს შიგაოლქებთან* განსაზღვრა ტრაპიზონიდან ირანული სავაჭრო ტრანზიტის შედარებით შემცირება.

ამ ბოლო დროს, ბათუმის ნავსადგური გაუთავებელი მითქმა-მოთქმის საგნად იქცა. ეს აგიტაცია ხშირად მტრებისაგან მოდიოდა, ხშირად კი, ფოთის ნავსადგურის მშენებლების და მისი თავგამოდებული დამცველებისაგან. ჩემის აზრით, ბათუმის ნავსადგურისათვის საუკეთესო რეკომენდაციაა ლორდ ბიკონსფილდის მიერ პარლამენტში ამ ნავსადგურის სუფელური შეფასება. ერთი რამ ცხადია: უნდა ვერიდოთ იმას, რასაც მტერი აგინებს და რასაც აქებს. . .

რაც შეეხებათ ფოთის ნავსადგურის დამცველებს, მათი მოსაზრებანი სუსტია, როგორც ფოთის სასარგებლოდ, ისე ბათუმის საწინააღმდეგოდ.

საქმის მცოდნე პირთა ცნობებით (ბ. ჯიუდიჩის მოხსენება, ბ. მაღმუხის მოწმობა, ჩვენი მეზღვაურების გაზომვანი

* ომამდე რუსეთთან.

ადმირალ არკასის მეთვალყურეობით და სხვ.), შეიძლება დაბეჭდვით ითქვას, რომ ბათუმის ნავსადგური გემების მისადგომად ერთ-ერთი საუკეთესოგანია მთელს შავ ზღვაზე. ნავსადგური ძალზე მოსახერხებელი და ღრმაა. იგი წარმოქმნილია აღმოსავლეთის მხრივ ზღვაში შეჭრილი კონცხით, ხოლო დასავლეთით მდ. ჭოროხის მიერ ჩამოტანილი ქვიშით. ბათუმის ყურე ხუთ ვერსს აღწევს და დაცულია ერთის მხრივ, პერანგას მთის განშტოებით, მეორეს მხრივ, ლახისტანის და პონტოს მთების მწკრივით.

ნავსადგურის ტევადობა მნიშვნელოვანია. აქ ათიდან თორმეტამდე სამხედრო ხომალდს თავისუფლად შეუძლიათ დოგმა ისე, რომ მობრუნდეს ან იმოძრაოს. აქვე, საჭიროების შემთხვევაში თხუტმეტამდე სამხედრო ხომალდს შეუძლია გაჩერება.

ცუდი ამინდის დროს, ორმოცდაათამდე ხომალდი თავისუფლად მოთავსდება სანაპიროს გასწვრივ და გემმისადგომთან.

ნავსადგურში წყლის სიღრმე შესანიშნავია. დიდ მისადგომთან, ნაპირიდან ოცი საჟენის მოშორებით მოადგებიან ყველაზე დიდი სამხედრო ხომალდები. ახლა ნაპირთან წყლის სიღრმე 26-დან 40 საჟენამდეა. ალაგ-ალაგ არის უფრო ნაკლებიც,

მაგრამ ძირითადად სიღრმე ერთნაირია.

ბათუმის ნავსადგური დაცულია ყველა ქარებისგან; აქ მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთის ქარი აღწევს, მაგრამ მას დაბმულ გემზე რაიმე გავლენის მოხდენა არ შეუძლია. ამიტომაც, აქ ყოველ დროს შეიძლება დატვირთვა და გამოტვირთვა ყველაზე დიდი საზღვაო გემებისა. ამის გამო ნავსადგურის სავაჭრო მნიშვნელობა ფასდაუდებელია.

ბათუმის ნავსადგურის, როგორც სამხედრო ნავსადგურის მნიშვნელობა იმითაც იზრდება, რომ იგი დაცულია თურქული სიმაგრეებით (რომლებიც თურქებს მილიონები

ბათუმის პორტი და სანაპირო. 1883 წ.

დაუჯდათ), რომელთა მიწაყრილები მთებს უფრო ჰგავს ვიდრე ბატარეის ზვინულებს.

გარდამავალი და ჯერ კიდევ არამყარი მდგომარეობის გამო ვაჭრობა ბათუმში ახლა დაცემულია, მაგრამ ბათუმის ნავსადგურის მნიშვნელობა, მიუხედავად მისი პესიმისტური შეფასებისა, უეჭველად დიდია.

გასაგებია, რომ ბათუმის აყვავება ახლავე არ დაიწყება. ბევრია გასაკეთებელი და მოსაწყობი, რათა ეს ნავსადგური გადაიქცეს შავ ზღვაზე ირანის და კავკასიის სატრანზიტო თავშესაყრად. როგორც კი გავა გზა ერთის მხრივ, ახალციხისაკენ, მეორეს მხრივ, ოზურგეთისაკენ, ტფილისისაკენ და ბაქოსაკენ, მაშინვე გაცხოველდება ვაჭრობა და ყოველგვარი საქმიანობა.

ფოთის ნავსადგურის შესახებ უნდა დავასკვნათ, რომ ამ დავაში, თუ რომელ ნავსადგურს მივაკუთვნოთ უპირატე-

სობა, ფოთი გადაწეული უნდა იქნას უკანა პლანზე. ეს დავა იხრება ბათუმის სასარგებლოდ, სხვათაშორის, შემდეგი მოსახრების გამო: უპირველესად, პრაქტიკამ დაადასტურა, რომ ფოთის ნავსადგურის მოწყობაზე* გადაწეული მუშაობა აქამდე ამო იყო. რა თქმა უნდა, სასურველი შედეგი რომ იყოს მოსალოდნელი, მაშინ არა უშავს დახარჯულ ფულსა და გადაწეულ შრომას, მაგრამ შემდგომი ხარჯვა ფულისა, რომელზედაც ესოდენ დიდი მოთხოვნილებაა ჩვენში, არ მოგვიტანს არსებით სარგებლობას, თუკი მხედველობაში

ნიკო ნიკოლაძე
(1843-1928)

მივიღებთ იმას რომ: ა/ფოთი ღიაა და დაუცველი ქარებისაგან; ბ/ფოთის ციებიანი და არაჯანსაღი კლიმატი უფრო მავნეა, ვიდრე ბათუმისა.

შეიძლებოდა რისკზე წავსულიყავით და ახალი თანხები გაგვეხარჯა ბათუმის ნავსადგურზე, შთამომავლობის ჭკუის სასწავლებლად და მშენებელთ - დასამშვიდებლად... მაგრამ თუ ფოთის ნავსადგურით ეს უშედეგო გართობა დაუსრულებლად გაგრძელდება, მაშინ ბათუმის სამიმოსვლო საშუალებებზე ფული აღარ

იქნება საკმარისი, რამდენადაც ფოთიდან რაღაც “სარგებლის“ მოლოდინში ბათუმის ინტერესები მივიწყებული იქნება. იგი

* ნავსადგური შენდება 1862 წლიდან და მან ხარჯთაღრიცხვის გადამეტებით შთანთქა რამდენიმე მილიონი, რომ აღარაფერი ვთქვათ სახარჯთაღრიცხვო ათეულ მილიონებზე...

აუცილებელია ჩვენთვის, როგორც შეუცვლელი სავაჭრო საწყობი ტრანზიტისათვის, შესანიშნავი ნავსაყუდელი და საიმედო სამხედრო პოზიცია.

დაე, ამტკიცონ პესიმისტებმა, რომ ბათუმის ოლქი თავისი მთა-გორიანობის გამო მოწყვეტილია რუსეთს ხმელეთით და, თითქოს, მას არ ჰქონდეს სავაჭრო მნიშვნელობა და, რომ იგი მნიშვნელოვანია მხოლოდ, როგორც ნავსადგური, როგორც დროებითი გასაჩერებელი სამხედრო ფლოტისათვის. არცერთი ამ დებულებათაგანი არ არის მისაღები, თუკი ყურადღებით დავხედავთ ბათუმის მხარის რუკას.

დიახ, მხარე მთა-გორიანია, მაგრამ ეს სრულებითაც არ სპობს სამიმოსვლო საშუალებებს ამიერკავკასიის ისეთ მხარეებთან, როგორიცაა: ფოთი, ოზურგეთი, ახალციხე, არტაანი (ყარსი).

პირველი გზა შავი ზღვის სანაპიროს გასდევს და მხოლოდ ციხისძირთან და მახინჯაურთან იქმნება ოდნავ სიძნელე.

მეორე გზა ასევე ცნობილია: იგი აღვწერეთ მეც და სხვა პირებმაც. გზა ახალციხისაკენ აჭარის გავლით მიდის. იგი საჭიროებს დამუშავებას, მაგრამ ეს გზა ძველთაგანვე საქარავნოა (ყაზბეგი). ბოლოს მესამე გზა არტაანისაკენ, ართვინის და არტანუჯის გავლით დამუშავებულია თურქების მიერ, რომლებმაც აქ შარაგზის გაყვანაც კი დაიწყეს.

ჩვენ უკვე დავიწყეთ ზემო აჭარისა და არტაანისაკენ გზის გაყვანა.

გიორგი შაჩავაძე
(1839-1921)

ბათუმის შეერთებაზე ფოთი-ტფილისის სადგურთან, რომლის პროექტზეც ახლა მუშაობენ, მე მქონდა საუბარი აქაურ საპატიო პირებთან, რომლებიც ფიქრობენ, რომ რკინიგზის გაყვანა ბათუმიდან ოზურგეთამდე დაუძლეველი არ არის.*

გზის გაყვანით, რომელიც აუცილებელია, პესიმისტა ნერვიულობაც იკლებს.**

ბოლოს გადავდივარ ბათუმის, როგორც სავაჭრო ცენტრის მნიშვნელობაზე. მნიშვნელობა ძალზე სერიოზულია. ჯერ მარტო ზღვასთან მისი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, რომელიც შეიძლება შეუერთდეს ტფილისსა და ბაქოს ერთის მხრივ, ყარსს (ჩვენს ახალ ბელეს) – მეორეს მხრივ. ბათუმის მხარეს, თავის დროზე შეუძლია სერიოზული კონკურენცია გაუწიოს ირანული საქონლის სატრანზიტო ქალაქ ტრაპიზონს და იგი საშუალებას მოგვცემს ყარსის პური შავი ზღვით გადავიტანოთ საზღვარგარეთ. თუ ოპონენტები შემოგვედავებიან იმაზე, რომ ამას შეუძლია გამოიწვიოს გზის (ბათუმი-ტფილისი, ფო-

* ხუსეინ-ბეგ ბეჟანოღლი (ბეჟანიძე) როგორც ადგილობრივი, ფიქრობს, რომ გზა შეიძლება გაყვანილი იქნეს ბათუმიდან სოფ. ჩაქვამდე. პირველი უბანი იქნება: ქ.ბათუმი, მდ.ბარცხანა, მდ. სკურკუბა, მათ შორის კი პატარა შემადღება – სალიბაური. შემდეგ სულ სწორი ადგილი ორთაბათუმაძე. მხოლოდ ერთი გადასასვლელი მდ.კორონის-წყალზე. მეორე უბანი: ორთაბათუმის იქით სოფ.კორომხეთისაკენ, საიდანაც გზა მიდის ჩაქვისაკენ. გზად გვხდება პატარა მთა (მტირალას მთა). მას რომ გვერდი აუაროთ, საჭიროა ზღვისაკენ დაწევა და გადასასვლელად კარგი ადგილის შერჩევა კაპრეშუმის წყლის იქით. შემდეგ იქნება მახინჯაური, მდ. კარადერეს-წყალი, გადასასვლელით სასირეყელის მთაზე, ჩაქვის მიდამოები სოფ. ჩაქვისაკენ დ ა. შ.

**ახლა წამოჭრილია საკითხი ბათუმიდან ახალციხემდე რკინიგზის გაყვანის. ამას გარდა, ეს პუნქტი შეიძლება შეუერთდეს ბაქოს.

თზე გვერდის ავლით) გაგრძელება და ერთ ფურცელზე 1-2 კაპიკით გადასაზიდი ხარჯების გაზრდა, ამაზე შეიძლება ვუპასუხოთ, რომ ცუდი ამინდის პირობებში, რომელიც თვეობით გრძელდება, ფოთის ნავსადგურის მიუდგომლობა და სხვა სიძნელეები, მოითხოვენ უფრო მეტ ხარჯებს ვიდრე ის, რომელიც დასჭირდება საქონლის გამგზავნელებს ფოთის ნავსადგურში.

სამხედრო თვალსაზრისით ბათუმის ნავსადგურის მნიშვნელობაზე მე უკვე ვილაპარაკე. დაწვრილებით ცნობები ამაზე შეიძლება ვიპოვოთ ბ. ყაზბეგის „ნარკვევებში“.

თ ა ვ ი მ ე რ ვ ე

თურქების ყოფნა და ბამბზავრება. – მიმღები კომისია. – შავშეთის, მაჭახლის, ართვინის და სხვა აღზიღების დეკუტაცია. – ქუჩუქ-აღა. – ახმედ-მუჟენდი. – ნუჩი-ბები. – ზემო აჭარქელთა დეკუტაცია. – შერიფ-ბები. – თავად სვიატოპოლკ-მირსკის ბამბავრება.

აქამდე მე ძალიან ცოტა ვთქვი იმის შესახებ, თუ ბათუმის დაკავების შემდეგ რა ფორმებში გამოიხატა ჩვენი ურთიერთობა, არა მარტო თურქებთან, არამედ ადგილობრივ მოსახლეობასთანაც. პირველთა შესახებ შეიძლება ცოტა რამ ითქვას: თურქების ბათუმში ყოფნისას ერთმანეთის მიმართ ორივე მხარე ძალზე თავაზიანი იყო: იყო ორმხრივი სადღეობი, თავაზიანობა, სადღეგრძელოები, სიტყვები და სხვა. ამასთან რუსეთ-თურქეთის მიმღებმა კომისიამ, რომელსაც ევალეზოდა ყველა თურქული უძრავი ქონების გარკვევა და მისი რუსეთისათვის ჩაბარება, ჩქარა დაამთავრა თავისი საქმიანობა.

თურქებს აღარაფერი დარჩენოდათ ბათუმში, რამდენადაც ჯარი, ავადმყოფები და ყოველგვარი ბარგი უკვე გადავიდა ტრაპიზონში. ადგილობრივი ოჯახების უდიდესი ნაწილი თურქებმა უკვე გაიყვანეს, ხშირად, მათი სურვილის საწინააღმდეგოდ.

ნელ-ნელა რუსულ ხელისუფლებას საშუალება ეძლეოდა გაცნობოდა მხარის ცნობილ წარმომადგენლებს, ყური დაეგდოთ მათი სურვილებისა და გაჭირვებისათვის და შედგომოდა მხარის მართვის ორგანიზაციას.

ჯერ კიდევ 30 აგვისტოს, გენ. კომაროვთან ერთად ჩამოვიდა შავშეთის, ართვინის, მაჭახლის მცხოვრებთა დეკუტაცია, რომლებსაც მეთაურობდა უძლიერესი გვარის წარმომადგენელი ნური-ბეგ ხიმშიაშვილი. დეკუტატთა შორის იყო ქუჩუქ-აღა, წარმოსახენი პიროვნება მაჭახლიდან.

ეს იყო თავგანწირული კაცი, რომელსაც შიშის ქვეშ ჰყავდა მთელი ქვეყანა. ვინც მასთან კარგად იყო, მას შეეძლო თავი უშიშრად ეგრძნო. იგი მიემხრო რუსულ რაზმს. გენ. კომაროვის ერთმა ოფიცერმა მიაბო, როდესაც ჩვენმა ჯარმა ქუჩუქაღის სოფელში გაიარა, მას სიხარულით შეხვდნენ. გამოვიდა ქუჩუქაღის ქალიშვილი, რომელსაც ჩემმა მთხრობელმა ვერცხლის ფული აჩუქა. ამაზე მამამ უპასუხა, რომ სტუმრებისაგან ფულის აღება წესი არ არისო, მაგრამ იგი ნებას რთავს მის ქალიშვილს, აიღოს ეს ვერცხლი, როგორც სამახსოვრო იმისა, რომ რუსი სტუმრები პირველად ეწვივნენ მის სახლს...

ისაბ ახმედის ხალვაში

ახმედ-ფეენდი – მარადიდის წარმომადგენელი, – ძალიან გულკეთილი პიროვნება. მან ბევრი რამ გააკეთა ჩვენთვის მაშინ, როდესაც (ბერლინის კონგრესის დროს) დევრიშ-ფაშის ბრძანებით მუსტაფა-ფაშა ცდილობდა ხელი შეეშალა ჩვენთვის არტაანის რაზმის სურსათით მომარაგებაში. ახმედ-აღა მხიარული მოსაუბრეა, უყვარს ჭამა-სმა და მიუხედავად წინასწარმეტყველის აკრძალვისა, ყელს ისველებს „ფრენგის“ სასმელით... მისი სახლი, ანუ აგარაკი კარგადაა მოწყობილი; ყველაფრიდან ჩანს, რომ აქ ცხოვრობს თავისებური საბარიტი*.

ნური-ბეგ ხიმშიაშვილი, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, მაღალი, ავადმყოფური შესახედაობისაა. გავლენა აქვს თავის ხალხში. იგი შავშეთის მმართველად იყო. მან სრულყო სოფლის მეურნეობის ზოგიერთი დარგი და ითვლება განვითარებულ კაცად. მეთაურობდა თურქულ მილიციას, დიდი ხანია რუსებთან ურთიერთობაშია. საქმის ვითარების გამო, როცა მან ველარ დამალა თავისი ურთიერთობა რუსეთთან და, როდესაც საჭირო იყო რუსების სურსათით მომარაგება, მან ისე წაიყვანა საქმე, თითქოს, რუსებმა ძალად წაართვეს პროდუქტები. არტაანის რაზმის შტაბის უფროსის გენ. ლევაშოვის და მხარის მმართველის ბ. მეფისოვის წინამძღოლობით, მფრინავი რაზმი თავს დაესხა ნური-ბეგის მამულს, წაიღეს ყველაფერი, რაც სჭიროდათ, ამასთან თან წაიყვანეს თვითონ ნური-ბეგიც...

საერთოდ, ართვინში რუსის ჯარის თერთმეტოვანმა დეგომამ დიდად შეუწყო ხელი მხარის მშვიდობიან შემოერთებას. ჩვენმა სამხედრო ხელისუფლებამ შესძლო კავშირის დამყარება მხარის გავლენიან პირებთან და ამა თუ იმ საშუალებით მოსახლეობის გადმობირება რუსეთის მხარეზე.

* ფუფუნებით განებივრებული ადამიანი (რ.ს.)

ნური-ბეგ (1835–1907), ჯემალ-ბეგ და ისა-ბეგ სიმშიაშვილები

31 აგვისტოს დეპუტატები წარუდგნენ კავკასიის მეფის ნაცვლის მოადგილეს თავ. სვიატოპოლკ-მირსკის, რომელმაც აუხსნა მოსახლეობას, რომ რუსეთის მმართველობას ყველაზე კეთილი განზრახვები აქვს მათდამი, ოღონდ კი მათ იცხოვრონ მშვიდად და ნუ ეშინიათ თავიანთი სარწმუნოების და ქონებისა.

დეპუტატები ამ მიღებით კმაყოფილი დარჩნენ. ჩვენი ქართველობა აგრეთვე ცდილობდა მათთან დაახლოებას. წარმომადგენლები გაჩერდნენ თავიანთ ბათუმელ ნაცნობებთან, რომლებმაც სიხარულით მიიღეს ისინი.

მაგრამ მთელი „თურქეთის საქართველო“ ჯერ არ იყო შეკრებილი. მხოლოდ 2 სექტემბერს, გენ. ტრეიტერის

კოლონასთან ერთად ჩამოვიდა დეპუტაცია, ზემო აჭარის ცნობილ მმართველთან შერიგ-ბეგ ხიმშიაშვილთან ერთად.

შერიგ-ბეგი რამდენიმე გზის აღწერილი ჰყავთ სხვა მოგზაურებს (ამასთან, დადებითად), ამიტომ მე დავეკაყოფილდები მხოლოდ ერთი შენიშვნით, რომელიც ამ შესანიშნავ პიროვნებას ახასიათებს. ყოველთვის, ღხინში თუ უბედურებაში, იგი ერთნაირია: მხიარული ღიმილი არ სცილდება მის ჭკვიან სახეს. თავისი მდგომარეობით, როგორც შვილიშვილი განთქმული სელიმ-ფაშისა და შვილი ახმედ-ფაშა აჭარელისა, იგი ყველაზე გავლენიანი და გამოჩენილი პიროვნებაა მთელს თურქეთის საქართველოში. მას ჰყავს მტრები, რომლებსაც ჩუმად აქეზებენ თურქეთის აგენტები.

უნდა ითქვას, რომ ზემო და ქვემო აჭარლები ძალზე მოუსვენარი ხალხია. ურთიერთშორის აქვთ მუდმივი დავა, ჩხუბი, ძარცვა, მკვლელობა...

ამგვარად, 2 სექტემბერს ბათუმში ჩამოვიდნენ სამივე კოლონის უფროსები, რომლებიც სამი მხრივ მიემართებოდნენ ამ პუნქტისაკენ. მათთან ერთად ჩამოვიდნენ დეპუტატები მთელი მხარისა, რომელიც ბერლინის ტრაქტატის ძალით რუსეთს შეუერთდა.

შეიყარნენ ძმები – ქართველები მთელი თურქეთის საქართველოდან; საჭირო იყო მათი გამასპინძლება ძველი რუსული წესის მიხედვით.

ქალაქის მოედანზე ღხინია გამართული. რუსული ხელისუფლება მასპინძლობს ჩურუქ-სუელებს, ბათუმელებს, შავშელებს, იმერხეველებს, მაჭახლელებს, ართვინელებს და აჭარლებს... „ტოლუმბაშად“ შერიგ-ბეგი აირჩიეს. იგი აქაც ყოჩალი აღმოჩნდა... დიდხანს იღხენდნენ სტუმრები სამხედრო მუსიკის თანხლებით.

მეორე დღეს თავ. მირსკიმ მიიღო მთელი აჭარის დეპუტატები და აუხსნა მათ, რომ ისინი, როგორც რუსეთის ახალი ქვეშევრდომები, ერთგულნი უნდა იყვნენ რუსეთის იმპერატორისა, რომელსაც მისი ქვეშევრდომების კეთილად

და მშვიდობიანად ცხოვრება სურს. თავადმა სვიატოპოლკ-მირსკიმ მათ გასაგებად უთხრა, რომ რუსეთის მმართველობის დროს მათი ცხოვრება უზრუნველყოფილია და იმრომონ თავისსავე კეთილდღეობისათვის, ღვთის წყალობით მათი მატერი-ალური მდგომარეობა გაუმჯობესდება, მაგრამ არ დაუშვებს რბევას, ძარცვას, თვითმართვას და ძალადობას და, რომ ასეთი მოვლენების აღსაკვეთად თვით ხალხმა უნდა აღმოუჩინოს მთავრობას დახმარება.

ყურადღებით მოისმინეს დეპუტატებმა ეს სიტყვები და მალე წავიდ-წამოვიდნენ თავიანთ სახლებში...

მონათხრობის სრულყოფისათვის დავამატებ, რომ ამ დროისათვის ბათუმში ჩამოვიდა რუსეთის ხელისუფლების ყველა წარმომადგენელი, თავ. სვიატოპოლკ-მირსკისაგან დამოუკიდებლად, რომელიც ტონს აძლევდა მთელს მიმართულებას. ბათუმში ჩამოვიდნენ: ადმირალი არკასი – ნავსადგურის დათვალიერებისა და აზომ-ვისათვის, გენერალ-ინჟინერი რეზერტი – საინჟინრო აღწერისა და დათვალიერებისათვის; სამხედრო-სამედიცინო ინსპექტორი ბ. რემერტი – სანიტარული განზრა-ხულობებისათვის, გენერალი აღსაზოვი, როგორც გურიის რაზმის ჯარების უფროსი; მთავარი სამხედრო-საველე ხაზინადარი ბ. სლობოდნიკოვი – ფულის გაცვლისა და ხაზინის მოწყობისათვის; კავკასიის ტელეგრაფის უფროსის მოადგილე ბ. სერგეევი, ტელეგრაფის საქმეზე; საბაჟო უწყების უფროსი, გრაფი ფონ-დერ ოსტენ-საკენი – საკარანტინო-საბაჟო უწყების განყოფილების დაარსებისათვის. მხოლოდ საფოსტო უწყება არ ჩანდა („ბრწყინვალეა... სამაგიეროდ რამდენიმე გენერალი ჩამოვიდა ქუთაისიდან და ოზურგეთიდან. ამის აუცილებლობა კი სრულიად არ არსებობდა. საქმეს მთავარი ბიძგი მისცა და 3 სექტემბერს თავადი მირსკი ბათუმიდან გაემგზავრა; იგი უამრავმა ხალხმა გააცილა თხოვნით: ემუშაოდგომლა მეფისნაცვალთან მათი ხვედრის გაუმჯობესების თაობაზე და პირადად გამოეხატა დიდი თავადისათვის მათი ერთგულება და სურვილები.

თ ა ვ ი მ ე ც ხ რ ე

**ბათუმის სავაჭრო ცენტრი. – სანაპირო. – ღუშნები. – სალილი
შეჩიფ-პეპტან. – გამზავრება ზღვით. – ზხები. – მღინარები.
– ნაონრობა.**

სანაპიროს ტალახისა და სიმყრალისაგან გაწმენდის შემდეგ ნავსადგურმა რიგიანი შესახედაობა მიიღო. საერთოდ, ყოველგვარი სავაჭრო საქმიანობა ბათუმში თავს იყრის ნავსადგურის ახლოს. აქ არის ლახების, ბერძნების და სომხების რამდენიმე დუქანი, დიდი ნაწილი სასტუმრო-ყავახანებისა, ორი-სამი რიგიანი ქვის სახლი, მათ შორის ევროპულად სრულყოფილად ნაშენი ბ. ჯიუდიჩისა. კარგი სასტუმრო მე ვერ ვნახე; ჩვენ დროს დაიწყო მათი მოწყობა და გაწმენდა ძველი ჭუჭყისაგან. ლაზი მუხამედის სასტუმროც საშინლად ბინძური შენობა იყო, მხოლოდ გარედან ჰქონდა მას ოდნავ წესიერი შესახედაობა.

დუქნები ბათუმში ძალზე ბევრია. ისინი ნაწილობრივ სანაპიროზეა, უმეტესად მოედნებზე და ქალაქის შუაგულში გამავალ ქუჩებზე მდებარეობს. კარგი მაღაზიები საერთოდ არ არის. დუქნების უმეტესობა ძველია და ნახევრად დანგრეულ საკუჭ-ნაოებს წარმოადგენს.

ბათუმის სავაჭრო საქონელზე მე ადრე უკვე ვილაპარაკე. ციფრობრივი მონაცემები ვერ მომყავს, რადგანაც ისინი ვერ ვიპოვე; არის მხოლოდ ცნობები, რომლებზედაც ლაპარაკობს ბ. ჯიუდიჩი (ისინი ციტატებად უკვე მოიყვანა ბ. ბაქრაძემ), მაგრამ ეს ცნობები უწინდელ დროს ეხებიან.*

* ბ. ჯიუდიჩის გამოთვლით, ადგილობრივი მოსახლეობის მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად, ლაზისტანის სანჯაყი ჰყიდის 30 000 კგ. სიმინდს, 18 000 ოყა ბრინჯს, 3000 ოყა თაფლის სანთელს, 10 000 ოყა თაფლს, 12 000 ოყა თევზის ზეთს, თითქმის 150 შეკვრა აბრეშუმის ქსოვილს და ბადეს; 5 ან 6 ტვირთ საშენ და საშემეხეტყეს; – ეს ციფრები არც თუ ისე მნიშვნელოვანია.

ბათუმში საერთოდ არ არის საზოგადოებრივი ბაღი, გასართობი და სხვა დაწესებულება. მოსახლეობა სანაპიროზე სეირნობით და ყავახანებით კმაყოფილდება. იშვიათად აწყობენ ისინი ქეიფს.

ჩემი ბათუმში ყოფნის დროს შერიფ-ბეგ აჭარელმა ბათუმის ხელისუფლების და სხვა პირებისათვის სადილი გამართა, რომელიც განსაკუთრებული გამოცოცხლებით გამოირჩეოდა. ითქვა რამდენიმე გულითადი სიტყვა. სხვათა შორის, ოლქის უფროსმა გენ. კომაროვმა ილაპარაკა ბათუმის ოლქის მცხოვრებთა ინტერესების მშვიდობიან შერწყმაზე რუსეთის ინტერესებთან და სხვა. შერიფ-ბეგმა, ცნობილმა თავისი ენამახვილობით, წარმოსთქვა სიტყვა, აღსაფხვ იუმორით, რომელიც შეეხებოდა რუსების და ადგილობრივ მცხოვრებთა ახლადწამოყალიბებულ ურთიერთობას. სიტყვები წარმოსთქვეს სხვა სტუმრებმაც. სადილზე მოჰქონდათ, იმეტესად ევროპული კერძები, თუმცა არც ადგილობრივი კერძები დაგიწყებიათ.

სტუმართა შორის იყვნენ ადგილობრივი მკვიდრნი, მუჰამედის თავგამოდებული მიმდევრები, რომლებიც ბაირამის გამო საჭმელს საერთოდ არ მიჰკარებდნენ, თუმცა ზოგიერთები უარს არ ამბობდნენ შამპანურზედაც კი, განსაკუთრებით სადღეგრძელოების დროს.

ქობულეთელთა საჭმელების შესახებ უნდა ვთქვა, რომ მათ ძალიან კარგი ხორბლის პური იციან; ფართო ხმარებაშია ყველი, ერბო, კვერცხი. საერთოდ, ქობულეთელები მცენარეულ საკვებს ეტანებიან, როგორცაა ღობილი და სხვა. კლასიკური ფლავის გარდა ხმარებაშია წვნიანი გელინ-ჩორბახი (პატარძლის წვნიანი), ქათმის მკერდი, თაუკ-გენქისი რძით, შაქრით და სხვ. იმამ-ბაილდი (იმამის ნანდომი – საყვარელი კერძი, სხვა არაფერია, თუ არა ბადრიჯნის ფარში), იახნი, მზადდება საქონლის ხორცისაგან, ჰამიდგრისა და სხვა თეთრი სოუსით, იაღან-დოღმა – დაკეპილი საქონლის ხორცი ვაზის ფოთოლში შეხვეული და სხვ.

ქობულეთლები ამზადებენ აგრეთვე სასმელს – მასტიკას. და ბოლოს ყავა, რომელსაც ნახავთ აქაურთა სუფრაზე ყოველთვის, როდესაც არ უნდა ეწვიოთ მათ.

როგორც სამზარეულო, ისე ყოველგვარი საკულინარიო მოწყობილობანი უმთავრესად თურქულ სახელს ატარებს.* ზოგიერთი თურქული წესები და თურქული ენა ქობულეთელი არისტოკრატებისათვის იმავე მნიშვნელობისაა, რაც ჩვენთვის ფრანგული მოდა და ენა.

სადილის შემდეგ, ოლქის უფროსის წინადადებით გავისეირნეთ ზღვის ნაპირზე, ავედით ბათუმში ახლახან მოსულ ნაღმოსანზე ლეიტენანტ ზაპარენკოს მეთაურობით. ჩვენ ვისეირნეთ ჭოროხის შესართავამდე; მხოლოდ პოლკოვნიკ კოს ზღვით გამოწვეულმა შიშმა შეგვიშალა ხელი ჭოროხის შესართავში შესვლაზე. საინტერესო სანახავი იყო ხმელეთზე უშიშარი მხედრის შიში წყალზე...

ბუნებრივია, საუბარი შეეხო საზღვაო და სახმელეთო გზებს. როგორც ადგილობრივი ბეგები, ისე რუსები, რომლებმაც აქ გაატარეს მთელი კამპანია ართვინიდან ბათუმამდე, უჩიოდნენ ცუდ გზებს, რომელთა გაყვანაზე და კეთილმოწყობაზე თურქეთის მთავრობა სრულებითაც არ ზრუნავდა. პირიქით, როდესაც შერიფ-ბეგმა თავის მამულში დაიწყო გზების გაყვანა, მთავრობამ აუკრძალა ეს სამუშაოები და ამაში მას სამშობლოსადმი დაღვაწი დასწამა. მხოლოდ სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობის გზებს ექცეოდა ცოტაოდენი ყურადღება. განზრახული იყო ციხისძირთან მისასვლელი გზის გაკეთება. ამას გარდა, უკანასკნელ ომზე დიდი ხნით ადრე დაპროექტებული იყო შარაგზის გაყვანა ბათუმიდან არტაან-ყარსისაკენ, მაგრამ იგი არ დამთავრებულა.

* ჩანაკი – თეფში; ბიჩაქ – დანა; ქაშუკ – კოვზი; თაუქ – ქათამი; ხოროზ – მამალი; ფილდიჯი – წიწილა; ინდი-თაუქ – ინდაური; მირონ – ღვინო; სუ – წყალი და სხვა.

ასეთი უგზობის გამო, ტვირთის გადატანა მთებში სა-
პაღნეგებით ხდება. თვითონ მცხოვრებლები კარგი მოსიარუ-
ლენი არიან და ამიტომ უმთავრესად ფეხით დადიან.

ეკიპაჟთაგან კავკასიის ყველა მცხოვრებისათვის
ცნობილია კლასიკური ურემი. მისი ბორბლები ერთი
მთლიანი მორისაგანაა გამოჭრილი და ხშირად არასწორი
ფორმისაა.

მდინარეები, რომლებიც მოსახლეობისათვის ტვირთის
დასაცურებელ საშუალებას წარმოადგენენ, შემდეგია:

მდ. ჭოროხი. იგი უღებს სათავეს ბაიბურთის მიდამო-
ებში, ოლთისის და შავშეთის მხრიდან. ართვინამდე მას
ერთვის პატარა მდინარეები; ართვინიდან ჭოროხი მოედ-
ინება ბათუმისაკენ და აქ ერთვის ზღვას. ქ. ბათუმს სავაჭრო
ურთიერთობა ამ მდინარის საშუალებით აქვს ართვინთან.

მდ. ჩოლოქი სათავეს იღებს ჭახათის მთაში, მოედინე-
ბა ძველი საზღვრის გასწვრივ და ერთვის ზღვას სოფ.
შეკვეთილის ახლოს.

მდ. კინტრიში იწყება კვირიკეს* მთასთან ახლოს და
ერთვის ზღვას ჩურუქ-სუსთან ახლოს.

ჩურუქ-სუდან სამი საათის სავალიდან, მოედინება მდ.
აჭყვა, რომელიც სოფ. აჭყვისთავთან ახლოს უერთდება მდ.
კინტრიშს.

ბოლოს, ჩურუქ-სუსთან ოთხი საათის სავალზე** კინ-
ტრიშს (?) ერთვის მდ. დეხვა.

გარდა ამ მდინარეებისა, რომლებიც ერთიან შავ ზღვას,
არის კიდევ უმნიშვნელო მდინარეები: აჭყვა, ჩაქვის-წყალი,
ყოროლის-წყალი და სხვ.

ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი მდინარე, მათ შორის
ჭოროხიც კი, სანაოსნოდ გამოუსადეგარია. მოსახლეობა

* უნდა იყოს ხინოს მთასთან (რედ).

** აქ ალბათ იგულისხმება მეოთხედი საათი (რედ).

მათ იყენებს ხეების დასაცურებლად და ნაწილობრივ (მდ. ჭოროხი) ნაგებით მიმოსვლისათვის.

ნავიდან საქონლის გადმოტვირთვა

ზღვისპირა და მდ.ჭოროხთან მცხოვრები მოსახლეობა საუკეთესო მცურავეებად და მეზღვაურებად ითვლებიან. ისინი თავიანთი პატარა ნაგებით გაბედულად მიდიან ზღვაში. ამდენად, მათი ხმელეთზე განთქმული გაბედულება არც ზღვაში მოიკოჭლებს. მიუხედავად ამისა, საზღვაო საქმით ისინი შორს ვერ წავიდნენ.

გემთმშენებლობა ბათუმის მხარეში ადგილობრივი მნიშვნელობისაა; ჩვეულებრივ, შეკრავენ ორ-სამ მორს, დააწყობენ ზედ ტვირთს, მასზე დაჯდება ორი-სამი ახალგაზრდა, ფეხები წყალში აქვთ ჩაწყობილი, ხელში ნიჩბის მსგავსი ხეები უჭირავთ და მიდიან რომელიმე მდინარის დინებით, 25-30 ვერსის სიშორეზე. ადგილზე ჩასვლისას, გაბედული მოცურავეები ტვირთს ჩააბარებენ,

დატვირთული ნავი ჭოროსზე სოფ. ბორჩხა.

მორებს გაჰყიდიან შეშად და თვითონ ფეხით ბრუნდებიან სოფელში.

ბევრი ჭორომების გამო ტივებით მოგზაურობა სახიფათოა და ამოტომ მოსახლეობა იყენებს „კაიუკებს“, რომელიც გრძელ და ვიწრო ნავს წარმოადგენს. ამ ნავის უმოკლესი ზომა 5 საჟენია;

ჩვეულებრივ კაიუკა ძალზე გრძელია. კაიუკების ასაშენებლად ჯერ აწყობენ მინიატურული ხომალდის სამაგრს, მრუდე ორ რიგ მუხის ძელს. მათ ამოჭედავენ სხვადასხვა ჯიშის ხის ფიცრებით, რომელთა შორის თუთას დიდი მნიშვნელობა აქვს და კაიუკა მზადაა.

კაიუკას სამი კაცი მართავს; ამათგან ორი წინ ზის და ნიჩაბს ჩვეულებრივად უსვამს, მესამე დგას უკან და ორი ნიჩბით მიმართულებას აძლევს მას. მენავეთა ხელოვნება

მართლაც განსაკუთრებულია. ყოველი კაიუკის ღირებულება 1500 ყურუშია.

მდ.ჭოროხი ყოველ ვერსზე ჩახერგილია ჭორომებით. წყალი მოაჭენებს ნავს სწრაფად, ამიტომ ნავის მართვა მორევში, რომლებიც ზედ კლდის პირასაა, ძალზე საშიშია, მაგრამ მენავეები იმდენად დახელოვნებული არიან, რომ უბედურ შემთხვევას თითქმის არ აქვს ადგილი. ნავი, ამგვარად, ართვინიდან ბათუმამდე მისვლას, წყალმარჩხოვის დროს, 8-დან 10 საათს ანდომებს. როდესაც ზღვა სრულად წყნარია, ნავი ჩადის ზღვაში და ნიჩბებით მიდის ბათუმამდე. უკან კი, ნავს მიათრევენ ორი-სამი დღის განმავლობაში.

ნავეებს ძირითადად სამ სოფელში აშენებენ, რომელსაც საერთო სახელი ირია ჰქვია (ართვინისა და ბორჩხას შორის). აქ 200 ასეთი ნავი ითვლება. წყალუხვობის დროს ყოველი ნავი ეწევა 300 ფუთამდე, ხოლო წყალმარჩხოვის დროს 100 ფუთამდე ტვირთს.

წყალუხვობის დროს ჭოროხზე სწრაფად მოგზაურობენ. ადგილობრივთა თქმით, ართვინიდან ზღვის შესართავამდე ოთხი საათია საჭირო.

თ ა ვ ი მ ე ა თ ე

**ჩემი ავადმყოფობა. – ბათუმის კლიმატი. – სხვადასხვა
ბამონმაშრებანი. – ბ. ჯიუდიჩის შინაფულებები. – ზამთარი.
– ადრე ბაზაფხული. – ზაფხული. – შემოდგომა. – ციების
მიზეზი. – მცენარეულობანი. – სველი ბრინჯი. – ბათუმში
ციების ძალა. – ასენიზაციის რაზმი. – გვამები. – ბ. რემბრტის
ბარათი. – ბათუმი შავი ჰირის დროს. – წყალბაჟვანილობა.
– დასკვნები.**

სექტემბრის შუა რიცხვებში ადგილობრივი ციებით ავად
გავხდი. ამჯერად ეს ავადმყოფობა ბევრმა რუსმა გამოსცა-
და თავის თავზე. განსაკუთრებით ჯარის იმ ნაწილებმა,
რომლებიც დაბლობ და სანაპირო ადგილებში იდგა. დღეში
25-30 კაცი ავადდებოდა. დაავადების მესამე დღეს სიკვდი-
ლის შემთხვევაც იყო.

ჩაითვლება თუ არა ბათუმის კლიმატი ჯამრთელობისათ-
ვის საზიანოდ? ეს ძალიან ძნელი და საჭირო კითხვაა, რამ-
დენადაც ბათუმმა პორტო-ფრანკოდ გამოცხადების შემდეგ
სულ ჩქარა უნდა მიიზიდოს როგორც რუსი, ისე უცხოელი
ვაჭარი და მოგზაური.

ამ კითხვის ასახნელად მე მიემართე ძველ ბათუმელებს,
მაგრამ მათგან სხვადასხვა პასუხს ვღებულობდი: ერთნი
ამბობდნენ, რომ ბათუმის კლიმატი ყველაზე ჯანსაღია; მეო-
რენი ამტკიცებდნენ, რომ აქაური ჰავა ციებიანია; მესამენი
კი – წელიწადის გარკვეულ დროს ბათუმს საცხოვრისად
გამოუსადეგად მიიჩნევდნენ და ა.შ. შეხედულებათა ასეთი
სხვადასხვაობა იმით არის გამოწვეული, რომ ჩემს მიერ
გამოკითხულ პირებს ადგილობრივი კლიმატის ცალკეული
მოვლენები ჰქონდათ მხედველობაში. ბ.ჯიუდიჩიმ, რომელიც
25 წელიწადს ცხოვრობდა აქ, გადმომცა რომ ბათუმის
ჰავა არც ისე საშიშია, როგორც ზოგიერთები ფიქრობენ,
დიდი ხნით ბათუმში ყოფნისას იგი იშვიათად თუ გამხდარა
ავად. საერთოდ, ცოტაოდენ სიფრთხილეს თუ გამოვიჩინო,

რაც აუცილებელია ნესტიანი ზღვის სანაპიროზე, ბათუმში ცხოვრება ჯანმრთელობისათვის არაა მავნე.

ზაფხული აქ ძალზე ცხელია; წვიმების პერიოდი მოსაწყენია. იგი იწყება აგვისტოს თვეში. წელიწადის დანარჩენი დრო ძალზე სასიამოვნოა. ზამთარი თითქმის არ იცის, გაზაფხული იწყება თებერვლიდან და წყალი იმდენად თბილია, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა, აგრეთვე ჩამოსულები თებერვლის შუა რიცხვებიდან ბანაობას იწყებენ, ისე, რომ ჯანმრთელობისათვის ამას რაიმე ზიანი არ მოაქვს; თუმცა, მარტში ხანდახან ცივი ამინდები იცის; იანვრის შემდეგ ხეებზე კვირტები იშლება; თებერვალში არის დღეები, როდესაც ჩრდილში 15-16 გრადუსია. აქ უნდა ერიდო დამპალ წყალს, საღამოს სინოტივეს და ზაფხულში ბევრი ხილის ჭამას. ეს ერთ-ერთი მიზეზთაგანია ციებისა, რომელიც, ბათუმში, როგორც მე გამოვცადე საკუთარ თავზე, თავისებურია.

ბათუმის მხარეში, მაგალითად, ჩაქვის და მახინჯაურის მიდამოებში, აგრეთვე ბათუმში, თიხიანი მიწა დაფარულია ხშირი გვირით, რომელიც ისე იზრდება, რომ გაუვალ ზღუდედ იქცევა. ეს მცენარე ნიადაგში ქმნის სქელ ფენას, შემდეგ ლპება და ჰაერს ავსებს მავნე ანაორთქლით.

სანაპირო ზოლის კლიმატი, შენიშნავს ბ.ყაზბეგი* მდინარეების შესართავთან თავისებურია. წვიმების შემდეგ, ან გაზაფხულზე, თოვლის დნობისას აღიღებული მდინარეები წალეკავენ დიდ სივრცეს და ჰქმნიან სველ ზოლს, სადაც მოჰყავთ სველი ბრინჯი. ამ მიდამოებში ციება გამეფებულია. მართალია ლაზისტანის სანჯაყის ჭაობები წარმოადგენს ველს, რომლებიც ერთმანეთისაგან მთებით იყოფა, მაგრამ ეს ველები დაფარულია ხშირი მცენარეებით და ხელს უშლის ჭაობების ადრე ამოშრობას.

* „სტრატეგიული ნარკვევები“ გვ. 24.

ასეთ მდინარეთა რიცხვს მიეკუთვნება: ჩოლოქი, კინტრიში და ჭოროხი.

ჩამოთვლილი ადგილებიდან ციების გავრცელების თვალსაზრისით ამ მდინარეების შესართავები გამოირჩევიან,* რადგან ისინი ქვემო წელით რწყავენ უფრო დიდ დაბლობს, ვიდრე საკუთრივ ლაზისტანის მდინარეები. ამის გამო მდ.ჭოროხის ჩრდილო სანაპირო ხანგრძლივად ცხელია, ვიდრე მისი სამხრეთ სანაპირო, რასაც ხელს უწყობს აგრეთვე პონტოს მთის სიახლოვე.

ბათუმში ციების ძალა საკმაოა, თუმცა ჩამორჩება ფოთისა და სოხუმისას, რომლებიც მეტი სიმძაფრით გამოირჩევიან. უმთავრესი მიზეზი ბათუმის ციებისა მის ახლოს მდებარე ჭაობია. როგორც ბათუმის სანიტარიული რაზმის უფროსის, ექიმ გავრილკას გამოკითხვიდან, აგრეთვე საკუთარი დათვალიერებითაც, ჩემთვის ცნობილი გახდა, ბათუმის მახლობლად მდებარე ჭაობის ამოშრობა არც ისე დიდ სიძნელეს წარმოადგენს, რადგან ეს ჭაობები მთიდან ჩამომდინარე და აგრეთვე თოვლის დნობის შედეგად მოგროვილი წყლების რეზერვუარს წარმოადგენენ. ბათუმის ჭაობი რამდენადმე ზღვის დონიდან მაღლა მდებარეობს და მისი ჩაშვება ზღვაში ადვილად შეიძლება გაჭრილი არხების საშუალებით. თუმცა კომპეტენტურ პირთა აზრით, ეს ღონისძიება არ არის საკმარისი, რადგანაც დაქანება ზღვისაკენ დამდგარი წყლისაგან გაათავისუფლებს მხოლოდ კორდს. ყოველ გაზაფხ-

* ბბაქრაძე თავის „გურიის, ჩურუქ-სუს და აჭარის“ მოკლე ნარკვევებში“ ლაპარაკობს ოზურგეთიდან ბათუმამდე მოგზაურობაზე, მდინარეების – ლელვას, გვარას, კინტრიშის გავლით და დასძენს: „მე განმაცვიფრა იმან, რომ ამ ზღვისპირა ქვეყანაში ისე, როგორც ჩვენს მიერ გავლილი გურიის ნაწილში, არ მინახავს არცერთი ამღვრეული მდინარე, არცერთი ჭაობი. წყალი გამჭვირვალეა, როგორც ბროლი, ცივი და გემრიელი.“

ულზე და შემოდგომაზე წვიმებისა და მთიდან ჩამონადენი წყლებისაგან კვლავ ჭაობები გაჩნდება. ამავე დროს არ უნდა დავივიწყოთ ზღვის მოქცევა, რომელიც ხელს შეუშლის მათ დაშრობას. ამის სანაცვლოდ წამოყენებულია მთის ძირას არხის გაჭრის გეგმა, რაც უფრო ხელსაყრელია.

საჭიროა ყურადღება მიექცეს ბათუმის სასაფლაოებს, სადაც ტიფით გარდაცვლილთა 20 000-მდე გვამი მარხია.* ამ ადგილების ასენიზაციისათვის საჭიროა მნიშვნელოვანი თანხა, რომელიც უკვე ასიგნებულია.

ბ. რემერტი (სამხედრო-სამედიცინო ინსპექტორი) კავკასიის სამედიცინო საზოგადოებაში წაკითხულ ბარათში აღნიშნავდა ხანგამოშვებითი ციების ცირო-

ზულ ფორმაზე, ჭაობის შხამის და ბათუმური ციების განსაკუთრებულ ავთვისებიანობაზე, რაც მოსახლეობის გამოკითხვითაც დასტურდება. ისინი აღნიშნავენ, რომ მხოლოდ ზღვის უბის დასავლეთ ნაწილის ვიწრო ზოლია ჯანსაღი, რის გამოც საცხოვრებელი შენობები ვერ მიდის ქალაქის სიღრმეში, მთისაკენ, მაშინ, როდესაც ბათუმი გაშენებული იყო აღმოსავლეთით. ამას ადასტურებს ეკლესიების და ციხეების ნანგრევები, რომლის მარმარილოს ფილებზე ქართულ წარწერებს ნახულობენ...

ჩემის მხრივ, უნდა დაესძინო, რომ უკანასკნელი შავი ჭირის დროს (სანდო პირების გამოკითხვის შედეგად), რომელიც მძვინვარებდა ფოთსა და ტრაპიზონში, ბათუმში სრულებით არ ყოფილა შავი ჭირით დაავადებულები. პირიქით, დაავადების გადადების შიშით ამ ქალაქებიდან ბათუმს შეაფარეს თავი.

* ავტორს მხედველობაში აქვს ქალაქის ცენტრში, ყოფილი ბაზრის მიმდებარე და ამჟამინდელი მედიქიშვილისა და 26 მაისის ქუჩებს შორის ტერიტორიებზე არსებული სასაფლაოები. თუმცა მათი რიცხვი გაზვიადებული უნდა იყოს. (რედ.)

ადრე ბათუმში ჩამოდიოდნენ სამკურნალოდ და საბანაოდ და ვინც სიფრთხილეს იჩენდა დაზღვეული იყო ციებისაგან. ბოლოს, ბ.ნ რემერტს დავეყრდნობი, რომელიც ფიქრობს, რომ ყველა ჭაობის დაშრობით შეიძლება ამ ადგილის გაჯანსაღება და განაშენიანება დაახლოებით 30 კვადრატულ ვერსზე, რომელთაგან 6 კვადრატული ვერსი აღმოსავლეთით შეიძლება სანიტარიულ სადგომად გადაკეთდეს მთელი შავი ზღვისპირეთისათვის.

ჭაობების დაშრობის გარდა, საჭიროა ქალაქის სუფთა წყლით უზრუნველყოფაზე ზრუნვაც. ახლამოსახლეობა სარგებლობს (800-მდე სახლი) თურქების მიერ თიხის მიღებით კახაბრის მადლობიდან გამოყვანილი წყალგაყვანილობით, რომელიც ზღვიდან ერთნახევარი ვერსითაა დაშორებული. ამ წყალგაყვანილობის დათვალიერებამ დაგვარწმუნა, რომ იგი ვერ უზრუნველყოფს ჭაობის შხამით მოსახლეობის მოწამლვის თავიდან აცილებას. თიხის მიღები ვერ უძლებენ წყლის დაწოლას და რამდენიმე ადგილას დახეთქილია, სადაც ჩაჟონავს დამპალი ნიადაგის წყალი.

ყოველივე ზემოთ ნათქვამიდან მე ვასკვნი, რომ მიუხედავად ზოგიერთი არახელსაყრელი პირობებისა, ბათუმის კლიმატი, ზოგიერთი მანვნი პირობის გამოსწორების შემდეგ, უნდა ჩაითვალოს ჯანსაღად. უნდა ვიფიქროთ, რომ სანიტარიული მდგომარეობის გაუმჯობესების შემდეგ აქ ჩამოვა მოგზაურთა და ავადმყოფთა დიდი ნაწილი, რომლებსაც შეეძლებათ გამოიყენონ ბათუმის პლაჟი და მახინჯაურის მინერალური წყლები, თუ მათი სამკურნალო დანიშნულება და სიკეთე სათანადოდ იქნება გაანალიზებული და შესწავლილი.

თ ა ვ ი მ ე თ ე რ თ მ ე ტ ე

თავადი გუჩიელი და ქობულეთელი. – ქობულეთელთა
ბამომგზავრება სამშობლოში. – ინგლისელი კორმსაონდენტი.
– მისი მოქმედება. – თავბადასაგალი. – ინგლისის მეფის
აღრმის. – ბასახლება ბათუმშიდან. – ტრაპიზონში დაბრუნება.
– ბ. ო'დონოვანის პასუხი ჩემზე.

წარმოიდგინეთ ხალხის უღევი ნაკადი დილიდან საღამომდე, – ასეთია ბათუმის მხარის ახალი უფროსის ოთახი. დაუსრულებლად შემოდის და გადის ხალხი. ვინ 5-დან 30 მანეთამდე დახმარებისათვის, ვინ რჩევისათვის, ვინ გასახლეული ბილეთისათვის ან რაიმე ნებართვისათვის. თავ. ბ. დ. გურიელისაგან არავინ გამოსულა მატერიალურად ან მორალურად დაუკმაყოფილებელი.

ყველაზე მეტად ხალხი (ქობულეთლები) სამშობლოში დაბრუნებას ცდილობდა. ბევრი მათგანი გასახლდებლად თურქებმა ბათუმში ძალად ჩამორეკეს, მაგრამ მათ ახლა აღარ სურდათ თურქეთში წასვლა. საჭირო იყო არა მარტო მათი ამ სურვილის დაკმაყოფილება, არამედ, აგრეთვე ფულადი დახმარებაც საჭმელისათვის, რამდენადაც ქობულეთლებს უკვე გაუთავდათ ყველაფერი და ზოგიერთ მათგანს პურის ყიდვაც არ შეეძლო...

იყო შემთხვევები, როცა მათი ცოლ-შვილი ძალად წაიყვანეს, რადგანაც ბევრს არ სურდა გასახლება.

ბათუმში ჩემი ყოფნის პირველ დღეებში მოწმე ვიყავი იმისა თუ, როგორ ბრუნდებოდნენ ქობულეთლები უკან თავიანთი ნაგებობით, 40-60 კაცი დღეში და, როდესაც არ იყო საშუალება ნავის დაქირავებისა (რაზედაც თავადი გურიელი საკმაოდ დიდ საკუთარ თანხას ხარჯავდა), ხალხი დადვრემილი იყო, ხოლო როდესაც თავიანთი გამგზავრების რიგს შეიტყობდნენ, ეს მათ სიხარულს იწვევდა.

საცოდავი სანახაო იყო ფანატიზმის მსხვერპლად ქცეული ეს ხალხი.

ერთის მხრივ, გასახლების შემთხვევაში სხვადასხვა მოღლების იმქვეყნიური სამოთხის შეპირებები და რუსეთთან ურთიერთობისას, შიში თავიანთი რწმენისადმი, მეორეს მხრივ ფიქრები სამშობლოზე, თავიანთი საყვარელი მთების, მშობლიური კერის, პატარა ყანის, რომელზედაც ამდენი შრომა გაუწევიათ – ყოველივე ამის მიტოვება ძალზე ეძნელებოდათ.

და სამშობლომ სძლია ყველაფერს: ქობულეთელმა დაივიწყა ფანატიკოსი მოლას მუქარა...

ერთხელ ჩურუქ-სუელთა უკან გამგზავრებას რომ ვუყურებდი, ერთი ბერძენი მედუქნისაგან (რუსულად ლაპარაკობდა) გავიგე: დილით თურქული გემით ინგლისელი კორესპონდენტი ჩამოსულა, რომელიც აქ იყო დევრიშ-ფაშის დროს და ახლა აქტიურად მონაწილეობდა ლაზებთან აგიტაციაში, თუ რა უნდა ეღონათ რუსების მიერ ბათუმის დაკავების შემთხვევაში... მე გამახსენდა უცხო და რუსული გაზეთების ცნობები იმის შესახებ, რომ მოსახლეობა რუსეთს იარაღით შეხვდებოდა და შევადარე ყოველივე იმას, რაც ახლა ხდებოდა ჩემს თვალწინ...

განვიზრახე ინგლისელი კორესპონდენტის გაცნობა. იგი ოლქის უფროსთან ვნახე. წარმოიდგინეთ მაღალი მამაკაცი, ძალზე გამხდარი, წითური სახით, პატარა თავით, რამდენადმე ენაჩლიფინა, სასაცილოდ ჩაცმული: თავზე ჩაღმა ეხურა, ეცვა მოოქროვილი ქურთუკი... კოსტუმში არც აჭარული იყო და არც თურქული, ქამარზე ეკიდა ძვირფასი იატაკანი: ეს იყო ლონდონის გაზეთის „დეილი ნიუს“-ის სპეციალური კორესპონდენტი ბ. ო'დონოვანი. თავისი სასაცილო ჩაცმულობის მიუხედავად ბ. ო'დონოვანი ბევრის მნახველი კაცი აღმოჩნდა.

ჩვენ შეხვედრა დღის 12 საათზე დაენიშნეთ. ჩემმა ინგლისელმა ნაცნობმა რამდენიმე წუთით დააგვიანა, რაც საათის უზუსტობას დააბრაღა.

ბ. ო'ღონოვანს, მისივე სიტყვებით, ბევრი რამ უნახავს ქვეყანაზე... იგი იყო საფრანგეთის ოფიცერი საფრანგეთ-პრუსიის ომის დროს დონ-კარლოსის არმიაში, მოხალისე „დაილი ნიუს“-ის კორესპონდენტი მუხტარ-ფაშის არმიაში. მთელი საომარი კომპანიის დროს მცირე აზიაში ყარსთან კინადამ აჩეხა თურქმა პოლკოვნიკმა. ღამის სიბნელის და ცხენის სიმარდის მეოხებით გადაურჩა რუსულ ტყვეობას ავღიარზე თურქების თავდასხმისას. ასეთივე ბედი ეწია ავღიართან გენერალ კემბელს, ინგლისის სამხედრო აგენტს. შეხლა-შემოხლა ჰქონდა დევრიშ-ფაშასთან ბათუმში, სადაც ცხოვრობდა ბერლინის კონგრესის დროს. აქედან გაასახლა დევრიშ-ფაშამ, რადგანაც ეშინოდა მისი ზრახვები, ღაზების რუსებთან შეერთების თაობაზე, არ გაემჟღავნებინათ.

უკანასკნელი გარემოება მე სხვანაირად ვიცოდი და საკმაოდ დაწვრილებითაც, ამიტომ ყველაფერი მას მოუწყვეი.

საქმე იმაშია, რომ თვითონ ო'ღონოვანი და მისი თანამოაზრე კორესპონდენტი გაზეთ „სტანდარდი“-სა, შ. შუვერი, ოსმან-ფაშა თავდგირიძესთან და სხვა ბეგებთან ერთად ეწეოდნენ აგიტაციას, აგროვებდნენ ხელმოწერებს დიდი ბრიტანეთის დედოფალ ვიქტორიასადმი მისართმევე ადრესზე, რათა ეთხოვათ მისი პროტექტორატი ბათუმის ოლქისათვის. ჯერ კიდევ ბათუმის დაკავებამდე, ამაზე წერდნენ სხვადასხვა გაზეთები, რა თქმა უნდა, დაუდასტურებელ ცნობებზე დაყრდნობით. მე შევეცადე შეშეკრიბა ცნობები ამ ძალზე საინტერესო ეპიზოდზე. ფაშა თავდგირიძემ რამდენიმე პირის თანდასწრებით მითხრა, რომ „მან ინგლისელი კორესპონდენტის ოთახში ხელი მოაწერა ქაღალდზე“, რომ ასევე ხელი მოაწერეს ბევრმა ქობულეთელმა და აჭარელმა

და, რომ ამ ქაღალდში მგონი ლაპარაკი იყო ინგლისის დედოფალზე მორჩილების შესახებ. მე გავიგე, აგრეთვე, რომ თურქეთის ქართველებთან მოდიოდნენ ვიღაც გადაცემული უცხოელები, მაგალითად, ფრანგი პოლკოვნიკის ფორმით, სხვადასხვა წინადადებებით რუსების წინააღმდეგ და ა. შ. რომ აღარეფერი ვთქვათ სხვადასხვა ავანტიურისტ წამქეზებლებზე, რომლებსაც აჭარელთა ამხედრება სურდათ. მე საჭიროდ ვთვლი შევნიშნო, რომ ყოველივე ამაში ჩართული იყო თვით დევრიშ-ფაშა, რომელიც ჩუმად აქეზებდა ქობულეთლებს და აჭარლებს, არ დამორჩილებოდნენ ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილებას, რომელმაც ბათუმის ოლქი რუსეთს არგუნა... ერთის მხრივ, ინგლისის მთავრობის ჩაურევლობით ამ საქმეში, მეორეს მხრივ, ტრაპიზონის ვალის (გენერალ-გუბერნატორის) იუსუფ-ფაშის კატეგორიული მოთხოვნით, რომელმაც მითითება მიიღო ამ საკითხზე კონსტანტინეპოლიდან, ყველაფერი ეს გაიფანტა. დაუპატიჟებელი კორესპონდენტის ბათუმში ყოფნა უხერხული შეიქმნა და იგი სამარცხვინოდ „გაიყვანეს“ ტრაპიზონში...

ბ. ო'დონოვანიმ დაწვრილებით მიაჩხო მისი აქედან „გატანის“ და ტრაპიზონში „გადაყვანის“ ცერემონიაზე, მაგრამ აქ აღარ შევეცდები ამის აღწერას, რამდენადაც იგი გაზეთებში ბევრჯერ დაიწერა.

მიუხედავად იმისა, რომ ო'დონოვანის თან არ ჰქონდა მისი პირადობის და კორესპონდენტობის დამადასტურებელი საბუთი, ჩვენი ხელისუფლება არ აწუხებდა მას და მხოლოდ გააფრთხილეს, რომ იგი პირველსავე გემს გაჰყვებოდა ტრაპიზონში და უკან გამობრუნდებოდა საჭირო ქაღალდებით.

ბ. ო'დონოვანი ირლანდიელია. თავის ნამდვილ გვარს იგი მაღავეს. ინგლისის მთავრობაზე გაბრაზებით ლაპარაკობს. მის გამო საკმაოდ მოხვდა ტრაპიზონის ინგლისელ

კონსულს, რომელიც თითქოს, ომის დროს იყო გაზეთ „ტაიმს“-ის კორესპონდენტად და მაღავედა მის კორესპონდენციებს...

ბ. ო'დონოვანი ყოველთვის ფრანგულად ლაპარაკობდა, რა თქმა უნდა, ირლანდიელისათვის დამახასიათებელი ინგლისური აქცენტით, მაგრამ რატომღაც მაღავედა თურქული ენის ცოდნას და მხოლოდ ერთხელ გამოამჟღავნა ეს ცოდნა, როდესაც ჩემი და ბ. ლევაშოვის თანდასწრებით მის მხლებელ კაზაკს თურქულად დაელაპარაკა.

ბოლოს, მე ვუთხარი ბ. ო'დონოვანის ქობულეთელთა სურვილზე, დაბრუნებულ-ლიყვნან თავიანთ მთებში, თურქების მიერ მათ ძალით გასახლებაზე და სხვ. ამან, თითქოს გააკვირვა იგი და მხოლოდ ესლა თქვა „უი, ტოუტ სე ცჰანგე!“*

* დიას, ყველაფერი იცვლება (რედ.)

თ ა ვ ი მ ე თ ო რ მ ე ტ ე

**ბეგები. – სანჯახ-ბეგები. – აღაღარები. – ბეგების უფლების
დაკარგვა. – ამ უფლების ბაძლიერების მაგნიტა. – სანჯახ-
ბებ აბაშიძეები. – თავგზიძიძეთა გზარი. – გეჟანიძეთა
გზარი. – სხვა გზარები.**

ბეგები – მაღალი თავადური წოდებაა ამ მხარეში. თავიანთი წარმოშობით ისინი იყოფიან „სანჯახ-ბეგებად“ და უბრალო „ბეგებად.“ პირველთ გაცილებით მეტი უფლებები აქვთ, რამდენადაც ქვეყნის ძველი მმართველები არიან, მაგრამ ერთმაც და მეორემაც ფორმალურად დაკარგეს თავიანთი პრივილეგიები, თუმცა, თურქეთის მთავრობა თითქმის ყოველთვის ხალხზე ბეგების საშუალებით მოქმედებდა და ხალხიც მიხვეული იყო მათში დაენახა უპირველესი წოდება.

გარდა ნამდვილი ბეგებისა, ამ ბოლო დროს გამოჩნდნენ რაღაც აღაღარების მსგავსი აზნაურები, რომლებიც თურქეთის მთავრობასთან სამსახურით დაწინაურდნენ. ესენი ძირითადად მომსახურე ხალხია.

ყველა ბეგს როდი აქვს კანონიერად ეს წოდება; ბევრია თვითმარქვია. მათი უფლებები, რა თქმა უნდა განხილული იქნება ჩვენი მთავრობის მიერ.

თითქმის ყველა ბეგმა დაკარგა საბოლოოდ თავისი უფლება, ჯერ კიდევ რუსების მოსვლამდე, თურქეთის მმართველობის დროს და ახლა არა მგონია რაიმე კანონიერი საფუძველი არსებობდეს, აღდგენილი იქნას ეს უფლება (რამდენადაც არ უნდა სურდეს ეს ახლა ზოგიერთებს), ისტორიულ მოვლენათა საწინააღმდეგოდ და, რაც მთავარია, დანარჩენი ხალხის საზიანოდ. გლეხთა უფლების შესახებ მე უკვე ვილაპარაკე (ამ „ნარკვევების“ მეოთხე თავში). რაც შეეხება სოციალურ მდგომარეობას, შეიძლება აღინიშნოს ერთი: ჩვენი საერთო კანონმდებლობით ყველა ადგილობრივ

მცხოვრებს გზა გახსნილი აქვს ყოველგვარი საქმიანობისაკენ და ახლა ბეგების რაიმე ახალი სპეციალური პრივილეგიების განახლება, საფუძველს მოკლებულია. საკმარისია დავასახელოთ ის უარყოფითი მოვლენა, რომელიც შეიძლება მოყვეს ბეგთა უფლებების გაზრდას. მით უმეტეს, რომ ძლიერ გვართა გავლენა ბათუმში ხალხთა კეთილდღეობისათვის იშვიათად ყოფილა კეთილგონივრული, რაც ნათლად ჩანს ქობულეთელთა, აჭარელებთა და სხვათა არასახარბიელო ეკონომიური მდგომარეობიდან.

ერთმა ხუმარამ ბათუმის ბეგების მიმართ შენიშნა: როგორც ინგლისი შეხვდა „მოქიშპეებს“ კუნძულ კრეტაზე მეფეთა „მემკვიდრეების“ სახით, ასევე ბათუმში არიან თავისებური „მემკვიდრეები“ ბათუმის მფლობელ „სანჯახ-ბეგების“ სახით...

ამ „სანჯახ-ბეგებს“ თურქეთის მთავრობისაგან ჰქონდათ დანიშნული პენსიის მსგავსი რამ. თუ მე არ მეშლება, ეს პენსია იყო სანჯახებისა და ბათუმის მამულებიდან აკრეფილი გადასახადებისაგან კაპიტალიზებული პროცენტები. სანჯახ-ბეგებს აქვთ, მათი, როგორც ბათუმის მფლობელთა დამამტკიცებელი თურქეთის სულთანის ფირმანი.

„სანჯახ-ბეგთაგან“ ახლა სამი ძმავა: ჰუსეინ-ბეგი (უფროსი), სალიხ-ბეგი (შუათანა) და იბრაიმ-ბეგი (უმცროსი) სანჯახ-ბეგ ზადე-ოღლი აბაშიძე. ამათგან ჰუსეინ-ბეგი ყველაზე სიმპათიურია. იგი ძალიან გათვითცნობიერებული კაცია. უკანასკნელ დროს ეხმარებოდა რუსეთს. ჰუსეინ-ბეგი თურქეთის მილიციის სამსახურში პოლკოვნიკი იყო. იგი „ბაში-ბუზუქთა“ 9 ბატალიონს მეთაურობდა; აქვს მე-4 ხარისხის „მეჯიდიე“..

აბაშიძეების შემდეგ მოდის თავდგირიძეთა გვარი, – აჭარის ბეგთა შთამომავალნი, მაგრამ მათ აქვთ ქონება (მიწები, ბაღები, სახლები და სხვ.) ბათუმში. ამ გვარის ახლანდელი წარმომადგენელი ორი ძმავა: ალი-ფაშა და ოსმან-

**ხუსეინ ფაშა აბაშიძე (ზის).
შვილები: ფაზლი და ზია.**

ფაშა. ორივემ დაიმსახურა გენერლის უმაღლესი ჩინი. ქვეყანაში თავიანთი მდგომარეობის გამო მათ რა თქმა უნდა, არ სურდათ რუსეთის ბატონობა. კარგად იცოდნენ, რომ რუსები არ სცნობდნენ მათ გენერლის ჩინებს და, აგრეთვე, თავიანთი „მორალური“ თვისებებით საკმაოდ აუტანელნი იყვნენ თურქეთის სამსახურშიც კი. მათი პრინციპი იყო ძარცვა და გამოძალვა. და აი, თავდგირიძეთა გვარი ჩაუდგა სათავეში ოპოზიციას რუსეთის წინააღმდეგ. ისინი ქადაგებდნენ გიაურებისადმი დაუმორჩილებლობას და უკიდურეს შემთხვევაში ქობულეთლების თურქეთში გასახლებას.

ალი-ფაშა თავდგირიძის მილიციელების ხელით ძარცვამ მოსახლეობის უკმაყოფილება გამოიწვია. მათმა საჩივარმა დევრიშ-ფაშის ყურამდეც მიაღწია. ჩატარდა გამოძიება,

ალი ფაშა თამგბირიძემ თანამებრძოლებთან ერთად.

რომელმაც დაადასტურა საჩივრის სინამდვილე. ალი-ფაშა შეიპყრეს და თავის ოჯახთან ერთად გაასახლეს ტრაპიზონში. იგივე ბედი ეწია მისი უმცროსი ძმის, ოსმან-ფაშის ოჯახს, თუმცა იგი თურქეთის მთავრობის აღმოსავლური პოლიტიკის მიხედვით ომის დროს დანიშნული იქნა ბათუმის გუბერნატორად. როდესაც რუსებმა ბათუმი დაიკავეს, ოსმან-ფაშა თავისი ძმის ალი-ფაშის რწმუნებით ცდილობდა მიეყიდა ჩვენი მთავრობისათვის დიდი სახლი, მაგრამ ისეთი ფასი დაასახელა, რომ ამ ქალაქში შენობებზე ჩვენი დიდი გაჭირვების მიუხედავად, მისი შემოთავაზება უყურადღებოდ იქნა დატოვებული. სამაგიეროდ, გუბერნატორისა და კანცელარიისათვის შეიძინეს ჩვენი ყოფილი

ელჩის ბ. ჯიუდიჩის სახლი (50 000 მანეთად), რომელიც ზედ სანაპიროსთან მდებარეობდა. რაც შეეხება ალი-ფაშის სახლს, მისი შეძენა განზრახული იყო სავარაუდო კლუბის, საზოგადოებრივ შეკრების და ჩამოსულ სტუმარ-ხელისუფალთა ბინად.

თავდგირიძეთა ოჯახის სრულიად საპირისპიროს წარმოადგენს ბეჟანიძეთა გვარი. ეს გვარი აბაშიძეთა მონათესავეა. რუსეთის შემოსვლისას აბაშიძეების მსგავსად ისინი რუსებისადმი სიმპათიებით გამოირჩეოდნენ და ამ ბედნიერი შემთხვევის გამო მათი წარმომადგენლები სასურველ პირებად ითვლებიან ბათუმში. ისინი ფლობენ საკმაო ქონე-

ოსმან ფაშა თავდგირიძე, ჰემშინდი მესუთ ფაშა და ოსმან ფაშას ძმისშვილი, ქობულეთელი მაჰმუდ ფაშა.

ბას (მიწებს, ტყეებს, ბაღებს, სახლებს, დუქნებს) და ითვლებიან გავლენიან პირებად ჩაქვსა და ბათუმში. მათ შორის არიან საკმაოდ განვითარებული და განათლებული პირები. ამ გვარის არცერთი წარმომადგენელი ცუდად არ ხასიათდება. მაშინ, როდესაც, ბევრი ბეგთაგანი, კერძოდ, ზოგიერთი თავდგირიძეთაგანი ღამაზ გოგოებს და ბიჭებს ყიდდნენ კონსტანტინეპოლში. ბეჟანიძეთა გვარის წარმომადგენლები მისდევდნენ სოფლის მეურნეობას, ვაჭრობას, საზოგადოებრივ სამსახურს.

ბეჟანიძეთა გვარში უფროსებია: ჰუსეინ-ბეგი, ფერათ-ბეგი და მემედ-ბეგი. ჰუსეინ-ბეგს ჰყავს მცირეწლოვანი ბიჭი ოსმან-ბეგი. თვით ჰუსეინ-ბეგი გვარის წინამძღოლია. უკანასკნელი ომის დროს იგი მეთაურობდა ქობულეთის მილიციის ორ ბანაკს (2000 კაცამდე), რუსეთის წინააღმდეგი იყო თურქეთთან თანამორწმუნეობის გამო, მაგრამ, რაკი დარწმუნდა, რომ თურქები და ინგლისელები ატყუებდნენ ქობულეთლებს, ღრმად ჩაუფიქრდა მხარის ნამდვილ ინტერესებს, თუმცა თურქები დაჟინებით ცდილობდნენ მისი და მისი ნათესაობის გადაბირებას და თურქეთში გასახლებას. მას ეკუთვნის მიწები ჩაქვსა და მის მიდამოებში. იგი თურქული სამსახურის პოდპოლკოვნიკია, აქვს „მეჯიდიე“...

მისი ძმა ფერათ-ბეგი უკვე ხნიერია. მამაცური შეხედულობისა, აცვია ეროვნული ღურჯი კოსტუმი და ყოველთვის შეიარაღებულია. ჰუსეინ-ბეგს კი ევროპული პალტო აცვია და მხარზე ხმალი აქვს გადაკიდებული. 1853-1855 წ.წ. კამპანიაში ფერათ-ბეგი ქობულეთლებს მეთაურობდა რუსების

* აქ აშკარა შეცდომაა. ავტორი რომელიღაც სხვა ბეჟანიძეს გულისხმობს. თვით ფერათ-ბეგს 8 შვილი ჰყავდა: 4 ვაჟი და 4 ქალი. ორი ვაჟის: შერიფის და ჯელილის ფოტოებს აქვე ვთავაზობთ მკითხველს. (რ.ს.)

ფერათ ბეჰანიძის შვილები: შერიფი და ჯელილი

წინააღმდეგ. მას აქვს „მეჯიდიე“ და მეოთხე ჩინი. ახლა თავისი უფლებები ჰუსეინ-ბეგს დაუთმო. ფერათ-ბეგს შვილები არ ჰყავს.*

მესამე ძმაა მემედ-ბეგი. მას ჰყავს შვილები: თოფან-ბეგი და შევქეთ-ბეგი. ბეჰანიძეებს ჰყავდათ უფროსი მეოთხე ძმაც – ჰემიდ-ბეგი, რომელიც რუსებთან ომში, 1854 წელს მოკლეს. საერთო შეხედულებით, ვინც კი იცნობდა მას, ეს იყო ყველაზე უფრო ნათელი პიროვნება ქობულეთელთა შორის. იგი გამოირჩეოდა მამაცობით და უყვარდა ცივილიზაცია. შექმლებისდაგვარად შვილებს მისცა კარგი

განათლება. მისი შვილებია: ხასან-ბეგი, მურად-ბეგი და ჰაიდარ-ბეგი სეფერ-ბეგზადე ბეჟანიძეები. ხასან-ბეგს ჰყავს შვილი ხემიდი. დანარჩენებს ვაჟები არ ჰყავთ. ჰაიდარ-ბეგი ყველაზე ნასწავლია მათ შორის. ხასან-ბეგი მილიციის მაიორი იყო.

დანარჩენ გამოჩენილ გვართა შორის უნდა მოვისხენოთ, სხვათაშორის, დურსუნ-ბეგ თავდგირიძე, რეჯებ-აღა ცივაძე (საკუთრივ ჩურუქ-სუდან), შემდეგ თამაზოღლი, შამბაშოღლი, ფაშიოღლი, გუგუნავა, ჯაში, ჭყონია და სხვა.*

* რამდენადაც აბაშიძეთა გვარის გარდა პენსიას ღებულობდა სხვა ბევრი გვარიც, რუსეთის მთავრობის მიერ დამტკიცებულ საადგილმამულო კომისიას დავალებული აქვს გაარკვიოს: რომელი მათგანი ღებულობდა პენსიას, რა ოდენობით და რა დროიდან იქნა შეწყვეტილი.

თ ა ვ ი მ ე ც ა მ ე ტ ე

სტატისტიკური ცნობების შეპკების სიძნელე. – დასახლებანი მდ. ჭოროხის და აჭარის-წყლის ბასწვრივ. – ბათუმის ნახიმიში დასახლებულ ადგილთა სამართო სია სხვადასხვა ცნობებით. – დამატებითი სიები რუსული და თურქული წყაროების მიხედვით. – ბონიოს უბნის დასახლებული ადგილები რუსული და თურქული წყაროების მიხედვით.

ყველაზე დაუძლეველ სამუშაოს ჩემთვის ბათუმისა და ჩურუქ-სუს დასახლებულ ადგილთა სიის შედგენა წარმოადგენს. ბევრი ადგილიდან მოსახლეობა წავიდ-წამოვიდა. ბევრი თურქეთში გაემგზავრა. ზოგიც ახლა ემზადებოდა; ზოგიერთი ჩურუქ-სუელი თავის ძველ ადგილებში დაბრუნებას ლამობდა, ზოგი კიდევ ახალ ადგილებზე სახლდებოდა, ყველა ადგილმონაცვლეობდა, ირეოდა. არავითარი ქალაქი და დოკუმენტი... საფუძვლიანად გამოსაკითხიც აღარავინ იყო...

მე მიმოვიხილე ბათუმის ახლო-მახლო დასახლებანი, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო. ბევრი მათგანი დაუსახლებელი და დაცლილია.

ვინახულე თითქმის მიტოვებული სოფელი კახაბერი, რომელიც ჩვენს რუკაზე აღნიშნულია „კახაბეთად“ (ისევე, როგორც აჭარის-წყალთან მდებარე სოფელი მირვეთი „მირვანად“).

ოდესღაც კახაბერი თავად გურიელთა საყვარელი სამყოფი ადგილი ყოფილა (ერთ-ერთ მათგანს კახაბერი ერქვა). ისინი, როგორც უკვე ვთქვი, ბათუმის სიუზერენები იყვნენ. თვით ეს ადგილი კახაბრად იმიტომ იწოდება, რომ ნადირობის დროს, უღრან ტყეში, თავადი კახაბერ გურიელი გაფატრული იქნა ტახის მიერ. აქ ჯერ კიდევ ჩანს თავ. გურიელთა ციხის ნაშთები.

სოფ. ერგეს იქით, სადაც მდ. ჭოროხს ერთი მთის მდინარე ერთვის, არის სოფ. კაპნისთავი. ჩვენი ცნობებით კაპნისთავში 48 მოსახლეა 97 მუსლიმანით. მოსახლეობა იხდიდა გამოსადებს 625 ყურუმის ოდენობით, მოსავლის

467 ყურუშს, ცხვრის 204 ყურუშს. მოსახლეობას ჰყავდა 96 ძროხა და 3 ხარი.

ყველა ეს დასახლება მდ. ჭოროხის გასწვრივ მდებარეობს.

აჭარის-წყლის გასწვრივ მდებარეობს: ჭალახმელა, ბაბუჩოღლები და საღორეთი, რომელიც გამოირჩევა თავისი მკაცრი კლიმატით.

რუსული ხელისუფლება ბათუმის ნახიეში ითვლის 6 მერქეზს, რომლებშიც 20 სოფელი და 16 ჯამეა. ბ. ჯიუდიჩის გამოთვლით ბათუმის ნახიეში 48 სოფელია, 17 ნახიე და 24 ჯამე, 88 წისკილი სიმინდის საფქვადად, 8 წისკილი ხორბლის საფქვადად, 1 მარანი, 3 თურქული აბანო, 375 დუქანი, 26 ყავახანა, 1 მინერალური წყარო, 1 ბერძნული მართლმადიდებელთა ეკლესია. „ტრაპიზონის კალენდრის“ მიხედვით ბათუმის ნახიეში 31 დასახლებაა და, ბოლოს ჩვენი შტაბის რუქის მიხედვით აქ 48 სოფელი და 8 განსახლებაა.

ბათუმის დასახლებათა ცნობების სისრულისათვის ვურთავთ ორ ცხრილს ბათუმის ნახიეს იმ დასახლებათა ჩამოთვლით, რომლებიც ვერ დავასახელე ჩემს „ნარკვევებში“... ერთს რუსული და მეორეს თურქული წყაროების ცნობებით:

ა) რუსული წყაროები

სოფელთა დასახელება	კომლთა რაოდენობა	მამაკაცთა რაოდენობა	ჯამე	სასულიერო პირები
დიდ-ჯამე	70	280	1	1
სახალვაშო	30	120	–	–
გორგაძეები	30	129	1	1
აჭყვა 30	138	1	–	
სოუქ-სუ	12	45	–	–
მახმუდიე	15	62	–	–
კიბე 55	176	1	1	
ჯოჭო 60	215	1	1	
თოვალ-ოღლი	7	29	–	–

ამავე წყაროების მიხედვით, დიდ-ჯამე ხალას მერქეზს ეკუთვნის; სახალვაშო, გორგაძეები და აჭყვა-ჩაქვის მერქეზს; სოუქ-სუ და მახმუდიე – ორთაბათუმის მერქეზს; კიბე-ერგეს მერქეზს, ჯოჭო და თოფალ-ოღლი – ჯოჭოს მერქეზს.

ბ) თურქული ცნობები

სოფელთა დასახელება	კამე	ხარი	თხა	ცხვარი	ძროხა	ნიხაძის	მოსავლის	გამოსავლები	კათოლიკე	სომეხი	იქსრე	ოგქე	თეფა	ქვიათა	სომეხი	ბერძენი	ჩეჩენი	მუსლიმანი
	რიცხვი				გადასაღი				სახლი				სული					
აზიხი	1	15	-	-	18	2608	1000	8362	4	2	29	-	80	5	29	85	-	44
ანმელ ფაშა	8	6	5	30	16	105	1084	2806	-	3	-	-	99	-	-	-	-	100
მუფთიე	-	-	5	50	-	165	1100	32576	-	-	-	-	91	-	-	-	-	106
ოჯალიე	-	11	5	10	38	40	687	-	-	-	1	-	92	-	-	-	-	90
ნურიე	-	-	30	-	30	111	749	-	-	-	-	151	-	-	-	337	-	-
ჯაგო (?)	-	-	24	-	-	72	829	-	-	-	-	26	-	-	-	-	-	32
ანამია	-	-	-	-	-	-	692	-	-	-	-	8	-	-	-	-	18	-
შუქრია	-	-	-	-	-	-	620	-	-	-	-	18	-	-	-	-	33	-
ათია	-	-	-	-	-	-	870	-	-	-	-	36	-	-	-	-	91	-
ფეზხია	-	-	-	-	-	-	777	-	-	-	-	44	-	-	-	-	89	-
სუშადია	-	-	-	-	-	-	581	-	-	-	-	15	-	-	-	-	32	-
ლუთია	-	-	-	-	-	-	254	3570	-	-	-	23	-	-	-	-	55	-
თოფალ-ოღლი	-	9	5	1975	-	5928	44517	3406	-	-	-	8	-	-	-	-	-	11
ჩიხიე	-	8	129	-	-	387	2495	436	-	-	-	-	72	-	-	-	-	72
კიბე	-	-	-	-	-	-	5932	612	-	-	-	-	32	-	-	-	-	51
ჯამი-კაფი	-	-	150	404	-	1812	3317	1185	-	-	-	-	90	-	-	-	-	181
აჭყვა	-	-	533	826	-	4077	4562	1915	-	-	-	-	43	-	-	-	-	86
სახალვაშო	-	-	131	-	-	393	1484	687	-	-	-	-	38	-	-	-	-	64
გორგაძეები	-	-	32	-	-	96	2312	420	-	-	-	-	32	-	-	-	-	61

ჩვენს მიერ ბათუმის ოლქის შემდეგ, საკუთრივ ბათუმის მხარე გაიყო სამ უბნად: – ბათუმის, ჩურუქ-სუს, (კინტრიშის უბნადაცაა წოდებული) და გონიოს, ამიტომ საჭიროდ ვცანი ამ თავში მომეთავსებინა აგრეთვე გონიოს უბნის დასახლებულ ადგილთა სია, სადაც თავმოყრილია ციფრობრივი მონაცემები რუსული და თურქული წყაროების მიხედვით.

ა) გონიოს უბანი რუსული წყაროების მიხედვით

რიგი	მერქეზები (თემები)	სოფლები	კომლთა რიცხვი	მამაკაცთა რიცხვი	ჯამების რაოდენობა	სასულიერო პირები
1	ზედა მარადიდი	ზედა მარადიდი	150	320	1	1
		ბერძნევი	20	63	1	1
2	ქვედა მარადიდი	ქმ-მარადიდი	90	270	1	1
		ზებლავეთი	30	120	1	1
		მირვეთი	40	132	1	1
		სიმონეთი	40	132	1	1
3	მასო	მასო	50	211	1	1
		თხილნარი	30	90	1	1
		ომბოლო	20	67	1	1
		გონია	20	85	1	1
4	მაკრიალი	მაკრიალი	60	189	1	1
		სარფი	35	214	1	1
		ლიმანი	20	82	1	1
		კარაშარვარი	50	221	1	1
სულ		14	655	2196	14	14

ბ) თურქული წყაროების მიხედვით
გონიოს ნახივ

სოფელი	მუსლიმანი		შემოსავალი		საქონლის სულადობა და ჯიშში						
	მცხოვრები	სული	მოსახლეობა	გამოსახლები	ხარი	ძროხა	ცხენი	ფაშატი	ვირი	კამეჩი	ძროხა
ბორჩხა	110	400	3003	2267	-	10	2	-	-	20	10
არხეთი	20	120	2840	1490	-	15	-	-	-	12	50
სიხანჯა	45	230	3872	2210	-	17	2	-	-	22	10
კატაქიეთი	35	250	2015	1633	10	15	-	-	-	20	10
ზედა მარადიდი	100	250	8240	690	-	-	-	-	1	55	16
ქვედა მარადიდი	100	230	7345	728	-	-	-	-	-	25	8
მირვეთი	18	75	2386	978	-	-	-	-	-	15	6
სიმონეთი	15	35	2967	977	-	-	-	-	-	10	7
მახო	26	60	5089	977	-	-	3	-	-	15	8
გონიო	25	45	12963	1696	-	-	5	6	-	18	12
არიტი	30	130	522	1241	-	12	-	-	-	10	2
მაქრიალი	75	180	27671	3738	-	10	15	-	2-	20	15
აბუ-ოსლაპი	115	300	2133	3358	-	15	-	-	-	15	-
გუზურეთი	200	65	1944	1120	-	5	-	-	-	10	-
ნაჯამი	50	140	5811	360	-	10	5	-	-	15	-
თენი მტკელე	25	80	2315	1447	-	15	1	-	-	12	5
ბაშვეთი	120	280	9292	4182	-	15	-	-	-	40	-
სულუ ნამი	100	230	826	4108	-	10	10	-	-	25	-
უზურდია	100	230	6228	2990	50	15	7	-	-	50	-
კარაშარვარი	100	205	4200	-	-	50	17	-	-	8	12
ნახირნაქი	15	45	6545	840	-	-	2	3	-	10	10

შენიშვნა: დასახლებულ ადგილთა რიცხვში განსხვავება თურქული და რუსული წყაროების მიხედვით გამოწვეულია იმით, რომ თურქეთში გასახლების შედეგად ბევრი დასახლება მთლიანად დაიცალა.

თ ა ვ ი მ ე თ ო თ ხ მ ე ტ ე

მხარის ორგანიზაცია. – მმართველობის სისტემა. – ბათუმის ოლქის დროებითი დეკლარაცია. – ძალაქ ბათუმის მმართველობა. – მხარეებზე და უბნებზე დაყოფა. – კანონისმდებლობა დანაშაულები. – მთავრობის. – მომრიგებელი სასამართლო. – ნოტარიუსი. – სამართ დაცვა. – ფოსტა, ტელეკომუნიკაცია, ხაზინა, აქციონი. – ჯარი. – ბარაკები. – ბუნები.

თურქების წასვლისა და დეკლარაციების შინ დაბრუნების შემდეგ დადგა, ასე ვთქვათ, საორგანიზაციო პერიოდი. საჭირო იყო დაფიქრება ახალი მხარის მოწყობაზე. ადმინისტრაციული და სასამართლო საქმეები მთლიანად მოშლილი იყო, ამას კი მთელი ოლქის საქმეების მოშლა და წარმოუდგენელი ქაოსის გამოწვევა შეეძლო.

ჩვენი ადმინისტრაციის წინაშე ძალზე სერიოზული ამოცანა იდგა, – დაერწმუნებინა ახლადშემოერთებული მხარის მოსახლეობა მათ სწორ გადაწყვეტილებაში რუსეთის ქვეშევრდომობაზე. თავიდანვე სწორ მართვას, პატიოსანი და საქმიანი მოხელეების შერჩევას ახლავე უნდა გაეხადა ბათუმელები ჩვენი დიდი სამშობლოს გულწრფელ და ერთგულ პატრიოტებად.

უპირველესად, ბუნებრივია, ასეთი კითხვა დადგა: როგორი ორგანიზაცია უნდა მიეცეს ახალ ოლქს? ეჭვს გარეშეა, რომ ხალხის ისტორიული წყობის დანგრევა, ყველაზე საშიში და უსაფუძვლო რამაა, მით უმეტეს, რომ ამ ხალხის ჩვევები, შეხედულებები, სურვილები, გაჭირვებები და მისწრაფებანი ჯერ კიდევ საკმაოდ ცნობილი და შესწავლილი არ არის. უკეთუ არასწორად შეცვლილი იქნება ძველი წყობა, ამით გამოუსწორებელ შეცდომას დავეუშვებთ და ახლადშემოერთებული მხარის ხალხის თვალში ახალი მთავრობა დაკარგავს ფასს. საერთოდ, ყველა ხალხს, განსაკუთრებით ნაკლებად ცივილიზებულს, უფრო სჯერა და ეთვისება იმ მთავრობას, რომელიც ხელს არ ახლებს მის წარსულს,

საუკუნეობრივ გადმოცემებს, ჩვევებს, ძველ კანონებს, რომლებსაც იგი შეეხისხლორცა და შეერწყა. ხალხური სასამართლო მისთვის ყველაზე ძვირფასია. მასში ხედავს იგი პიროვნების, ქონების და მთელი მისი არსებობის დაცვის გარანტიას. თავისი მოსამართლის, მეჯლისის, მუხტარის (სოფლის მამასახლისის) ხალხს სავსებით სჯერა.

კარგი იქნება თუ მთავრობა ხელს არ ახლებს სიძველეს და გააუმჯობესებს კეთილდღეობას სკოლების დაარსებით, გზების გაყვანით, ვაჭრობის და მრეწველობის განვითარებით და სხვა.

საქმის ვითარების შესწავლის შემდეგ, მიზანშეწონილად იქნა ჩათვლილი, ახალი მხარისადმი სამხედრო მმართველობის დაწესება, რაც ბათუმის ოლქის მოსახლეობის ხასიათისა და მიდრეკილების შესაბამისად უნდა მოხდეს, ისევე, როგორც ეს გაკეთდა კავკასიის მთიელთა მიმართ. გამონაკლისი მხოლოდ ქალაქი ბათუმი იყო.

„ბათუმის ოლქის დროებითი დებულებების“ მიხედვით ბათუმის მხარე ეკუთვნის კავკასიის სამხედრო ოკრუგს და იგი სამხედრო და ადმინისტრაციულად კავკასიის

არმიის უმაღლეს მთავარსარდალს ექვემდებარება.

ოლქის ადგილობრივი მმართველობა თავმოყრილია ბათუმის სამხედრო გუბერნატორის ხელში, რომლის უფლებამოსილებანი ხალხის მართვის, სამოქალაქო საქმეების და მხარის მოწყობის საქმეში განსაზღვრულია არმიის მთავარსარდალის მიერ მოცემულ განსაკუთრებულ ინსტრუქციაში.

გუბერნატორს ჰყავს თანაშემწე, რომელიც გუბერნატორის არ ყოფნის დროს, ან მისსავე ბრძანებისამებრ ასრულებს ამ მოვალეობას და თავმჯდომარეობს საოლქო სასამართლოს.

გარდა ამისა, გუბერნატორთან დაწესებულია: ა) სამხედრო კანცელარია და ბ) სასამართლო, რომელებიც სამხ-

ედრო და სამოქალაქო დაწესებულებებს მეთვალ-ყურეობენ. ამ დაწესებულებათა შემადგენლობა დროებითი შტატებითაა განსაზღვრული.

რაც შეეხება ქალაქ ბათუმს – იგი „სანავსადგურო“ ქალაქად იწოდება.

ოლქის არამკვიდრი მოსახლეობის საქმეებს გუბერნატორი წარუდგენს კავკასიის მეფისნაცვალს მთავარი სამმართველოს მეშვეობით. „ქალაქ ბათუმის მართვის დებულების“ შედგენამდე გუბერნატორი (იგივე „სანაოსნო ქალაქ ბათუმის გუბერნატორი“) ხელმძღვანელობს „პეტრეს სანაოსნო ქალაქის“ წესებით.

პოლიციის სამმართველოს შემადგენლობა განსაზღვრულია განსაკუთრებული დროებითი შტატით.

ადმინისტრაციულად მხარე დაყოფილია, ჯერ სანაოსნო ქალაქ ბათუმად და შემდეგ ბათუმის, ართვინისა და აჭარის სამ მხარედ.

თავის მხრივ ბათუმის მხარე შესდგება სამი უბნისაგან: კინტრიშის, ბათუმის და გონიოს.*

მხარეების და უბნების უფროსთა უფლება-მოვალეობანი განსაზღვრულია სამხედრო გუბერნატორის მიერ შედგენილი და კავკასიის არმიის მთავარსარდლის მიერ დამტკიცებული ინსტრუქციით.

სამხედრო და სახალხო სამმართველოების უფროსთა თანამდებობაზე, ძირითადად ძირეულ ინსტანციებში შეიძლება დაინიშნოს ადგილობრივი მოსახლეობა, რომელთაც შეარჩევს გუბერნატორი და დაამტკიცებს არმიის მთავარსარდალი.

* დანარჩენი ორი მხარე – ართვინის და აჭარის, აგრეთვე სამ-სამ უბნად იყოფა: პირველი – ართვინის, არტანუჯის და შავშეთ-იმერხევის, მეორე კი ზემო აჭარის, ქვემო აჭარის და მაჭახლის უბნებად.

სამხედრო დაღატის, შეიარაღებული წინააღმდეგობის გაწევის, სახელმწიფო ქონების დატაცების, ფოსტაზე თავდასხმის, ძარცვის, სახელმწიფო ქონების განზრახ დაწვის, ტელეგრაფის გაფუჭებისა და განზრახ მკვლევლობისათვის მოსახლეობა ისჯება იმპერიის საერთო კანონის მიხედვით. ყველა დანარჩენი დანაშაული და ქმედება, აგრეთვე სამოქალაქო სარჩელი, იხილება სახალხო სასამართლოების (მეჯლისების) მიერ.

აჭარის პირველი მეჯლისი. 1879 წ.

სხედან მარცნიდან პირველ რიგში: 3. ესედ ცივაძე, 7. ესედ წილოსანი; მეორე რიგში: 4. კონსტანტინე კომაროვი, 5. მუფთი ხასან სურმანიძე, 6. დიდი მთავარი მიხეილ რომანოვი, 8. ხუსეინ-ბეგ ბეჟანიძე, 10. ხუშუტ-ალა ჯაში; დგანან მესამე რიგში: 1. ანდრია ზედგინიძე, 3. ნური-ბეგ ხიმშიაშვილი (?), 4. დედი-ალა ნიჟარაძე, 5. რეშიდ ბაჯველიძე, 6. ყემბერ-ალა ხარაზი; დგანან მარჯვნიდან: 2. რამიზ-ბეგ სურმანიძე, 4. გულა-ალა კაიკაციშვილი

ყველა უბანში იქმნება თითო მეჯლისი, გარდა იმ უბნებისა, სადაც არ არის სამხარეო მეჯლისი. ქალაქ ბათუმში კი არის საოლქო მეჯლისი. მეჯლისთა შემადგენლობა შტატებით არის განსაზღვრული.

ქ. ბათუმის და მისი ოლქის არამკვიდრი მოსახლეობა არ ექვემდებარება სახალხო სასამართლოთა განჩინებას. ოლქის სასამართლო დაწესებულებათა მოწყობა კავკასიის მეფის ნაცვლის სამმართველოს ევალება.

ქ. ბათუმში არის საერო მოსამართლე, რომელსაც ორი თანამემწე ჰყავს სამძებრო საქმის წარმოებისათვის. არის აგრეთვე ნოტარიუსი. საერო მოსამართლეს აქვს მაღალი ხელფასი – წელიწადში 3500 მანეთის ოდენობით.

მუსლიმანთა ასეულის მეთაური
კოჭია ერისთავი
(1859–1931)

ბათუმის მხარეში, ისევე, როგორც დანარჩენ ორ მხარეში, მსურველებისაგან შექმნილია საერო დაცვის ერთი ფეხოსანთა ასეული, რომლის შემადგენლობაში არიან, როგორც ადგილობრივი, ისე სხვა ადგილებიდან მოსულნი. მათი რიცხვი საერთო რაოდენობის ერთ მესამედს არ უნდა აღემატებოდეს, გარდა ამისა, ამავე საფუძველზე შექმნილია ერთი ცხენოსანთა ასეული.*

თურქეთთან საბოლოო ზავის დადებამდე აქციზის შემოღება არ იქნა მიზანშეწონილად არ იქნა მიჩნეული. ახლაც ეს საკითხი გადაწყვეტილია სახელმწიფო საბჭოს მიერ. აქციზის აკრეფა დადგენილია ამიერკავკასიაში მიღებული კანონების მიხედვით.

ფოსტა (მთებში საპალნეებით, ფოთამდე გემით), ტელეგრაფი, ხაზინა მოწყობილია საერთო საფუძველზე.

რაც შეეხება გამოსაღებს და გადასახადებს, იგი დატოვებულია ისე და იმ ოდენობით, როგორც იყო თურქეთის მთავრობის დროს. მათ შეცვლაზე და დროებით შემსუბუქებაზე სამხედრო გუბერნატორს შეუძლია წინადადებით შევიდეს არმიის მთავარსარდალთან.

ბათუმის ოლქის აღებისას შედგენილ განსაკუთრებულ ბარათში ნათქვამია, რომ გარდა სახაზო ბატალიონისა და საკორდონო სამსახურის ჯარების ნაწილისა, საკმარისი იქნება კიდევ ექვსი ბატალიონი და ერთი სამთო ბატარეა სახაზო ბატალიონის სამი ასეული, ვლადიკავკაზის პოლკის ორი ბატალიონი და სახაზო ბატალიონის ერთი ასეული მაკრიალშია. ბორჩხაში ვლადიკავკაზის პოლკის ერთი ბატალიონი, ჩურუქსუში შავი ზღვის პოლკის ერთი ბატალიონი.

* ასეულს მეთაურობდა თავადი კონსტანტინე დავითის ძე ერისთავი, აჭარელ ხიმშიაშვილთა ნათესავი, შემდგომში გურიის თავადაზნაურობის მარშალი, პოეტი და დრამატურგი (რედ).

1878-79 წლებში საზამთრო პერიოდისათვის ჯარის მუდმივი შენობების აგებისათვის საჭირო დროის უქონლობის გამო, გასცეს ფული დროებითი ბარაკების ასაშენებლად.

სახმელეთო კორდონზე სასარგებლოდ იქნა მიჩნეული შერეული ჯარი: პლასტუნების, გურულების და საბაჟო ცხენოსნებისაგან. ზღვის სანაპიროს საგუშაგოებზე კი მაკრიალიდან ნიკოლაევსკამდე დატოვებულ იქნა ორი ცხენოსანთა ასეული.

სასაზღვრო საგუშაგოების დროებითი ნაგებობისათვის იგივე სისტემა იქნა შემოღებული, რაც დანარჩენი ჯარისათვის.

გურიის ძველ საზღვარზე დასაწყისისთვის დატოვებული იქნა რამდენიმე საგუშაგო.

„პირველხარისხოვან აუცილებლობას წარმოადგენს, – ნათქვამია ამ ბარათში, დავიწყოთ სამიმოსვლო არტერიების მშენებლობა ბათუმის ოლქში, რომელთაგან მთავარი გზებია ბათუმიდან აჭარისწყლის გაყოლებით ახალციხისაკენ, ჭოროხის გაყოლებით არტანუჯის და ართვინისაკენ და ზღვის სანაპიროს გაყოლებით ოზურგეთამდე.“ დაწყებულია გზის მშენებლობა ორი მიმართულებით: ერთი ჭოროხის გაყოლებით ართვინისაკენ, მეორე კი სოფ.ხულომდე მდ.აჭარისწყლის გაყოლებით ახალციხისაკენ. გზის მშენებლობა ჯერ კარგად მიდიოდა, მაგრამ არეულობამ აჭარაში შეაჩერა მუშაობა, ახლა კი ეს საქმე გრძელდება.

თ ა ვ ი მ ე თ ხ უ თ მ ე ტ ე

ბათუმის პორტო-ფრანკო. – საბაჟო და კარანტინი. – მუსლიმანური, სომხურ-კათოლიკური სალოცავების მართვა. – სულთნის სიბედი კათოლიკებს. – საზღვრის ბავლება. – მფლობელების კომისია. – თანამდებობის პირები. – მცხოვრებლების დამოკიდებულება. – აჯარმელთა არმიულობის მიზეზები.

ცნობილია, რომ ბერლინის კონგრესზე ჩვენმა მთავრობამ პირობა დადო, გამოეცხადებინა ბათუმი თავისუფალ ნავსადგურად. ასეთი გადაწყვეტილება ბევრს პირდებოდა ახალ მხარეს, იმედოვნებდნენ, რომ პორტო-ფრანკო უეჭველად იქონიებდა გავლენას ბათუმის ოლქის კეთილდღეობაზე და სწრაფ დაწინაურებაზე.

ქ. ბათუმში პორტო-ფრანკოს დაარსებაზე და, აგრეთვე, საკარანტინო და საბაჟო დაწესებულებების გახსნაზე შეიძლება ითქვას შემდეგი:

საკარანტინო და საბაჟო დაწესებულებებს კავკასიაში ერთი საერთო მმართველობა აქვთ, ამიტომ ბათუმშიც ეს ორი დაწესებულება თავმოყრილია ერთ უწყებაში.

ბათუმის პორტო-ფრანკოს შესახებ დამტკიცებული წესის მიხედვით თავისუფალ ნავსადგურად ცხადდება მხოლოდ ბათუმის ყურე და თვით ქალაქი; შემდეგ, სანაპიროს ახლოს განზრახულია გაიხსნას მთავარი სასაწყობო საბაჟო, საბაჟო ფორმალობის შესასრულებლად და საქონლის გატანაზე და შემოტანაზე არსებულ მოსაკრებლის ხაზინაში შესატანად, როგორც გასულ, ისე შემოსულ საქონელზე და პორტო-ფრანკოს ხაზს იქით მეთვალყურეობისათვის. საბაჟოს „ბათუმი“ ეწოდება. პორტო-ფრანკოს ხაზს იქით დაწესებულია „ოზურგეთის“, „ჭოროხის“ საგუშაგოები და „კახაბრის“ საყარაულო.

გარდა ამისა, ართვინსა და ბათუმს შორის, საქონლისა და მგზავრების მდ. ჭოროხზე მნიშვნელოვანი მოძრაობის

გამო, ამ მდინარის შესართავთან დაწესებულია კიდევ მესამე, „ჭოროხისპირა“ საყარაულო.

ბათუმის საბაჟოს შტატი შედგენილია თბილისის სასაწყობო საბაჟოს შტატის შესაბამისად: ევროპულ ენებზე მთარგმნელი, გემის ზედამხედველი და მისი თანაშემწის თანამდებობები. საყარაულოთა შტატები კი შედგენილია ნიკოლაევსკის I თანრიგის საკარანტინო-საბაჟოს შესაბამისად, რომელიც ახლა ჩურუქ-სუშია გადაყვანილი, ხოლო კახაბრის საყარაულოსი – კავკასიაში არსებული მე-3 თანრიგის საკარანტინო-საბაჟოს შესაბამისად.

ნავსადგურის და ქალაქის თავისუფალი ვაჭრობა არცვლის უსაფრთხოების ზომებს გადამდებ სნეულებათაგან თავდასაცავად, ამიტომ ყველა საკარანტინო გამაფრთხილებელი დადგენილებანი შენარჩუნებულია და ძალაშია ბათუმის ნავსადგურისათვის იმპერიის შავი ზღვის სხვა ნავსადგურების მსგავსად. ბათუმის კარანტინის შტატი შედგენილია ფოთის საკარანტინოს შტატის მიხედვით.

ორივე შტატის ხარჯები განსაზღვრულია 59 000 მანეთის ოდენობით.

ვფიქრობ, ქობულეთლები ჩქარა ვერ შეეგუებიან საბაჟოს მოქმედებას პორტო-ფრანკოს ხაზს იქით. ზოგიერთი პიროვნების გადმოცემით გავიგე, რომ საბაჟო წესების უცბად შემოღებას შეიძლება მოჰყვეს მთელი რიგი უხერხულობანი, მით უმეტეს, რომ ჩვენი საბაჟო ტარიფი, თუ კი ანგარიშს ოქროთი მივიღებთ მხედველობაში, ძალზე მაღალია. ამასთან, მცხოვრებლები შეეჩვივნენ იაფ უცხოურ საქონელს, ხოლო ჩვენი საქონლის შონა, ჯერჯერობით, გზების უქონლობის გამო, თითქმის ოქროს ფასი იქნება.

მუსლიმანურ, ბერძნულ, სომხურ-გრიგორიანულ და სომეხ-კათოლიკთა ეკლესიებისადმი ჩვენი ხელისუფლების დამოკიდებულების შესახებ ძალიან ცოტა რამის თქმა შემიძლია. ვფიქრობ, ზოგიერთი სიძნელე შეგვხვდება მუს-

ლიმანურ ეკლესიასთან დამოკიდებულების საქმეებში. მუს-ლიმანურ მეჩეთებს სასულიერო პირებით კონსტანტინეპოლი ავსებდა. რადგანაც მხარეში არ არის უმაღლესი სასული-ერო სასწავლებელი, საჭიროა ამ საქმის მოგვარება.

სომეხ-კათოლიკეთა მიმართ უნდა აღვნიშნო, რომ ისინი თურქებთან პრივილეგირებულად თვლიდნენ თავს, რამდენა-დაც რომის კურიის შუამდგომლობით თურქების მთავრობა ძველთაგანვე სომეხ-კათოლიკებს აძლევდა უპირატესობას. ბათუმელ სომეხ-კათოლიკებს აქვთ სულთნის მიერ ბოძე-ბული სიგელის ასლი იმ შედავათების შესახებ, რომლე-ბიც ეძლევა ამ ეკლესიას. „ნარკვევებს“ ბოლოს ვურთავ ამ საინტერესო დოკუმენტს, რომლის თარგმანი შესრულებუ-ლია მთიულთა სამმართველოს უფროსის კ. ვ. კომაროვის ბრძანებით.

სომეხ-გრიგორიანელებმა ადრევე გაიგეს თავიანთი მდ-გომარეობა და დროზე დაემორჩილნენ სომეხთა უმაღლეს სასულიერო წარმომადგენლებს, რომლისგანაც უკვე გა-კეთებულია შესაბამისი განკარგულებანი. ასევე მოიქცნენ ბერძნებიც.

ჩვენი ახალი საზღვრების გაურკვეველობას აჭარაში, ზო-გან მღელვარება მოჰყვა. ამ გაურკვეველობის შედეგად სა-საზღვრო კორდონის გავლებამ უკმაყოფილება გამოიწვია მოსახლეობის იმ ნაწილში, რომელსაც ხშირად აქეზებდნენ თურქი ემისრები* და თურქებთან დარჩენას ფიქრობდნენ.

მე უკვე ვახსენე სპეციალური რუსულ-თურქული კომის-ია, რომელსაც უნდა გაეველო ახალი საზღვარი რუსეთსა და თურქეთს შორის, მაგრამ ეს საქმე ადრე ვერ დაიწყება. გენერალ ა. ვ. კომაროვს დაევალა თურქეთის დელეგაცი-

* წამქეზებელთა შორის მთავარი ადგილი ეკავა ჩვენთვის უკვე ცნობილ ოსმან-ფაშა თავდგირიძეს, რომელიც ჩვენი უფროსობის დასმენით თურქეთის მთავრობამ შესცვალა.

ის ხელმძღვა-ნელთან, ბრიგადის გენერალ მუსტაფა-ფაშასთან ერთად გაეწელო დროებითი საზღვარი. კომისია მალე შეუდგება თავისი ამოცანის შესრულებას.

ბოლოს, ისლა დამრჩენია, რამდენიმე სიტყვა ვთქვა აჭარის მკვლევარის დ. ზ. ბაქრაძის თავმჯდომარეობით ჩამოყალიბებულ კომისიაზე, რომელმაც თურქეთის მფლობელობის დროს არსებული კანონების მიხედვით უნდა განიხილოს და განსაზღვროს ქონებრივი მფლობელობის უფლებანი, იმ ყალბი ხმების გასაბათილებლად, რომელსაც ავრცელებენ ზოგიერთი ბოროტგანმზრახველები, რომ, თითქოს, რუსეთის მთავრობას არ სურს იცნოს ბათუმის ოლქის მცხოვრებთა მიწის საკუთრების უფლებანი. ამ კომისიის დაარსებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ამ ხმებს საფუძვლად დაედო ყურანის მოძღვრება, რომლის მიხედვით თურქული კანონები არასდროს არ ცნობენ მიწის, ტყის და სხვა კერძო საკუთრებას და, რომ

კერძო პირებს ჰქონდათ მხოლოდ მფლობელობის უფლება უძრავ ქონებაზე, რომელიც სახელმწიფო საკუთრებას შეადგენს.

ინსტრუქციის მიხედვით, კომისიამ, რომელიც დაარსებულია მიწისმფლობელობის უფლებების და აქტების მოსაწესრიგებლად ბათუმის ოლქში,* დავალებები უნდა დაამთავროს ექვსი თვის ვადაში (§3). მიუხედავად მთიელთა სამმართველოს მიერ მიცემული მითითებებისა, კომისია ხელმძღვანელობს აგრეთვე საჭირო ცნობების შეგროვების წესით და ხერხებით, ოლქის სამხედრო გუბერნატორის მითითებებით (§6).

მცხოვრებლებთან ყოველგვარ ურთიერთობას კომისია ახორციელებს მხოლოდ სამხედრო გუბერნატორის და

* ასევე ვარსის ოლქში

ადგილობრივი სამხარეო უფროსების განკარგულებით (§8). მფლობელობის, საკუთრების და გასხვისების ყველა ფორმების სრული და ყოველმხრივი გარკვევისათვის კომისია მხედველობაში ღებულობს არა მხოლოდ თურქეთის იმპერიისდროინდელ კანონმდებლობებს, არამედ იმასაც, თუ როგორ სრულდებოდა ეს კანონები, როგორი იყო ადგილობრივი პირობებით გამოწვეული გამონაკლისები. ამისათვის ცნობებს ჰკრებდნენ ადგილებზე და გულმოდგინედ ამოწმებდნენ მათ (§9). კომისია ვალდებულია სწორად და ნათლად გამოარკვიოს ყველა თავისუფალი მიწები და საგარეულები, რომლებიც ხაზინის საკუთრებას წარმოადგენენ და რომლებიც შეიძლება მის სრულ განკარგულებაში შევიდეს. ამ მიწების ფართობი გამოთვლილი უნდა იქნას არსებული ცნობების მიხედვით, თუმცა მიახლოებით (§12). და, ბოლოს, კომისია არ განიხილავს: განცხადებებს ამა თუ იმ პირის პრეტენზიებით ხანგრძლივად მამულის მფლობელობაზე, თუკი ამაზე არ არსებობს წერილობითი აქტები. ყველა ასეთი და ამის მსგავსი დავა სასამართლო განხილვას ექვემდებარება (§17).

დასასრულ, უნდა აღვნიშნო, რომ ბათუმის ოლქის სამხედრო გუბერნატორად დანიშნულია გენერალ-მაიორი კ. ვ. კომაროვი (არტაანის რაზმის ყოფილი უფროსი), რომელმაც ჯერ კიდევ ადრე შექმლო დაემტკიცებინა არტაანის, არტანუჯის და ართვინის მცხოვრებლებისათვის რუსული წესების უპირატესობა თურქულისაზე და თავისი სიმართლის მოყვარულობით მათი პატივისცემა დაიმსახურა.*

რაც შეეხება ბათუმის მხარის უფროსს თავ. გ. დ. გურიელს, ესოდენ კეთილ და მშვენიერ პოპულარულ და სიმპა-

* აჭარლები თავიანთი კეთილგანწყობის ნიშნად მას „კომარ-ვაშას“ უწოდებდნენ.

თიურ პიროვნებაზე, ქობულეთელთა, ბათუმელთა და სხვა ქართველ მაჰმადიანთა შორის, მე რამდენიმე გზის მქონდა საშუალება აღმენიშნა.

თუმცა ადგილობრივ მოსახლეობას და რუსეთის დაბალ მოსამსახურეთა შორის იყო მცირე-მცირე შეხლა-შემოხლა და უსიამოვნებანი, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ხელისუფლებას და მოსახლეობას შორის საერთოდ კარგი ურთიერთობა დამყარდა.

აჭარაში ამასწინანდელი არეულობის მიზეზები არ შეიძლება მიეწეროს მოხელეთა უკანონობას, რამდენადაც, ჯერ ერთი, აჭარელთა მდელვარება და ძალადობა პირველად მხოლოდ თავიანთი მეჯლისის ზოგიერთი წევრის წინააღმდეგ

მიმართული პროტესტი იყო (მაგ. ზემო აჭარაში), როგორც შედეგი აჭარლებისათვის ასე დამახასიათებელი სისხლის აღებისა და მეორეც, ეს არეულობანი მთლიანად თურქი ემისრების წამქეზებლობით იყო გამოწვეული, ასევე მხარის დაბალი ეკონომიური მდგომარეობით, რის შესახებაც მე უფრო დაწვრილებით ვილაპარაკებ მომდევნო ორ თავში.

თ ა ვ ი მ ე თ ე ქ ვ ს მ ე ტ ე

მოსახლეობის გადასახლება თურქეთში. – საჭიროა თუ არა ზრუნვა მათ დარჩენაზე? – ლაზიბი. – მცხოვრებთა დეპუტატია რუსეთის ხელისუფლებასთან. – ამ დეპუტატის მნიშვნელობა. – გვერდი წარმოგადგინოს არ ყოფნა. – ხმები ბასახლებაზე.

ვამთავრებთ რა წინამდებარე „ნარკვევებს“,* საჭიროდ ვცნობ აღვნიშნო ერთი არსებითი გარემოება, რომელსაც შეუძლია ცუდი გავლენა იქონიოს ახალი მხარის ეკონომიკურ მდგომარეობაზე. მხედველობაში მაქვს ბერლინის კონგრესით დადგენილი ოლქის მცხოვრებთა თურქეთში გადასახლება, სამი საშეღავათო წლის განმავლობაში. უპირველესად, იბადება ასეთი კითხვა: ღირს თუ არა ზრუნვა, რათა ქობულეთლები და აჭარლები დარჩნენ ჩვენს მიერ დაკავებულ ოლქში და რას დაგეგმავთ მათი წასვლით.

რა თქმა უნდა, ენ გროს-ის** მოყვარულთა თვალსაზრისით, რაღაც 50,000 მცხოვრებით მეტი ან ნაკლები, მხარისთვის დიდს არაფერს წარმოადგენს. ეს დანაკლისი შეიძლება შეივსოს რუსეთის შიდა გუბერნიებიდან გადმოსახლებულთა რიცხვით, სადაც ხალხი უმიწობის გამო დიდ გაჭირვებას განიცდის. ამისათვის ერთი დაძახებაა მხოლოდ საჭირო და მსურველები გაჩნდებიან. მაგრამ ამ ვაჟბატონებს ავიწყდებათ, რომ ეს გადმოსახლებულები ვერ შეეგუებიან მათთვის უცხო მთიან ადგილებს, სადაც სრულიადაც არ არის მემინდვრობის და მეცხოველეობისათვის საჭირო

* წიგნის ბოლოს ვურთავ ბათუმის ოლქის დანარჩენ მხარეთა დასახლებულ ადგილების სიას, მოსახლეობისა და მეკომურთა რიცხვის, გადასახადთა და გამოსაღებთა რაოდენობის ჩვენებით, რომელიც გადმოღებულია „ტრაპიზონის კალენდრიდან.“ – თარგმანი შესრულებულია სპეციალურად ამ „ნარკვევებისათვის“ და იგი დღემდე არსად არ გამოქვეყნებულა.

** დიდი (რედ.)

ფართობები და ყოველი გოჯი ძალით უნდა გამოგლიჯო ხშირი მცენარეულობით დაფარულ უღრან ტყეს, სადაც, ხშირად, თავისუფლად ჩიტიც კი ვერ ჩაფრინდება.

ქობულეთელი და აჭარელი აქაა დაბადებული და შეეჩვია ამ ველურ, მაგრამ მისთვის ძვირფას მამულს, რომელიც ავად თუ კარგად კვებავს მას და მის ოჯახს.

დავანებოთ თავი ამ წმინდა ფიზიკურ პირობებს და ვიმსჯელოთ არა ნაკლებ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ მოსახრებებზე, რომლებიც სრულიად გამორიცხავენ იმაზე ფიქრს, რომ ჩვენ გულდამშვიდებით ვუყუროთ ბათუმის ოლქის მცხოვრებთა გადასახლებას თურქეთში. ასეთი გადასახლება შეგვიმცირებს მამაცი მისახლეობის მნიშვნელოვან კონტინენტს და ამავე დროს სახელს გაუტეხს ჩვენს გავლენას მცირე აზიაში. იგი მომავალში მრავალი გაუგებრობის მიზეზი გახდება. არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ მცირე აზია მალე გახდება თურქეთთან და მის მოკავშირე ინგილსთან ჩვენი „საბოლოო“ ანგარიშსწორების სარბიელი. მაშინ ჩვენ ვინანებთ ამ „დაუდგრომელ“ აჭარლების გამო, რომელთა თავიდან მოშორებასაც ახლა ასე ვცდილობთ.

საქმე იმაშია, რომ გასახლებულ ქართველ მაჰმადიანებს შეუძლიათ მისცენ თურქებს 20-30 ათასი კარგი მეომარი მაშინ, როდესაც უკვე ბრძოლებში გამოცდილ ამ მამაცთა ადგილზე დატოვებით ჩვენ აზიურ-თურქულ საზღვარზე გვეყოლებოდა საიმედო დასაყრდენი, რომელსაც ისინი დაიცავდნენ, როგორც თავიანთ მშობლიურ მიწას. მაგრამ ეს ყველაფერი როდია.

მდინარე ჭოროხს გაღმა ვიდრე ტრაპიზონამდე გადაჭიმულია ტერიტორია, რომელიც დასახლებულია აგრეთვე ქართული ტომით – ქობულეთისა და აჭარლების ნათესავი ლაზებით. ეს ლაზები ახლა აკვირდებიან, თუ როგორ ცხოვრობენ ქობულეთლები და აჭარლები რუსული ხელისუფლების

ქვეშ და შეიძლება თავის დროზე, მათაც ისურვონ თავიანთ ქართველ თანამოქმედებთან გადმოსრა.

აი, სერიოზული ზომები იმისა, რათა ლაზების შემოერთებას თუ არა, მათში მეგობრების გაჩენას მაინც ვცდილობდეთ, ამას კი ჩვენ შეგვიძლია მივადწიოთ მხოლოდ მაშინ, თუ კი შევინარჩუნებთ ბათუმის მხარის მცხოვრებლებს ჩვენი ხელისუფლების ქვეშ. მასა საერთოდ არ მისდევს წერილმანის განსჯას, რომლის შედეგადაც მოხდა ესა თუ ის ფაქტი. ბრბოსათვის საკმარისია, რომ ფაქტი მოხდა და ქობულეთლები და აჭარლები არ დარჩნენ რუსული მმართველობის ქვეშ... მაშასადამე, მათ თანამოგვარებს ცუდად ექცეოდნენ; მაშასადამე, ბარბაროსები და ავი მზაგვრელები არიან. ამის შემდეგ ლაზები აღარ შეეცდებიან ჩვენთან მეგობრობას და აღარ მოინდომებენ რუსეთთან შეერთებას, რაც ადვილად შესაძლებელია ქობულეთელთა და აჭარელთა ბუნებრივად და ლოგიკური თანამიმდევრობით რუსეთთან სრული შერწყმის გზით...

გასული წლის ნოემბრის თვეში თბილისში, ჩვენი მთავრობისადმი ერთგულების გამოსახატავად და რუსეთის ხელისუფლების მფარველობის ქვეშ მათი ხვედრის გაუმჯობესების სურვილის განსაცხადებლად ჩამოვიდა ბათუმის ზოგიერთი დეპუტატი. დეპუტაცია საერო და სასულიერო პირებისაგან შესდგებოდა. სასულიერო პირთაგან იყვნენ: მუფთი ხასან ეფენდი სალის ეფენდი ზადე, როგორც მაჰმადიანთა წარმომადგენელი, პეტრო ხარლამპოვი, ბერძენი მღვდელი ქბათუმიდან და ტერ-გრიგორ პუჩინიანი სომეხ-კათოლიკეთა მღვდელი. საერო დეპუტატთაგან იყვნენ: ბათუმიდან – ხუსეინ-ბეგ აბაშიძე, ჩაქვიდან: ხასან ბეგ-ბეჟანიძე და ხუსეინ-ბეგ ბეჟანიძე. სხვა ადგილებიდან ჩამოვიდნენ: შავშეთიდან – ნური ბეგ ხიმშიაშვილი, ახლა რუსული არმიის მაიორი, ზემო აჭარის ყოფილი მფლობელის შერიფ ბეგის

ძმისწული;* მაჭახლიდან – სული-ბეგ მაჭახელი, იყო მუდირად, აქვს მე-5 ხარისხის მეჯიდიე; მარადიდიდან – ახმედ ეფენდი, მილიციის მაიორი, მეთაურობდა ბატალიონს, ასრულებს კაიმაკამის თანამდებობას; გონიოდან – ოსმან- ალა მაკრიალელი, იყო მუდირი, ჰქონდა მე-5 ხარისხის მეჯიდიე; არტანუჯიდან – ემინ-ეფენდი მუფთი ზადე არტანუჯელი, იმყოფება მეჯლისში, ართვინიდან – პეტროს პუჩინიანი და შავშეთიდან – სიმონ საგამიონი, იმყოფება მეჯლისში.

უმრავლესობა ამ დეპუტატებისა, რომლებსაც მე ვიცნობდი ბათუმიდან, ეკუთვნოდნენ ქვეყნის საპატივცემულო პირთა რიცხვს, მაგრამ, როგორც განმიცხადეს, სინანულს გამოთქვამდნენ ბათუმის ოლქის ბევრი წარმომადგენლის არყოფნაზე, რომლებიც აქ გახდებოდნენ მათი ქვეყნის გრძნობებისა და სურვილების ნამდვილი გამომხატველნი.

თავიანთი გავლენის მიხედვით, მათი აზრით, დეპუტატიაში მონაწილეობა უნდა მიეღოთ: რეშიდ ეფენდი საზინადარ-ზადეს და შირინ-ალა ოსმან ბაირახტაროღლის ზემო აჭარიდან; თუფან ბეგს, აბდულ-ბეგს და ულფან-ბეგს ქვემო აჭარიდან; დურსუნ-ბეგ თავდგირიძეს, რეჯებ-ალა ცივაძეს ჩურუქ-სუდან; თეფფიყ-ბეგ ათაბეგოღლის და აფრიონ ეფენდი გორგიონს ლივანიდან; ფეკლულ-ბეგ ხიმშიაშვილს შავშეთიდან; საფარ-ბეგს იმერხევიდან და ალი-ბეგს მაჭახლიდან.

აღნიშნულ პირთა არყოფნა დეპუტატიაში, რომელიც მეფისნაცვალს წარუდგა, ბათუმელთა აზრით, ჩასულ დეპუტატებს არ აძლევს საშუალებას ილაპარაკონ მთელი ქვეყნის სახელით.

ბერლინის კონგრესის პუნქტის მიხედვით ბათუმის ოლქის მცხოვრებლებს სამი წლის ვადაში უფლება აქვთ გაჟიდონ თავიანთი ქონება და გადასახლდნენ თურქეთში.

* უნდა იყოს ბიძაშვილი (რედ.)

თუშან-ბაეშ შარბაშვიძე
 (1846-1914)

საჭირო იყო დადგენა – რჩებოდა თუ არა უმრავლესობა? ახლახან ვთქვე, რომ ბათუმის დეპუტაციამ რუსეთის მთავრობას მხოლოდ თავისი სახელით ან ხალხის ერთი ჯგუფის, თავიანთი თანამოაზრეების სახელით განუცხადა თავისი გრძნობები, ამდენად, დეპუტაციის ჩამოსვლამ ვერ გადაწყვიტა გადასახადების საკითხი. დედექალაქის ზოგიერთი ორგანოს კორესპონდენტებმა დაიწყეს ცნობების გამოქვეყნება, მოსახლეობის თურქეთში გადასახლების შესახებ. ამასთან, გამოთქმული იყო რამოდენიმე შეხედულება, რომელთა შესახებაც ზედმეტი არ იქნება თუ ვისაუბრებთ.

თ ა ვ ი მ ე ჩ ვ ი ღ მ ე ტ ე

სხვადასხვა მოსახრებაანი ადგილობრივ მკვიდრთა ოლქიდან
ბასახლების შესახებ. – მოსახლეობის ფანატიზმი და
წამქეზებლობა. – შედეგები. – ბასახლების ნამდვილი
მიზეზები. – მცხოვრებთა ბაჭირვებულნი მღვრთმარეობა. –
მათი იმედები. – ადგილობრივ მკვიდრთა მატერიალური და
სულიერი მღვრთმარეობის გაუმჯობესების აუცილებლობა.

ცნობები ბათუმის მხარის მოსახლეობის მიერ რუსეთის
დატოვებაზე იმდენად გაურკვეველი და არასაიმედოა,
რომ ხშირად ერთმანეთს ეწინააღმდეგებიან. კორესპონდენტ-
თა დიდი ნაწილი ცდილობს გასახლების მიზეზები რაღაც
იდუმალებაში ეძებოს.

ერთი რიგი ცნობების მიხედვით, მოსახლეობა არ
ფიქრობს გასახლებას; პირიქით, უკან ბრუნდებიან ისინიც
კი, ვინც ქალაქი დატოვა რუსეთზე ბათუმის გადაცემის გა-
მოცხადებისას. დაბრუნებულ ოჯახთა ცნობით, გასახლებუ-
ლი ქალები, ბავშვები, მოხუცები ტრაპიზონში, ღია ცის ქვეშ
იყვნენ და დასწევლებულნი, მშვიერ-მწყურვალნი მათხოვრო-
ბით ირჩენდნენ თავს. თურქეთის მთავრობამ მხოლოდ ორას
გასახლებულს მისცა თავშესაფარი. მაშინ, როდესაც მათი
რიცხვი 4000 აღემატებოდა. დანარჩენი გასახლებულები ბე-
დის ანაბარა იყვნენ მიტოვებული. ამან კი გადასახლების
მსურველები ისეთი შიშით მოიცვა, რომ მათ ამაზე ფიქრიც
კი უარჰყვეს.

მეორე რიგის ცნობების მიხედვით, თურქეთის აგენტე-
ბი გამალებით მოქმედებენ უფრო მიყრუებულ სოფლებში.
მათ მოსახლეობის სახელით შეადგინეს თხოვნა თურქეთის
მთავრობისადმი და ითხოვდნენ გამოეყოთ მათთვის მოსახ-
ერსებელი ნაკვეთები მცირე აზიაში. ამ აგიტაციას ჰქონდა
წარმატება.

მესამე რიგის ცნობების მიხედვით, მაჰმადიანი სასუ-
ლიერო პირები უქადაგებენ ხალხს გასახლებაზე, რამდენა-

დაც თურქების მთავრობას ესაჭიროება აზიური ნაწილის იმ მიდამოების შეესება, სადაც უკანასკნელი ხოცვა-ჟლეტის შედეგად იკლო მოსახლეობამ. ამიტომაც ცდილობს მოსახლეობის მოზიდვას მაღაციის და კონიის ზეგანზე. სასულიერო პირები არწმუნებენ მოსახლეობას, რომ ისინი გარდაცვალების შემდეგ სამოთხეში მუდმივ ნეტარებას ეწეოდნენ...

არის ასეთი კუროზული ცნობებიც, რომელთა მიხედვით გასახლების მიზეზი რუსების მიერ აჭარა-ახალციხეში გზის გაყვანაა, რითაც აჭარლები ძალზე უკმაყოფილონი არიან. გარდა ამისა, აჭარლებს არ სურთ დაემორჩილონ რუსებს და უხადონ მათ გადასახადი; რუსის ჯარის აჭარაზე გავლის დროს გენერალს გამოუცია ასეთი პროკლამაცია: 1) მიწები და ყოველგვარი ქონება დარჩება მოსახლეობის მთლიან და მუდმივ მფლობელობაში, 2) ბათუმის ალების პირველ-ორ წელიწადს ისინი არ გადაიხდიან არავითარ გადასახადს და ბეგარას; 3) მოსახლეობის გასახლებას თურქეთში არ ექნება არავითარი შეფერხება, თუკი ეს გასახლება მოხდება ბათუმის ალებიდან არა უგვიანეს პირველი-ორი წლისა. ხალხი მოტყუვდა. რუსებმა ყველა სოფელში დაიწყეს მფლობელების, მათი მიწების, ქონების, სახლების აღწერა, რათა ისინი დაუმორჩილონ მთლიანად რუსულ კანონებს, გაჰყავთ გზები, აწესებენ თავიანთ მმართველობას და სხვა...

ბოლოს მიუთითებენ იმაზეც, რომ, ახლადშემოერთებულ ადგილებში რუსეთსა და თურქეთს შორის საზღვრების დაუდგენლობა, საბაბს აძლევს გაუნათლებელ ადგილობრივ მცხოვრებლებს იმედი იქონიონ მათი მიწების ისევ თურქეთის მფლობელობაში გადასვლაზე და რომ ისინი ისევ გახდებიან ოსმალთა ფადიშახის ერთგული ქვეშევრდომები. ამაზე უჩიხინებენ მოსახლეობას ბათუმის ოლქში.

ჩემის მხრივ, უნდა შევნიშნო, რომ მოსახლეობაში ფანატიკურ შეხედულებათა განვითარებას ხელი შეუწყო

მოღებისა და ძველი ხელისუფლების მეცადინეობამ. როგორც სასულიერო, ისე მთავრობის წარმომადგენლები გამუდმებით უნერგავდნენ მოსახლეობას მცნებას თავისი რელიგიის უცხო რჯულისაგან დაცვაზე. „სხვანაირად – როგორც ამას ყურანი ამბობს, – ისინი ვერ იქნებიან ნამდვილი მაჰმადიანები“...

მთავრობა არ თვლიდა საჭიროდ დახმარებოდა ქვეყნის მოსახლეობას იმ ზარალისა და ტანჯვისათვის, რომელიც მან გაიღო ბრძოლაში „ყურანისა და რჯულისათვის“, როგორც ჩანს, ასეთი აზრი არც კი მოსვლია გაკოტრებულ თურქეთის მთავრობას, განსაკუთრებით მას შემდეგ, როცა ბერლინის კონგრესზე გადაწყდა, რომ ბათუმი რუსეთს გადაეცემა. ამავე დროს, თურქეთის მთავრობამ იცოდა, რომ ბათუმის ოლქის ერთმორწმუნე მცხოვრებთა მიმხრობა სასარგებლოა მათთვის და გამოაცხადა, თუ მოსახლეობა თანახმაა თურქეთში გასახლებაზე ევროპის ქვეყნების მიერ დათქმულ ვადაში, მაშინ მათ მიეცემათ მიწები, იმის სანაცვლოდ, რასაც დატოვებენ. სხვანაირად, ყველა, ვინც კი დარჩებოდა, არ უნდა ჰქონოდა თურქეთის მთავრობის წყალობის იმედი და მათ ჩათვლიდნენ „ძველ ურჯულობად“...

საყოველთაო გადასახლებისათვის თურქეთის მთავრობამ ბათუმში დანიშნა თავისი აგენტები, რომლებსაც ევალებოდათ მთელი შესაძლებლობით აღეძრათ მოსახლეობაში სურვილი რუსეთის დატოვებისა. გარდა ამისა, გავლენიან ბეგების დიდ ნაწილს დავალებული ჰქონდა გადაებირებინათ თავიანთი სოფლების მცხოვრებლები და ამისათვის მიეღოთ დიდი გასამრჯელო.

რაღა დარჩენოდა მოსახლეობას? ერთის მხრივ ფანატისმით აღგზნებულნი და თურქების დაპირებებით აღვისილნი, რჩებოდა უადრესად გაურკვეველ მდგომარეობაში და, რა თქმა უნდა, ვერ გადაეწყვიტა, განუცხადონ რუსეთის

მთავრობას თავიანთი საბოლოო აზრი (რომელსაც, სხვათა-შორის, არავინ თხოვს მათ), დარჩნენ თავიანთ სახლებში, თუ დატოვონ მხარე, მეორეს მხრივ, უკანასკნელმა ომმა ბათუმელები სრულ სიღატაკემდე მიიყვანა. ამიტომაც, სუფთა აზიური თვალსაზრისით მცხოვრებნი რუსებში ხედავდნენ თავიანთ ამასწინდელ მოწინააღმდეგეს. ჩვენი მთავრობის წინაშე თავი მართლად მიაჩნიათ და გაჩანაგებული მეურნეობის აღსადგენად ვერ ბედავენ დახმარების თხოვნას, რასაც, რა თქმა უნდა, დიდი თანხა დასჭირდება... რაც შეეხება თურქებს, ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ კონსტანტინეპოლში გაგზავნილი და იქედან დაბრუნებული აგენტები თურქეთის მთავრობის დაპირებით აცდუნებენ მათ.

ზოგიერთი ბეგი აპირებდა გასახლებას იმიტომაც, რომ არსებული ძირგადგმული ჩვევების მიხედვით მათ შეუძლიათ იყვნენ ხალხის მეთაური (წინამძღოლი) და ყველა საჭირო შემთხვევაში სისხლისღვრას მიმართონ. მაგრამ თუ ისინი რუსეთის ხელში დარჩებიან, თურქეთის ყველა შორეულ პროვინციაში ჩვეულებად ქცეული ასეთი ძალმომრეობა რუსეთში დაუსჯელი არ დარჩება.

აი, კიდევ ერთი გარემოება: ბევრი ბეგი ჯამაგირს ღებულობდა თურქეთის მთავრობისაგან. ახლა კი მათ ამის იმედი დაკარგეს, რამდენადაც საადგილმამულო კომისიას დავალებული აქვს გაარკვიოს, თუ რომელ ბეგთაგანს აქვს დაკარგული პენსიის მიღების უფლება...

თუ შევაჯამებთ ყველა ზემოთქმულ მიზეზებს, რომლებიც აიძულებს მცხოვრებლებს გასახლდნენ თურქეთში, მიმანია, რომ მათ მხარეში დარჩენის ხელისშემშლელი ზოგიერთი გარემოების ლიკვიდაცია უკვალოდ მოსპობდა წასვლის ფიქრს. ასეთებია მცხოვრებთა უფლების ოფიციალურად ცნობა მათ უძრავ ქონებაზე, გადასახადების და ბეგარის აკრეფის სისტემის შეცვლა-გაუქმება რამდენიმე წლის განმავლობაში.

აღნიშნავენ აგრეთვე ზოგიერთ სხვ გარემოებებს, რომლებიც აშინებს ქობულეთლებს და აჭარლებს. ესაა: ბაჟის შემოდება და შიში რუსების ბატონობის დროს ისლამის ბედის შესახებ, მაგრამ ეს არ შეიძლება მივაკუთვნოთ სერიოზულ მიზეზებს, რამდენადაც საბაჟო თურქეთის მთავრობის დროსაც იყო, ხოლო ქალაქის საზღვრის გარეთ მის დაწესებას უმნიშვნელო გავლენა ექნება იაფი უცხოური წარმოების საქონლის ფასებზე, რომელსაც ისინი მიჩვეული არიან.

რაც შეეხება რელიგიის ხელშეუხებლობას, ამ მხრივ მოსახლეობა სავსებით დამშვიდდა. საშიშროება, ფიქრობენ, მოვლით მხოლოდ იმ პირთ, რომლებიც მერყევი არიან ისლამის დოგმებისადმი და თვით ისურვებენ დაუბრუნდნენ ქრისტიანობას, ე. ი. მიიღონ პაპათა რწმენა... მათ არავინ აიძულებს და ძალასაც არავინ დაატანს!

სერიოზულ მიზეზებზე საუბრისას, რომელთა შესახებ მე ზემოთ ვთქვი, უნდა აღინიშნოს, რომ ბ. ბაქრაძის თავმჯდომარეობით კომისია უკვე შეუდგა თავისი საქმის შესრულებას. ამ კომისიის მოვალეობას წარმოადგენს, ყოველგვარი მფლობელობის სრული და ყოველმხრივი გამოვლენა. უძრავი ქონების მფლობელობის და გასხვისების უფლებები. თურქეთის იმპერიის კანონდებულება მხედველობაში უნდა იქნას მიღებული და ფაქტობრივადაც გამოყენებული.

მიუხედავად „თაფუსა“ და სხვა დოკუმენტების მნიშვნელობისა, რომელთაც თურქული რეჟიმის დროს შემზღვეული მნიშვნელობა ჰქონდათ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენი მთავრობა საჭიროდ ჩათვლის ცნოს ახლანდელ მესაკუთრეთა ფაქტობრივი მფლობელობა უძრავ ქონებაზე და დაუმტკიცებს მათ მემკვიდრეობით. ასეთი გადაწყვეტილება სავსებით მიზანშეწონილი იქნება. სხვანაირად ჩვენს მოქმედ კანონდებულებასთან წარმოიქმნება საშინელი დისკარმონია.

გადასახადთა აკრეფის დროებით შეჩერებაზე საუბრისას ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ომის შემდეგ ბათუმის მხარის მოსახლეობის უადრესად გაჭირვებული მდგომარეობა.

ამ ქვეყანაში, სადაც არ არის არც ქარხნები, არც ფაბრიკები და არც სხვა სავაჭრო-სამრეწველო დაწესებულებანი, მოსახლეობის მთელი კეთილდღეობა დამოკიდებულია მიწის დამუშავებაზე. იძლევა მიწა მოსავალს – კარგია, არადა – მოკვდი შიმშილით! გადასახადის დიდი ნაწილიც აქ მიწადმოქმედებასთანაა დაკავშირებული.

ეს ეხება პირდაპირს, ან ჩვენებურ ე. წ. სარგოს გადასახადებს. მაგრამ არის აგრეთვე არასარგოს გადასახადები. ისინი პირდაპირ ტვირთად აწვება ხალხს, რომელსაც გარდა მიწათმოქმედების პროდუქტებისა, არ აქვს სხვა საშუალება მის დასაფარავად. ამ გადასახადებს პროდუქტებით კი არა, ფულად ითხოვენ ... ამასვე უნდა დაემატოს ისიც, რომ უკანასკნელი ორი წლის განმავლობაში, ვიდრე რუსები ბათუმს აიღებდნენ, ბათუმის მახლობლად თავმოყრილი მოსახლეობა საბოლოოდ გაჩანაგდა. იმდენად დიდი იყო გაჭირვება, რომ თურქეთის მთავრობამ ქალებისა და ბავშვებისათვის მცირე რამ გაიღო, რადგანაც მამაკაცები სამხედრო სამსახურში იყვნენ და მინდვრები დაუმუშავებელი რჩებოდა.

რუსების მოსვლის შემდეგ დარჩენილ მოსახლეობას უარი უნდა ეთქვა თურქეთში წასვლაზე იმის მოლოდინში, რომ გადასახადთა სისტემა გაუმჯობესდებოდა და პირველ ორ-სამ წელიწადს მხარე გათავისუფლდებოდა გამოსადებისა და გადასახადების შეტანისაგან. განზრახული ღონისძიება დიდ ზიანს არ მიაყენებდა ხაზინას. ავადმყოფობისა და გადასახადების გამო მოსახლეობას არ შეეძლო ეთესა პური და სხვა მოსავალი მოეყვანა. თუ კარგი პირი ექნებოდა მოსავალს, შეეძლო რამდენადმე დაეკმაყოფილებინა უბედური მცხოვრებნი... მე ამით არ მინდა ვინმეს ვუსაყვედურო;

პირიქით, მთავრობამ შეაჩერა ზოგიერთი არაპირდაპირი გადასახადის გადახდა, ხოლო ადგილობრივმა ხელისუფლებამ ყველაფერი გააკეთა გაჭირვებული მდგომარეობის შესამსუბუქებლად. მაგალითად, ჩურუქ-სუს უბნისათვის. მე მგონია, რომ ბათუმის გუბერნატორის მიერ უფლებების უფრო მეტად გამოყენება, მოსახლეობისაგან გადასახადების აკრეფის და მათი დროებით შეჩერების შუამდგომლობაზე, ხელს შეუწყობდა არეულობის თავიდან აცილებას აჭარაში.

მდეღვარებანი, რომელთა შესახებაც გვაცნობებენ ბათუმიდან, არ ყოფილა ბათუმის ოკრუგში (ბათუმი, ჩურუქ-სუს), სადაც მიღებული იქნა ღონისძიებანი მოსახლეობის მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის, ფულადი დახმარებით და პურით, უპირატესად ეს მდეღვარებანი მოხდა იქ, სადაც ჯერ არაფერი გაკეთებულა და სადაც მოსახლეობა ყოველთვის გამოირჩეოდა თავისი მშფოთვარე ჩვევებით.

ამგვარად, თუ ბათუმის ოლქის მოსახლეობა მასობრივად დაიწყებს გადასახლებას, ეს გამოწვეული იქნება, უმთავრესად, მათი ომისშემდგომი პერიოდის არასახარბიელო მატერიალური მდგომარეობით. ემიგრაციის შეჩერება შეიძლება მხოლოდ ყოველმხრივი და უხვი დახმარებით, რომელსაც ასე ძალზე საჭიროებს ამ მხარის გაჩანაგებული მოსახლეობა.

თუ რამდენად დიდი იყო მოსახლეობის გაჭირვებული მდგომარეობა, ეს ჩანს კინტრიშის უბნის ცნობიდან, რომლის მოსახლეობაც ერთ დროს შიმშილობდა და არ ჰქონდა ტანსაცმელი.

რა თქმა უნდა, მატერიალურ დახმარებასთან ერთად საჭიროა ზრუნვა სახალხო განათლებაზეც, რომელიც ყველა მოგზაურის ცნობით ბათუმის მხარეში განვითარების ძალზე დაბალ დონეზე დგას...

სტამბოლის პატრიარქზე და სომეხურ-კათოლიკური რწმენის კათალიკოსზე სულთნის მიერ ბოკეზული სიბელის თარგმანი

უმაღლესი ფირმანი დაიდო იმაზე, რომ სომეხურ-კათოლიკური რწმენის მიმდევართა ერთი ნაწილი იმყოფება ჯეზალ-ლიბნანში, სტამბოლის უმაღლესი ეპისკოპოსის მმართველობის ქვეშ. მათი მმართველობის დროს არსებული სიძნელეების გამო, საჭიროდ ჩაითვალა ამ ორი სამმართველოს გაერთიანება, ხელმძღვანელობის ერთ-ერთ მათგანზე დაკისრებით. ქილიკიის პატრიარქის გარდაცვალების გამო, სტამბოლის უმაღლესი ეპისკოპოსი ანტონ-პეტროს-გასუნი, რომელსაც გააჩნია ეს მოწმობა და რომელსაც შეუძლია რელიგიურ საქმეთა გაძღოლა, ეპისკოპოსების მიერ არჩეულია და წარდგენილია დასამტკიცებლად სომეხ-კათალიკოსთა პატრიარქის და ქილიკიის კათალიკოსის თანამდებობაზე. ჩემზე მოხსენების წარდგინების შემდეგ ამა წლის 1284-ს 12 ჯემალულ-ულს, მივეცი ეს ფირმანი ანტონ-პეტროს-გასუნს სომეხთა პატრიარქად და ქილიკის კათალიკოსად დანიშვნაზე და ვბრძანე:

1. დასახელებულ ანტონ-პეტროს-გასუნს მთელი სიცოცხლის განმავლობაში მიენიჭა სომეხ-კათალიკოსთა პატრიარქის და ქილიკიის კათალიკოსის წოდება და იგი არ ჩამოერთვას მას, მანამ ვიდრე ის არ ჩაიდენს რაიმე საწინააღმდეგო ქმედებას მასზე მინდობილი ერის რელიგიურ წესების მიმართ, ან რაიმე საქციელს სახელმწიფო კანონების და წესრიგის მიმართ, ანდა მანამ, ვიდრე თვითონ არ მოითხოვს გადადგომას.

2. ყველგან, სადაც კი მისი საპატრიარქო და საკათალიკოსოა ყველა მარქსი, ეპისკოპოსი, ბერი, მღვდელი, აგრეთვე სომეხ-კათალიკოსთა მიმდევარი, დიდი თუ მცირე.

ზემოდასახელებულ ანტონ-პეტროს-გასუნს ცნობენ პატრიარქად და კათალიკოსად და საქმეებზე, რომლებიც მის საკათალიკოს ეკუთვნის, მიმართავენ მას და ემორჩილებიან მის კანონიერ განკარგულებებს. ყველაფერში უცხადებენ მას მორჩილებას და ნდობას.

3. არავის არ აქვს უფლება გაერიოს პატრიარქის განკარგულებაში დაქვემდებარებული მარქასების, მღვდლების და კარაბაშების დანიშვნა-მოხსნის თაობაზე, რომელსაც ისინი იმსახურებენ.

4. პატრიარქის წარდგინებით დამოწმებული, რომელიმე მარქასთაგანის გადაადგილება და ამ ადგილზე დანიშვნა ხდება ფირმანის შემცველი პირობებით. სხვა პირებს მარქასის წოდებაზე წარდგინების უფლება არა აქვთ.

5. ვალიების (გენერალ-გუბერნატორების), მეთესერიფების (გუბერნატორების) და ცალკეულ უბნის უფროსების ყველა წარდგინებანი მარქასების ან ეპისკოპოსების გათავისუფლების ან გაძევების შესახებ, მათი ცუდი საქციელის გამო, მხედველობაში არ მიიღება, თუ არ იქნება იგი დამოწმებული პატრიარქის მიერ და თუ ამის შესახებ ფირმანი იქნება ადრე ან წინა რიცხვის, მას არ მიეგება პატივი, ხოლო მისი სიყალბის გახსნისას, მოიქცევიან კანონის შესაბამისად.

6. თუ რომელიმე მარქასი ან ეპისკოპოსი ჩამოვა სტამბოლს სათათბიროდ და მის ადგილას დატოვებს რომელიმე მღვდელს, ამაში მას ხელი არავინ არ უნდა შეუშალოს.

7. პატრიარქის მიერ, ასევე მარქასების ან მღვდლების მიერ რელიგიური წესების ჩატარებას თავიანთ სახლებში, საცხოვრებლებში ან ამისათვის განკუთვნილ ადგილებში, არავინ არ უნდა ჩაერიოს და არ გაუწიოს წინააღმდეგობა.

8. ძველთაგანვე კუთვნილ სომეხ კათოლიკეთა ეკლესიებს, მონასტრებს, ან ძველ წმ. ადგილებს, სტამბოლში იქნება ეს თუ მის გარეთ, ვერ შეეხება ვერავინ. ვერ

შეუშლიან ხელს აგრეთვე თავიანთი წესით მიცვალებულის დამარხვას და რელიგიური წესების შესრულებას. პატივს სცემენ პატრიარქის ცნობას და განცხადებას რელიგიურ საქმეებზე და მას შემწვობას აღმოუჩენენ.

9. ზემოაღნიშნული ერის ეკლესიებისა და მონასტრების შემოწმების უფლება უმაღლესი განკარგულების გარეშე არავის არა აქვს, არ შეიძლება აგრეთვე ამ ნაგებობათა ძველებური წესით აგებაზე, ან შეკეთებაზე ხელის შეშლა.

10. ასეთი ძველი ეკლესიები სხვას არ გადაეცემა მოთხოვნით ან წარდგინებით, არ შეიძლება საეკლესიო ქონების დაგირავება სხვისი ვალების გადასახდელად. უკეთეს ასეთი მოხდება, რაიმე მიზეზების გამო, იგი შარიათის კანონის მიხედვით დაბრუნებული და გადაცემული უნდა იქნას კუთვნილებისამებრ.

11. თუკი ზემოაღნიშნული მრევლის რომელიმე წარმომადგენელს მოუნდება ქორწინება ან განქორწინება, თავისი წესჩვეულების მიხედვით, იგი უნდა მოხდეს პატრიარქის ან მისი რწმუნებულის დასტურით, გარეშე პირთ ეკრძალებათ მასში ჩარევა.

12. არავინ არ უნდა ჩაერიოს პატრიარქის განკარგულებაში იმ მღვდლების და რწმუნებულების პასუხისგებაში მისაცემად, რომლებიც სტამბოლში ან სხვაგან არიან და მოახდენენ ქორწინებას მათი რელიგიური წესჩვეულების საწინააღმდეგოდ, პატრიარქის, მარქასის და მისი რწმუნებულის ნებართვის და თანხმობის გარეშე.

13. ორ ქრისტიანს შორის ქორწინებისა ან განქორწინებისას წარმოშობილ სადავო საკითხზე ეკლესიაში მათი დაფიცების ან შეერისხვის თაობაზე, კაზიების ან ნაიბების მხრივ ჩარევა ან წინააღმდეგობა არ შეიძლება;

14. აღნიშნული ერის კანონის მიხედვით იკრძალება ცოლის გაშვება ან მრავალცოლიანობა, თუკი ეს მოხდება დამნაშავენი მიცემული იქნან სამართალში დასასჯელად;

15. მათი კანონის მიხედვით არაკანონიერი გზით დაქორწინებულთა ეკლესიაში შესვლა, ასეთი პირების გარდაცვალების შემთხვევაში კაზიებმა და პოლიციის პოლიკოვნიკებმა არ უნდა აიძულონ მღვდლები მათ დამარხვაზე.

16. თუკი მარქასები, ეპისკოპოსები, მღვდლები, მონაზვნები თავიანთ სტოცხელებში მათივე წესჩვეულების მიხედვით ეკლესიებს, სასწავლებლებს, ღვთისმსახურებს, პატრიარქებს უანდერძებენ ფულს ან ნივთებს, ასეთი ანდერძები ჩაითვალოს კანონიერად და ამ პირთა გარდაცვალებისას მემკვიდრეთაგან არ ჰქონდეს ადგილი კამათს და ჩარევას ამ ქონებაზე; თუკი დავა წარმოიშობა, ისინი განხილულ იქნან შარიათის მიხედვით, კათოლიკური რწმენის მოწმეთა ჩვენებით და მემკვიდრეებს ჩამოერთვათ მეანდერძეთა ფული და ნივთები;

17. უმემკვიდრეოდ გარდაცვლილი მარქასების, მღვდლების, კარაბაშების, მონაზვნების ფული ან ნივთები უნდა ჩაბარდეს პატრიარქს ან მის მიერვე დანიშნულ რწმუნებულებს. კაზიების ან სხვა უფროსების მხრივ ჩარევას არ უნდა ჰქონდეს ადგილი, ხოლო გარდაცვლილთა ფულს ან ნივთებს, რომლებსაც მემკვიდრეები ჰყავთ, პატრიარქი ან მისი რწმუნებული ვერ შეეხება;

18. თუკი კათოლიკე მარქასები ან მღვდლები ჩაიდენენ კათოლიკურ კანონთა საწინააღმდეგო ქმედებას და ამისათვის მათ პატრიარქები დასჯიან, გაკრეჭენ ან გააძევებენ მღვდლის ან კარაბაშის თანამდებობიდან და მათ ადგილას სხვას დანიშნავენ, გარეშე პირთაგან არავის არ აქვს უფლება პატრიარქს ამაში შეუშალოს ხელი;

19. პატრიარქთა, მარქასთა, მღვდლების ან მათი რწმუნებულების მიერ წამოჭრილი ყველა სარჩელი, რომელიც შარიათს განეკუთვნება, უნდა იქნას მოსმენილი მხოლოდ ჩემს სასახლეში; თუკი დავა წამოიჭრება კათოლიკური რწმენის პირთა შორის, მაშინ ორმხრივი შეთანხმების შედეგ

გად მიმართავენ კათოლიკოსის სამმართველოს, სადაც მათი საქმე სამართლიანად უნდა გადაწყდეს;

20. ნაბრძანებია, უყოყმანოდ და დაუბრკოლებლივ გადახდილი იქნას, როგორც თანხა, რომლითაც სარგებლობენ სომხურ-კათოლიკური ეკლესია სახელმწიფოსაგან ძველი დროიდან, აგრეთვე ისიც, რომელიც დაგროვდა ნებაყოფილობითი შემოწირულობის, შემონატანის შედეგად და ასევე პატრიარქის კუთვნილი შემოსავალი;

21. თუკი ეკლესიების და მონასტრების რწმუნებულები აიღებენ და დახარჯავენ (ფულს) საპატრიარქო ან სახელმწიფო ხაზინიდან, ვერავენ შეუშლის ხელს პატრიარქს, ჩაატაროს რევიზია გახარჯულ ფულზე და მითხოვოს მისი დაბრუნება;

22. თუ ეს თანხა ირიცხება მარქასებზე და მღვდელებზე, მიუხედავად მათი ადგილსამყოფელისა, ფულის დაბრუნებისათვის საჭიროა უმაღლესი განკარგულება და ამისათვის კაზიებმა და ნაიბებმა პატრიარქის მიერ დანიშნულ რწმუნებულს უნდა აღმოუჩინონ სათანადო შემწეობა შარიათის კანონების მიხედვით.

23. პატრიარქის სახლში, მისი ბაღიდან პროდუქტების მოტანას, სომეხ-კათოლიკ მრევლის მიერ მისდამი ღვინოს, ერბოს, თაფლის და სხვა პროდუქტების შეწირვას სატახტო და პროვინციულ ქალაქებში, საბაჟო ხელისუფლებმა ამ პროცესს ხელი არ უნდა შეუშალონ, არ უნდა გადაახდევინონ ან მოთხოვონ ბაჟი საგნებზე, რომლებიც პატრიარქს, მარქასებს, ეპისკოპოსებს და მათ ეკლესიებს ეკუთვნიან;

24. თუკი შარიათის გადაწყვეტილებით აუცილებელი გახდება სომეხ-კათოლიკოსთა რწმენის რომელიმე მღვდლის დაპატიმრება, მაშინ ეს უნდა მოხდეს პატრიარქის და არა სხვა ვინმეს მიერ;

25. არ უნდა იქნან შევიწროებული პატრიარქი, მარქასები, ან მათი რწმუნებულები. სამხედრო ან სამოქალაქო

პირებმა არ უნდა აიძულონ მათი ბინის დათმობა სხვა ვინმესათვის;

26. არ უნდა ეკრძალებოდეთ მათ სამოსელის ან სხვა ტანისამოსის, აგრეთვე პატრიარქის მიერ ბოძებული კვერთხის ტარება;

27. არავინ არ უნდა შეეხოს სომეხ-კათალიკოსთა რწმენის ეკლესიათა კუთვნილ ბაღებს, ბოსტანს, სახნავ-სათესს, საძოვარს, თაფლის სანთლის ქარხნებს, აგრეთვე ეკლესიებისადმი შემოწირულ შენობებს, დუქნებს, მსხმოიარე და არამსხმოიარე ხეებს და პირუტყვს;

28. არცერთმა გავლენიანმა პირმა არ უნდა აიძულოს პატრიარქი რომელიმე მარქასის ან მღვდლის გადაყვანაზე სხვა ადგილას და ეკლესიის გადაცემა სხვა პირისათვის; პატრიარქს ეს თანამდებობა ენიჭება სამუდამოდ, აღნიშნული რიგის და ძველი წესების დაცვით და მის საპატრიარქო და საკათალიკოსო რაიონში შემავალ საქმეებში არავითარ შემთხვევაში არავინ არ უნდა ჩაერიოს;

1284 წლის 29 ჯემადულ-ულა.*

უმაღლესი ფირმანის ეს ასლი დედანთან სწორია, რაც დასტურდება

ბეჭდის დასმით.

* 1867 წლის 29 სექტემბერი

მაჭახლის ნახიე

სოფელთა დასახელება	პირუტყვის რაოდენობა						შემოსავლის განაწილება				კომლთა რიცხვი	სულადობა
	სახე-ღარი	ცხენი	ხარი	ძროხა	თხა	ცხვარი	გადასხადი	ცხვრობაგან	მოსავლის	გამოსდეგები	მუსლიმანები*	
სოფ. მინდეთი**	-	-	4	15	14	9	60	-	2044	504	50	110
მაჭახლისპირი	3	-	6	10	20	4	99	-	1265	267	28	100
აჭარისაღმართი	-	-	4	30	45	58	209	-	3708	1080	70	220
ცხემლარა	-	-	18	27	113	420	-	-	2520	105	82	240
ჩიქუნეთი	4	6	16	20	361	120	17	36	2442	1056	113	310
ზელა ხერთვისი	2	2	7	17	300	42	80	26	2651	902	81	130
სინდეთი	4	5	20	40	351	-	10	53	4730	1169	110	350
აკრია	3	4	10	20	318	63	817	-	2595	520	50	150
ქვაბისთავი	2	1	6	8	87	23	330	-	1318	2780	26	100
ზედეაკე	-	6	-	25	171	107	14	35	3157	616	60	300
ეფრატი	2	2	16	30	43	65	31	5	3620	700	75	300
გორბაეთი	-	1	2	6	11	26	81	-	1051	256	22	75
საფუტკრეთი	-	2	2	6	26	17	132	-	1246	266	23	75
ზელა ჩხუტუნეთი	-	-	8	18	263	9	816	-	3242	750	70	200
ქველ ჩხუტუნეთი	-	1	2	6	93	12	315	-	3242	359	33	110
ჭანიერი	-	2	4	8	44	4	119	-	1640	420	32	130
ქედქელი	1	4	4	15	111	-	331	-	2114	696	73	120
გვარა	-	4	-	82	2	-	6	-	2460	256	25	63
კირნათი	-	-	2	10	45	9	162	-	1370	500	45	110
კობაღეთი	-	-	3	8	-	8	24	-	2443	254	25	72
ქვ. ხერთვისი	-	-	4	6	35	-	-	-	1628	256	25	70
მალლაკონი	-	-	4	6	-	-	-	-	1404	256	25	65
ჭალახმელა	-	1	3	6	-	-	-	-	1212	205	22	120
უნჩითი	-	2	6	20	-	-	-	-	1262	636	42	90
მელისი	-	3	4	15	41	-	123	-	9780	297	49	60
ნამღისევი	1	2	4	10	8	-	21	-	1197	246	25	55

* ამ ცხრილში მცხოვრებთა შორის დასახელებულნი არიან: კათოლიკეები, სომხები, ბერძენები და ჩერქეზები, მაგრამ გრაფებში მათი რიცხობრივი ოდენობა ჩაწერილი არაა (მაჭახლის ხეობაში ისინი არც ცხოვრობენ. რედ.)

** სოფლების დამახინჯებული სახელები შესწორებულია მთარგმნელის მიერ (რედ.)

ზემო აჭარის კაზა

სოფლების დასახელება	პირუტყვის ჯიში და რაოდენობა					შემოსავალი		მუსლიმანები	
	ხარი	ძროხა	კამეჩი	ცხენი	ცხვარი და თხა	მოსავლის	გამოსავლები	სულადობა	მოსახლე
სოფ. ხულო	150	150	6	55	280	6965	2265	445	170
აღმე	60	50	3	9	73	2551	1017	171	76
ნიგაზუელი	25	20	-	5	59	860	480	85	32
ჩანხალა	40	35	-	8	131	1594	883	161	64
ჭკანა	300	25	5	50	512	15242	5718	935	411
შუახევი	30	10	-	90	189	1872	1305	253	92
სამოლეთი	80	50	-	15	105	4112	1478	260	109
ტბეთი	100	60	-	15	171	362	3602	1248	233
ქიბინიძეები	80	50	-	9	105	3220	1248	214	80
ქემარათის ხეი	150	180	-	25	293	7205	1248	265	155
ზემარათისხევი	100	60	7	12	320	3800	960	184	67
ხიხაძირი	-	100	8	19	110	5178	1956	382	162
ხხალთა	180	20	-	8	233	4094	1612	272	105
ნენია	30	30	-	8	131	2020	1122	170	12
ფურტო	35	20	-	4	88	1222	740	142	50
ღორჯოში	250	200	20	51	763	17827	389	740	278
ღურტა-პაქსაძეები	100	80	5	11	229	5351	135	211	84
ბედლეთი	150	100	8	15	245	7211	1785	330	126
დიდაჭარა	30	60	5	3	119	303	844	159	89
ჩაო-თავო	16	10	-	9	97	1100	345	72	22

ქვემო აჭარის კაზა*

სოფლების დასახელება	პირუტყვის რაოდენობა					შემოსავალი		სულაღობა	მოსახლე
	თხა	ცხვარი	ცხენი	ძროხა	ხარი	გადასახადი შემოსავლისაგან	გამოსავლები		
სოფელი ქედა	8	2	2	8	3	456	239	85	26
შავაბური	16	-	2	7	3	533	216	50	20
მერისი	204	-	10	70	21	524	224	605	193
ალიქოდლები	96	-	3	19	11	1988	706	185	67
მეხიბნა	73	-	3	30	11	1516	165	50	16
არსენაული	3	-	2	10	5	428	165	5	16
კაკაოდლი	5	-	2	9	8	582	200	56	20
ორცვა	22	-	6	20	15	1216	440	95	42
ძენწმანი	9	-	3	12	10	819	326	94	33
ორთა ხონხა	24	-	6	30	20	1268	310	63	29
კორმხეთი	-	-	-	-	-	-	310	67	30
დერეხონხა	14	-	5	20	10	1306	641	143	61
ბზუბზუ	7	-	2	20	15	1571	531	155	51
კონაძეები	-	-	-	15	10	701	251	72	25
შითაძეები	5	-	2	15	9	992	370	105	36
ჭინკაძეები	20	-	2	16	10	873	337	81	33
დოლოგანი	4	-	2	12	6	982	337	81	30
ზუნდაგა	-	-	5	15	2	1527	714	887	49
ქვ. მახუნცეთი	10	-	6	12	6	1225	414	1100	40
ზედა მახუნცეთი	29	-	2	10	7	1514	714	200	67
სადორეთი	16	-	5	20	15	1973	1043	265	99
აგარა	24	-	2	25	15	1572	489	159	48
ცხემნა	5	-	2	10	16	514	196	59	20
ზენდიგი	15	-	3	12	10	1250	510	153	49
გულები	31	-	2	15	10	970	380	108	38
ზესოფელი	16	-	4	10	9	673	249	79	25
ზვარე	16	-	2	8	5	1209	42	130	39
ვარჯანიხი	36	-	3	10	2	1253	436	127	13
წონიარისი	90	-	16	15	20	2883	1044	299	98
ახო	29	4	15	32	30	2249	814	221	77
გვევლოძეები	35	-	3	12	6	1223	3750	89	25
დანდალო	39	-	6	15	30	3848	1265	349	119
კოკოტაური	12	-	3	15	10	1238	373	110	25
ცხმორისი	16	-	9	16	9	1376	425	125	43
აბუქთა	15	-	3	6	5	869	293	90	29
კანტაური	11	-	2	12	1	1089	359	93	35
კვაშტა	8	-	3	19	8	1583	641	195	62
ვაიო	16	-	6	20	9	1595	651	190	62
აქიცი	10	-	4	15	100	1227	554	135	53

* სოფლების უმრავლესობის დამახინჯებული სახელის მოტანა ტექნიკური მიზეზების გამო მიზან-შეუწონლად ჩავთვალეთ და მკითხველს სოფლის სახელებს ვთავაზობთ მთარგმნელის მიერ შესწორებულ სახით (რედ.)

კაშვლი	27	-	936	-	-	35	15	-	2	5	-	45	-	11	-	-
ჯუჯენი (ჯჯანა?)	-	-	1091	-	-	35	10	3	-	-	-	33	-	12	-	-
ირსა	102	-	2084	1482	-	40	25	10	19	43	-	102	-	27	-	-
ახალდაბა	1568	-	6720	3306	-	120	80	-	122	40	-	332	-	73	-	-
ბეშელა	24	-	1111	1976	-	15	80	3	3	15	-	33	-	13	-	-
კვარცხანა	402	-	6628	-	-	10	70	8	34	10	-	307	-	51	-	-
სინქოთი	39	-	1429	2926	-	50	30	8	3	10	-	101	-	28	-	-
სუტერი (სოტირა)	1339	-	5114	-	-	90	50	10	1046	30	-	96	-	49	-	-
ბაგა (ბაგინი)	30	-	1217	1444	5	60	95	-	6	4	-	60	-	19	-	-
ვახრია (ვარნა)	330	-	4436	1444	5	100	50	30	80	30	-	179	-	35	-	-
ვარდიანა	582	-	4655	2204	10	80	60	2	94	600	-	130	-	24	-	-
ერგელხე (ერგახევი?)	945	-	512	-	15	100	70	2	115	200	-	63	-	24	-	-
თურღიარღუკაში	645	-	2494	-	10	20	30	-	115	100	-	67	-	17	-	-
დილის ქანა	1176	-	372	1406	10	30	50	-	30	92	-	87	-	25	-	-
დაბა ჯამრუკი (ჯიმერკი?)	690	-	3232	-	10	30	60	-	200	30	-	82	-	23	-	-
რეკამინდი	420	-	3655	1642	15	210	250	-	100	40	-	108	-	33	-	-
ბერთა	3060	-	1420	4294	30	400	600	-	700	320	-	499	-	114	-	-
იმხალიცი	1344	-	5670	1254	15	20	25	15	448	100	-	188	-	73	-	-
ხერბე	840	-	7210	2926	60	80	60	5	200	8	-	239	-	77	-	-
ორჯოხი	789	-	5718	1940	30	60	5	5	163	100	-	188	-	50	-	-
მიგა	4806	1797	3534	25429	3	250	200	100	112	50	-	312	-	93	-	-
ნაბათი	-	2276	-	2761	5	6	15	-	400	95	-	127	-	29	-	-
ჯუმჯუ(ჯუნჯა?)	1998	-	3793	824	-	30	90	20	516	100	-	120	-	42	-	-
ქელა	-	-	-	-	-	4	4	-	-	-	-	23	-	6	-	-
ბეთირი	-	-	738	1178	-	10	10	-	-	-	-	31	-	11	-	-
ზეგახი	915	-	1942	-	-	16	10	5	205	100	-	89	-	20	-	-
თქუხეიანი თქუენიხილარი?	900	-	4600	1824	-	60	50	12	150	150	-	188	-	48	-	-
ლისერი	915	-	3925	2356	-	10	50	11	167	157	-	44	-	32	-	-
დანილო	-	-	1282	-	-	20	30	3	-	-	-	60	-	18	-	-
კატარა	2232	-	3485	2356	-	60	50	5	600	142	-	190	-	65	-	-
დუბახი (დუხი?)	1758	-	2248	1596	-	20	15	-	486	-	-	32	-	17	-	-
ერმაშენი	-	-	-	-	-	10	15	-	-	-	-	160	-	41	-	-
საჭკარეთი (საჯკარეთი, საჯკრეთი?)	1719	-	2002	-	3	20	40	-	273	300	-	107	-	21	-	-
სუისკალი (სუელკარი, ძველკარი?)	906	-	132	-	3	50	40	-	200	109	-	65	-	14	-	-
არეიანი (არსეთი, არჯკვანი?)	2320	-	4266	2356	-	40	50	-	470	300	-	85	-	26	-	-
ოთაური	4815	-	1685	4560	-	50	100	15	1000	65	-	586	-	120	-	-
ბაღინი (ბაგინი, ბაღიკლი?)	2385	-	627	-	-	30	30	5	400	395	-	192	-	61	-	-
ქუბალი (ქუბაქი?)	678	-	532	4596	-	60	100	20	30	100	-	209	-	66	-	-
ხოკი (ხოტი?)	3819	-	7683	4332	-	60	100	10	773	500	-	339	-	100	-	-
ხემეანი (ხემობანი?)	336	-	5614	3382	-	305	50	35	60	512	-	310	-	82	-	-

ზაგაერო (ზაქარაი?)	2490	-	6442	3344	-	60	30	20	63	20	-	357	-	88	-	-
ვანესუ (ვენეკ-სუ?)	798	-	3531	1292	-	20	25	3	160	106	-	116	-	34	-	-
შათუთი	3039	-	6024	3420	-	30	40	5	800	214	-	216	-	70	-	-
პარხალი	5481	-	14767	7379	-	80	100	10	800	1027	-	739	-	204	-	-
ქვისსევი	-	-	-	-	-	10	25	-	-	-	-	43	-	10	-	-
ზედა გოლაკი (ქალაქი?)	1148	-	667	-	-	5	6	-	200	83	-	42	-	10	-	-
ოქემი (ოდემი)	-	-	1597	-	-	30	40	3	-	-	-	27	-	10	-	-
ახოთი	1506	-	2083	2166	-	60	50	10	252	100	-	145	-	42	-	-
ქვედა ქალაქი	-	-	813	-	-	-	-	-	-	-	-	54	-	17	-	-
ხეშინაღი (ხეშინაღე?)	1098	-	3979	1710	-	30	50	3	266	100	-	127	-	43	-	-
ქერთა (ქერტაში?)	1014	-	3979	1710	-	30	50	20	200	138	-	169	-	45	-	-
იღისამი	543	-	3446	1976	-	40	50	40	100	81	-	181	-	52	-	-
ბოთა	816	-	834	1102	-	10	15	10	172	100	-	32	-	16	-	-
თურა (ქურა?)	1140	-	5459	5016	-	60	50	120	280	10	-	350	-	123	-	-
ზემო ხოდა	3375	-	15023	730	-	120	100	50	800	325	--	646	-	185	-	-
ზეილსირი (ზეინსირი?)	666	-	2866	1900	-	30	40	10	122	100	-	155	-	46	-	-
ხეზური (ხეზარი?)	1628	-	6943	3078	-	60	70	10	50	326	-	302	-	83	-	-
გოჯანივართეს ხუ	3156	-	7737	3116	-	80	85	10	552	500	-	407	-	88	-	-
ოქელი	336	-	1928	2128	-	30	50	80	100	12	-	180	-	58	-	-

* ლივანის კახას სოფლების დამახინჯებული სახელები მის ხელთ (1972 წ.) არსებული წყაროებით ნაწილობრივ შეასწორა მთარგმნელმა. დარჩენილი უზუსტობანი ჩვენ გავასწორეთ მოგვიანებით გამოსული ი. სიხარულიძის, შ. ფუტყარაძის, ნ. ცეცხლაძის, ე. ბერიძის, რ. მაღაყმაძის შრომებზე დაყრდნობით. თუმცა ყველა ტოპონიმის გასწორება ვერ შევძელით და სავარაუდო სახელები ფრჩხილებში ჩავსვით (რედ.)

ს. ს. შრენკელის მიერ გამოყენებული

ლიტერატურა

1. **Казбек Г.Н.** Три месяца в Турецкой Грузии (из дневника путешественника). Тифлис. 1875; Военно-статистический и стратегический очерки Лазистанского Санджака. Тифлис. 1876.
2. **Бакрадзе Д.З.** Краткий очерк Гурии, Чурук-су и Аджарии. Известия Русского Географического Общества (ИРГО) т.г., №5, 1874; Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре. Санкт Петербург. 1878.
3. ИРГО, №8. 1874.
4. Notes of an excursion from Batum to Artvin. жур. Лондонского Географического Общества, за 1845 г. т. 15.
5. **Malmusi G.** Sulle Kondizione della citta e porto di Batum (ქალაქ ბათუმისა და მისი პორტის აღწერილობა) 1873. გვ. 176-180. („Консульский бюлетень“).
6. **Джиудичи.** Notice sur Batum. ИКО ИРГО. т. 11. №3. 1873.
7. **Шавров Н.** Кавказский календарь за 1879 г.
8. **Казбек Г.** 1876. стр. 9.
9. **Бакрадзе Д.З.** Археологическое . . .
10. **Brosset Choubinof.** Historie de la Georgie depuis l'attiquite iusquan XIX siecle. Traduit de Georgien par M Brosset. Акты Кавк. Георг. Об-ва т. II; В История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, 2 части; Бакрадзе Д.З.
11. **Бакрадзе Д.З.** Кр.оч. стр. 203, 204. გარდა ამისა ასეთი სიგელები აქვთ სახჯახ-ბეგებს.

რელაქტორის შთაბეჭდილებები

ალექსანდრე ფრენკელის ნაწერებში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მისი, როგორც მოგზაურის დაკვირვებულობა. იგი ერთგვის, თანაც გავლით ნანახს ისე კარგად აღწერს, იფიქრებ, იგი ამ მხარეში დაიბადა და იცხოვრაო.

შეიძლება თამამად ითქვას, რომ დიმიტრი ბაქრაძისა და გიორგი ყაზბეგის შემდეგ ე. წ. სამუხლიმანო საქართველოს შესახებ ასეთი ზუსტი და საიმედო ცნობები, როგორც ა. ფრენკელმა დაგვიტოვა, დიდხანს არცერთ ქართველ მკვლევარს არ გამოუქვეყნებია. ნათქვამის დასადასტურებლად მრავალი მაგა-ლითის მოტანა შეიძლება, მაგრამ შევჩვენებ მხოლოდ ნაწილს. დავიწყოთ წიგნის ტექსტში არსებული რიგის მიხედვით ამიტომ მომიხდება საკმაოდ მიამიტურ, მაგრამ აჭარისათვის დამახასიათებელ ჩვევაზე ავტორის დაკვირვებაზე საუბარი. ა. ფრენკელი პოულობს განსხვავებას საპალნე და საჯდომ ცხენებს შორის, აღწერს საპალნე ცხენის ზურგზე ტვირთი ორივე მხარეს თანაბარი უნდა იყოს, რათა ცხენს მოძრაობა არ გაუძნელდეს; – ჩალვადრები არასოდეს ჯდებიან ცხენზე და ისინი ქარავანს ფეხით მიჰყვებიანო.

მხარის გეოგრაფიული აღწერის დროს ავტორი იმდენად ზუსტი და პუნქტუალურია, რომ ზოგჯერ შესაძლოა იფიქრო, ეს აღწერა ეკუთვნის არა სამართალმცოდნეს, არამედ სპეციალისტ-ტოპოგრაფს, რომელიც მასშტაბებს, ადგილმდებარეობის რელიეფს და უსწორმასწორობას ჯერ შესაბამის ფორმას მისცემს, შემდეგ კი ზუსტ ციფრებში გამოთვლის ხოლმე.*

* აუცილებელია აღინიშნოს, რომ ა. ფრენკელს ამაში დიდი სამსახური გაუწიეს მისმა წინამორბედმა ავტორებმა: დ. ბაქრაძემ და გ. ყაზბეგმა, რომელთა ნაშრომებს იგი ძალიან ხშირად ყურდნობა. (რ.ს.)

ა. ფრენკელი დეტალურად აღწერს ადგილობრივთა სახლებს და დამხმარე მეურნეობას. იგი აქაც ცდილობს არ გამორჩეს შენობების და ეზოებისათვის საჭირო წვრილმანი დეტალები: სახლები ორსართულიანია, ზოგ სახლს აქვს გარეთა კიბე, რომლითაც საერთო ტალანში ადიხარ. აქედან კი შეგიძლია ყველა ოთახებში შეხვიდე. თუ სახლს გარეთა კიბე არა აქვს, მაშინ პირველივე სართულზე კარებიდან შედიხარ შენობაში, აქედან კი შიგნითა კიბით ადიხარ ერთ დიდ შუა ოთახში, საიდანაც შეგიძლია სხვა ოთახებთან დაკავშირება. ერთ-ერთი ოთახი ოჯახის უფროსისაა (ჩემი აზრით ეს იგივე სასტუმრო-სამოსაფერო ოთახია), ხოლო დანარჩენი სამი, ოჯახის სხვა წევრებისათვის არის განკუთვნილი. ქვედა სართულზეა არის სამზარეულო და სურსათის შესანახი. ავტორი იმასაც კი დაკვირვებია, რომ იმ მხარეს, საიდანაც სახლს ქარი ხვდება, კედელი განსხვავებულად გათლილი ქვით და კირით შენდება. დანარჩენი კედლები ხისა და აგურისაა. ეტყობა ავტორი ე. წ. ლაზურ სახლებს აგვიწერს, სადაც სწორ და დამრეც ბოძებს შორის კედლებს აგურით აშენებდნენ. ასეთი სახლები აჭარაში ახლაც შემოგვრჩა და სამუხეუმო საგნად იქცა.

ართვინსა და არტანუჯში ავტორს უნახავს სახლები, რომლებიც ყავრითაა დახურული. ყავრებს ულურსმნოდ, ზემოდან ქვების დაწყობით ამაგრებენო – და ჩვენი აზრით, ამით გულისხმობს აჭარასაც, სადაც ასეთივე წესით აკეთებდნენ სახურავებს. თუმცა ავტორს არც ის გამორჩენია, რომ ბორჩხაში ამზადებენ კრამიტს (ღარიანს, რედ.) და გააქვთ მთელს მხარეში.

ბოლო დრომდე აჭარაში ტელეგრაფის არსებობაზე ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ. ეს ნაკლი შეავსო პროფესორმა სერგო დუმბაძემ, რომელსაც მოაქვს ინჟინერ ა. კარბელაშვილის ცნობა და აღნიშნავს, რომ 1878 წლიდან 1895 წლამდე კავშირი ბათუმსა და თბილისს შორის მორჩეს

სისტემის ტელეგრაფის აპარატით ხორციელდებოდაო („კავშირგაბმულობა და ფოსტა აჭარაში.“ თბილისი, 2004. გვ. 24).

ა. ფრენკელი ოდნავ განსხვავებულ თარიღს გეთავაზობს და ამბობს, რომ მუხაესტატეში „იყო წვრილ ბოძებზე გაბმული სამხედრო ტელეგრაფი, რომელსაც საჭიროებისამებრ გადაადგილებდნენ“ (7). ეს კი იმას ნიშნავს, რომ 1877 წელს ომის დაწყებისთანავე მოქმედებდა პორტატული სატელეგრაფო მოწყობილობა. როგორც ირკვევა, ბათუმსა და ჩურუქ-სუს შორის სატელეგრაფო ხაზების გაყვანა გაცილებით ადრე დაუწყიათ. ვ. ჯ. პალგრევი თავის 1869 წლის ანგარიშში აღნიშნავს, რომ „ზღვის სანაპიროს გასწვრივ ბათუმიდან ჩურუქ-სუმდე გაჭიმულია სატელეგრაფო ბოძების რიგი; განზრახულია თურქეთისა და რუსეთ-კავკასიის სატელეგრაფო ქსელზე მიერთება, მაგრამ რუსებმა ორი წლის წინ ფოთიდან შეკვეთილამდე დაასრულეს თავიანთი ნაწილის გაყვანა, თურქეთის ხაზი ჯერ არაა მზად იმის გამო, რომ მავთულები და აპარატები აქამდე ვერ ჩამოიტანეს კონსტანტინეპოლიდან“. (1869 წლის ანგარიშები ИКРОИРГО. т. VII. Тифлис. 1882. с. 45, 46). ნათქვამიდან ცხადია, რომ მხოლოდ მავთულსა და აპარატებს ელოდნენ, რასაც სულ ბევრი ერთ წელიწადში მაინც მიიღებდნენ; ეს კი უფლებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ ბათუმში ტელეგრაფი 1870 წელს ამუშავდა. საყურადღებოა, რომ ამ დროისათვის რუსეთის იმპერიაში სატელეგრაფო ხაზების სიგრძემ 400, 000 კმ.ს მიაღწია (მართო მოსკოვი-ვლადივოსტოკის ხაზი 12000 კმ.ს უდრიდა).

ა. ფრენკელი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს სტატისტიკურ მაჩვენებლებს. იგი ამ საქმეში სიფრთხილეს იჩენს. არ ენდობა ცალკე ერთი ავტორის მონაცემებს (ჯიუდიჩი, მალმუზი, შავროვი და სხვ.) და მას ადარებს მეორე ავტორისას. უფრო მეტიც, თითოეული სოფლის ოფიციალურ ოსმალურ სტატისტიკას უპირისპირებს რუსეთისას, რომელთა შორის დიდ განსხვავებას ნახულობს. ამი-

ტომ წიგნში მოაქვს ორივე, რათა დაინტერესებულმა პირმა თავად აირჩიოს რომელს მისცეს უპირატესობა. აქ საუბარია არა მარტო კომლთა მიწის საკუთრებაზე, შენობებზე და მოსახლეობაზე, არამედ მსხვილფეხა და წვრილფეხა პირუტყვზე, რომლის რიცხვის მიხედვით გაწერილი იყო გადასახადები, მაგალითად ცხენზე, ძროხაზე, თხაზე, ცხვარზე და ა. შ. ასეთი რიცხობრივი მაჩვენებლები ა. ფრენკელამდე ასე პოპულარულად თითქმის არცერთ ავტორს არ მოუწოდებია.

ცალკე განხილვას იმსახურებს ა. ფრენკელის დაკვირვება ადგილობრივ მოსახლეობაზე, რომელთაც შეუნარჩუნებიათ თავიანთი ისტორიული მემკვიდრეობა: „სტუმართმოყვარეობა, ჩვეულებათა პატრიარქალურობა, უფროსისადმი პატივისცემა, მამაცობა და პირადი გამბედაობა – ბათუმელები უნდა ჩაითვალოს ხელუხლებელ, შეურყენელ ქართველებად. ასეთ ხალხთან მცირე საზრიანობით კარგი მმართველი მრავალ კარგ საქმეს გააკეთებს“-ო ამბობს ავტორი და ამით ახლადმოვლენილ რუს ჩინოვნიკებს ერთგვარ რჩევა-დარიგებასაც აძლევს.

ავტორი ღრმად წვდება ადგილობრივი მოსახლეობის სულში და ერთი შეხვედრით რწმუნდება, რომ „ქობულეთელი ენაწყლიანია იმათან, ვისაც ენდობა და პირიქით, ჩაიკეტება თავის თავში იმასთან, ვისაც არ ენდობა“, მუდამ შეიარაღებულია, კარგი მოსიარულეა და ცხენიც რომ ჰყავდეს, მაინც ფეხით მიყვება. შემდეგ ავტორი ეთნოგრაფიულ ნიშნებზე გადადის და აღწერს ადგილობრივთა ქორწინებას, საკვების მომზადების წესს, ჩაცმულობას, აგრეთვე მცხოვრებთა გარეგნობას, ხასიათს და მანერებს, სილამაზეს და მოწინილობას. ქობულეთელთა ჩაცმულობას ეძღვნება ვრცელი ჩანაწერები, რაც უცხოელთა სხვა ნაშრომებში არ შემხვედრია.

ა. ფრენკელის დაკვირვებული თვალი მისთვის ნაცნობ დიდგვაროვანთა ზეპირ პორტრეტებს ქმნის. იგი იმდენად

დაწერილებით აგვიწერს თავდგირიძეების, ბეჟანიძეების, ხიმშიაშვილების გვარის წარმომადგენლების გარეგნობას, მათს ხასიათს, საუბრის ტონს, ხშირ შემთხვევაში განწყობასაც, რომ ამის მიხედვით მხატვარს თავისუფლად შეუძლია წარმოსახოს ზოგიერთი ისტორიული პიროვნების პორტრეტი.

ავტორი ფართოდ აშუქებს ომის დროს ქობულეთელთა დიდ ზარალს, მეურნეობის გაჩანაგებას და ხელისუფლებას უსვამს ლოგიკურ კითხვას: ვინ აუნაზღაურებს მათ მიყენებულ ზიანს, როცა ომის გამო მიწა დაუმუშავებელი დარჩა, ღარიბი მოსახლეობა კიდევ უფრო დაიმშა და შიმშილით სიკვდილის ზღვარზე დგასო. მთავრობის მიერ გაღებული დახმარება ზღვაში წვეთია და ამიტომ საჭიროა საზოგადოებრივი დახმარებაცო. ბოლო ფრაზით ა. ფრენკელი ახმოვანებს ნაცნობ-მეგობარ ქართველ მოღვაწეთა სიტყვებს, რომლებიც თანხებს აგროვებდნენ ომით დაზარალებულთა დასახმარებლად. სხვათაშორის ამ შემოწირულობებმა საკმაოდ დიდ თანხას მიაღწია, რომელიც ქობულეთში საგანგებო დავალებით ჩამოსულმა ს. მესხმა ჩამოიტანა.

ადგილობრივი მოსახლეობის სავალალო სოციალურ პირობებს ავტორი გაუნათლებლობით და შრომის კულტურის დაბალი დონით ხსნის. მარტო ის ფაქტი, რომ მთელს მხარეში ერთი სკოლაც არ არსებობს, ამის ნათელი დადასტურებააო. სხვათაშორის, ჩემთვის ახალია ა. ფრენკელის ცნობა იმის შესახებ, რომ ჯერ კიდევ ოსმალთა ბატონობის დროს, რუსეთის ყოფილ კონსულს ჯიუდიჩის ბათუმში სკოლის ასაშენებლად საკუთარი მიწის ნაკვეთებიდან შემოსული იჯარის გადასახადები შეუგროვებია, მაგრამ გაუგებარი მიზეზებით ეს განზრახვა ვერ განუხორციელებია.

მთავარ საკითხზე – ბათუმის პორტზე ა. ფრენკელი საგანგებოდ ჩერდება და აღნიშნავს, რომ ნავსადგური გაუთავებელი მითქმა-მოთქმის საგნად იქცაო და ასახელებს

იმ პირებს, ვისი მიზეზითაც ეს მოხდა. ა. ფრენკელი ბათუმის პორტის დახასიათებისას მას ყოველთვის ადარებს ფოთს და არაორაზროვნად აცხადებს, რომ ბათუმს, როგორც შეუცვლელ სავაჭრო სატრანზიტო საწყობსა და სამხედრო პოზიციის განსაკუთრებული უპირატესობა გააჩნია: სანაპიროზე ზღვის სიღრმე, ქარებისაგან დაცულობა, ნავსადგურის სივრცე, სადაც ერთდროულად 15-20 გემი თავსდება. ამ ძირითადი ნიშნებით იგი ბათუმის ნავსადგურს ერთ-ერთ საუკეთესოთა რიგს მიაკუთვნებს, ხოლო ბათუმს, როგორც საპორტო ქალაქს უახლოეს ხანში აყვავებას უწინასწარმეტყველებს. თუმცა ეს მალე არ დაიწყება და მანამდე ბევრია გასაკეთებელი და მოსაწყობიო, ამბობს ავტორი.

ბათუმის ფოთთან შედარებით და პირველზე უპირატესობის მინიჭებით ა. ფრენკელი ერთგვარად უპირისპირდება ფოთის დიდ პოპულიზატორსა და მეურვეს, თავის თანამოკალმესა და მეგობარს ნ. ნიკოლაძეს. მართალია, მის გვარს არ ახსენებს, მაგრამ ზემოთმოტანილ „მითქმა-მოთქმაში“ ჩვენი აზრით, სწორედ ნიკო ნიკოლაძე იგულისხმება, რომელიც თავის დროზე ბათუმს „ერთ უბადრუკ სოფელს“ უწოდებდა.

ბათუმის ნავსადგურის საქმიანობის გააქტიურების ერთ-ერთ მთავარ საკითხად ა. ფრენკელი შავ ზღვასთან მისასვლელ სატრანზიტო გზების გაყვანას ასახელებს, ეს პირველ რიგში არის რკინიგზა, რომელიც თბილისიდან უნდა მოვიდეს ჯერ ბათუმამდე, შემდეგ ცენტრალურ შტოს მეშვეობით იგი დაუკავშირდეს ფოთს, ახალციხეს, არტანს, ოზურგეთს და სხვა ქალაქებს. ამის განსახორციელებლად ავტორი საკმაოდ რადიკალურად დასკვნამდე მიდის და აცხადებს, რომ ფოთის ნავსადგურზე ფულის ხარჯვა შეწყდეს და ეს სახსრები მთლიანად ბათუმისაკენ უნდა გადაისროლოს.

საყურადღებოა, რომ ბათუმში რკინიგზის შტოს ჩამოყვანის გეგმის განხილვაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ად-

გილობრივი მიწათმფლობელები. ხუსეინ-ბეგ ბეჟანიძეს გზის პროექტიც კი შეუდგენია, რომელიც რთული რელიეფის პირობებში გამართლებულიც ჩანს; მართალია, მხარი სხვა პროექტს დაუჭირეს, მაგრამ ადგილობრივი მებატონის შეგნება, თუ რა სიკეთე შეიძლება მოუტანოს საკუთარ მხარეს რკინიგზამ და მისთვის საკუთარი ფართობის დათმობა ხ. ბეჟანიძის დიდკაცობასა და მამულიშვილობაზე მეტყველებს.

ფრენკელი წიგნში არ საუბრობს, მაგრამ მან კარგად იცის რუსეთის ხელისუფლების განზრახვა. „ენ გროს“-ის* მოყვარული ჩინოვნიკებისათვის 50 000 მცხოვრებით მეტი და ნაკლები არაფერს წარმოადგენს, ამიტომ მათ ხალხის აყრა და გადასახლება არ აწუხებთ, პირიქით, ამას ღიად თუ მალულად ხელს უწყობენ, რათა ეს დანაკლისი შემდეგ რუსეთის გუბერნიებიდან გადმოსახლებულთა ხარჯზე შეავსონო. კითხულობთ ამ სტრიქონებს და არ გჯერათ, რომ ამას წერს რუსი მოხელე-იურისტი და დროებითი სამხედრო კორესპონდენტი, რომელიც ააშკარავებს იმპერიის ვაჟბატონების ჩვეულ მზაკვრულ მიზნებს, იმასაც ამბობს, რომ ამას ძალზე ცუდი შედეგი მოყვებაო. ამის დასადასტურებლად მას მოყავს სერიოზული არგუმენტები: „გადმოსახლებულები ვერ შეეგუებიან მათთვის უცხო მთიან ადგილებს, სადაც სრულიადაც არ არის მემინდვრობის და მეცხოველეობისათვის საჭირო ფართობები და ყოველი გოჯი ძალით უნდა გამოგლიჯო ხშირი მცენარეულობით დაფარულ უდრან ტყეს, სადაც, ხშირად, თავისუფლად ჩიტიც კი ვერ ჩაფრინდება.“ (გვ. 155, 156)

ამ სიტყვებით ა. ფრენკელი გაბედულად დაუპირისპირდა რუსეთის მაღალი ეშელონების ჩინოვნიკთა ძირითად განზრახვას – ზღვის სანაპირო ზოლის, მთლიანად ქართული მიწების ანექსიას და ამით მან, ერთ-ერთმა პირველმა უფრო

* სიდიდის (რედ)

მწვავედ და მკაცრად გაკიცხა იმპერიის დამქაშები, ვიდრე ამას რომელიმე ქართველი მოღვაწე გაბედავდა (გარდა გრ. ორბელიანისა და ილია ჭავჭავაძისა, რომლებიც სასტიკად აკრიტიკებდნენ რუსეთის ხელისუფლებას მუჰაჯირობაზე მხარდაჭერის გამო).

ჩემი აზრით, რუსეთის მოქალაქე, რომელსაც ეროვნების გრაფაშიც შესაძლოა „რუსი“ ეწერა, ამოფარებულია თავის არაქართულ გვარს და ავლენს დაბალი ფენის მოსახლეობის ძალმომრეობისაგან დაცვის ხალხოსნურ მიდგომას. როგორც არ უნდა ვაკრიტიკებდეთ ამ მოძრაობის მესვეურებს, ამ შემთხვევაში ა. ფრენკელი ცამდე მართალი იყო, თუმცა რუსეთის ხელისუფლებამ მისი სამართლიანი რეკომენდაცია არ შეისმინა და ბათუმის ოლქის ზოგიერთ სოფელში რუსეთიდან მასობრივად ჩამოიყვანა და მუჰაჯირების ყოფილ მიწა-წყალზე კომპაქტურად ჩაასახლა რუსეთის გუბერნიების მოსახლეობა. ა. ფრენკელის წინასწარმეტყველებამ მაშინვე იჩინა თავი. თავისუფალ სავარგულებს მიჩვეულ რუს გლეხს აქ დახვდა გაუვალი ჯაგნარი, სინოტივე და მისთვის შეუჩვევლი კლიმატი. ამ ფართობების გულდასმით დამუშავების შემდეგაც კი მათი უბრალო მიმსგავსებაც კი არ შეიძლებოდა რუსეთის გაშლილ ველზე, ამიტომ ახალმოსახლეები ხელშეზღუდვილი აღმოჩნდნენ. აქ ვერ მოჰყავდათ პური, ხოლო მათთვის მთავარ საკვებად სიმინდი არ გამოდგა. ამ ბუნებრივ თავისებურებებს დაემატა კლიმატზე შეუგუებლობა, ციებ-ცხელების მასობრივი გავრცელება, რამაც თითქმის განახევრებული მოსახლეობა აიძულა თავის გადასარჩენად მშობლიურ სტეპებში გაბრუნებულიყო.

ჩემი ზემოთქმული შეფასებები მხოლოდ მცირე ნაწილია იმ დადებითი შთაბეჭდილებებისა, რომელიც ამ წიგნის გაცნობისას მივიღე. საუბარს შეგნებულად აღარ ვაგრძელებ, რათა, როგორც აღვნიშნე, მკითხველმა თავად განსაჯოს ამ უაღრესად ნიჭიერი კაცის ნააზრევი და ნათქვამი.

შენიშვნები

ნიშანდობლივია ა. ფრენკელის, როგორც ავტორის მეცნიერული კეთილსინდისიერება. არაერთხელ ნათქვამს მის დაკვირვებულობასა და მოვლენების ანალიზის უნარზე დავამატებ, რომ მისი ნაშრომი „ნარკვევი ჩურუქ-სუსა და ბათუმზე“, არის ახლადგათავისუფლებელი აჭარის ჭეშმარიტი მატრიანე, რომელ-შიც ძალზე მკაფიოდ ჩანს რას წარმოადგენდა მხარე ოსმალთა ბატონობისას და რა გახდა, ან რა მოვლოდა მას რუსთა ბატონობის დროს. თავისი ღრმა შინაარსით, მოვლენათა აღწერის მრავალფეროვნებით და ავტორის დიდი განსწავლულობით ეს წიგნი შეიძლება ჩაითვალოს სამასი წლის შემდეგ გათავისუფლებული მხარის საეტიპო ნაშრომად, რომელიც თითქმის არასოდეს ძველდება.

მიუხედავად ამისა ა. ფრენკელი მას „ნაკლულსა და არასრულს“ უწოდებს, რაც მის დიდ პასუხისმგებლობაზე, კეთილსინდისიერებასა და თავმდაბლობაზე მეტყველებს (გვ.1)

მთლიანად წიგნის განხილვას არ ვაპირებ. მის ღირსება-ნაკლოვანებებზე, როგორც ვთქვი, დაე, მკითხველმა იმსჯელოს, შეაფასოს და ავტორს დამსახურებისამებრ მიავგოს.

წიგნის ზოგიერთ დადებით მხარეს მე უკვე შევეხე ჩემს „შთაბეჭდილებებში“. ახლა, თავს უფლებას მივცემ მკითხველის ყურადღება გავამახვილო ზოგიერთ შეცდომა-შეუსაბამობაზე, რომლებიც ძირითადად ობიექტური მიზეზებითაა გამოწვეული.

წიგნში იგრძნობა ჩვენთვის უცხო ოსმალური ტერმინების სიმრავლე, მაგრამ მიმაჩნია, რომ ავტორს ამის გამო არ უნდა ვუსაყვედუროთ. ისეთი ღრმადგანათ-ლებული პუბლიცისტი, როგორიცაა ა. ფრენკელი, ყველა უცხო სიტყვას

მოუნახავდა შესაბამის რუსულ განმარტებას, მაგრამ მან ეს შეგნებულად არ გააკეთა, რათა წიგნის ენა ახლოს ყოფილიყო მხარეში არსებულ ცოცხალ მეტყველებასთან და გასაგები ადგილობრივი მოსახლეობისათვის. ამის მაგალითად გამოდგება თვით წიგნის სათაურიც. ავტორმა ძალიან კარგად იცის, რომ ისტორიულად არსებობდა დაბა ქობულეთი (ამას წიგნში არაერთგზის წერს კიდევ), მაგრამ მას საუკუნეების მანძილზე ჩურუქსუს ეძახდნენ და მოსახლეობაშიც ეს სახელი დამკვიდრდა.

ერთგან ა. ფრენკელი თავისთავს „მოსამსახურე მთარგმნელს“ უწოდებს (იგი არსად ამბობს, რომ არის პროფესიონალი სამართალმცოდნე). ალბათ ამანაც გამოიწვია ავტორთა მცდარი დასკვნა, რომ იგი იყო მხოლოდ თარჯიმანი და სამხედრო კორესპონდენტი. მართალია ბათუმში ყოფინასას ის მართლაც ასრულებდა ამ დავალებებს, მაგრამ ეს იყო მხოლოდ დროებითი, ერთჯერადი ვალდებულება და იგი მთელი სიცოცხლე თემიდას სასწორს – ვეჭილობას არ ჩამოშორებია (გვ. 5).

ა. ფრენკელის სიტყვები: „ჩვენ მივადწიეთ ადგილს, სადაც იღვრებოდა რუსული სისხლი,“ მკითხველს თვალსა და ყურს სჭრის, რადგანაც აჭარის გათავისუფლებისათვის მრავალი ქართველის სისხლიც დაიდვარა. ამ ფრაზის გამო ავტორს ვერ გავამტყუნებთ, რადგანაც ის სხვა ადგილას არაერთხელ საუბრობს „ქართულ დრუჟინაზე“, „გურულთა რაზმზე“, „ქართველ მუსლიმანთა ასეულზე“, რომლებიც თავდადებულად და მამაცურად იბრძოდნენ მხარის გასათავისუფლებლად და ბევრი მათგანი კიდევ შეეწირა ამ ბრძოლას. „რუსული სისხლი“ ზოგადი მცნების სახით იხმარა ავტორმა იმის დასადასტურებლად, რომ რუსეთის დაზვერვა კარგად არ იცნობდა ქობულეთის მისადგომებს, რამაც უაზრო შეტაკებები და არმიის დიდი დანაკლისი გამოიწვია. „ჩვენ საერთოდ ბუნდოვანი წარმოდგენა გვქონდა იმ ახალ

მიწაზე“-ო ამბობს ა. ფრენკელი და ამით ერთგვარად აკრიტიკებს რუსულ მხედრობას, რომლის საქმეში ჩაუხედაობას დიდი მსხვერპლი მოჰყვა (გვ. 7).

როგორც ცნობილია, ბათუმის ოლქი ოსმალობის დროს ერთხანს ლაზისტანის სანჯაყში იყო გაერთიანებული, რის გამოც საქმეში ჩაუხედავი ზოგი მოგზაური და მეცნიერი ამ მხარის ყველა მცხოვრებს ლაზებად მიიჩნევს. ამ გაუგებრობას ეხმაურება ა. ფრენკელი და ამბობს, რომ „დიდ შეცდომას სჩადიან ისინი, ვინც ახლადშემოერთებულ მხარის მოსახლეობას უწოდებს ლაზებს“, რადგანაც ისინი მხოლოდ მაკრიალსა და მარადიდში ცხოვრობდნენ, დანარჩენი ტერიტორია კი მთლიანად მუსლიმანი ქართველებითაა დასახლებული (გვ. 14).

ავტორის ეს შენიშვნა სამართლიანია, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ანალოგიური შეუსაბამობა ზოგჯერ მის დასკვნებშიც იკითხება. პირველი ისაა, რომ ჩრდილო კავკასიიდან და აფხაზეთიდან იძულებით აყრილ და ბათუმის ოლქში ლტოლვილებს ავტორი მხოლოდ ჩერქეზებად მოიხსენიებს იმ სოფლებშიც კი, სადაც მხოლოდ აფხაზი ხიზნები ცხოვრობდნენ. და მეორე: ჩურუქ-სუს კაზაში ომის წინ, მოკლე დროით შედიოდა ბათუმის მიმდებარე რამდენიმე სოფელი, ახალშენი, ორთაბათუმი, კაპრეშუმი, მახინჯაური და სხვ. ა. ფრენკელი ამ სოფლების და ზოგჯერ ბათუმის კაზას მცხოვრებლებსაც ქობულეთლებად მიიჩნევს (გვ. 51).

მკითხველი შეიძლება დააბნიოს მდინარე ყოროლისწყლის მიდამოებში, თამარის ციხესთან „სარაია“-ს ხსენებამ. ა. ფრენკელის დროს აქ შემორჩენილი იყო მხოლოდ საკმაოდ მოზრდილი ციხის ნაშთები, რომლებსაც არ შეიძლება სარაია უწოდო. საქმე იმაშია, რომ ეს ტერიტორია, ციხის ადგილსამყოფელის ჩათვლით, ჩაქველი ბეჟანიძეების საკუთრება იყო. მათ არ უცდიათ ციხე-სიმაგრის აღდგენა, სამაგიეროდ ციხის კედლებს შორის ჩადგეს საკმაოდ მდიდრული წაბ-

ლის ხის სახლი, რომელსაც გააჩნდა მრავალი სათავსო. იგი სასახლის ფუნქციასაც ასრულებდა, მაგრამ რუსებმა სიტყვა дворец-ი ვერ გაიმეტეს და ამის ნაცვლად царь – ფარდული უწოდეს, (55), რასაც სამწუხაროდ ა.ფრენკელიც იმეორებს.

ბეჟანიძეების სახლი

თამარის ციხეზე ბათუმში, ხედი ქალაქიდან. „სარაია“ (შდრ.გვ. 79)
(ზ. მარგეივის ფოტოკოლექცია)

ხალხის მიმართ რუსების მოქმედებას ავტორი ხშირად უწოდებს „ზომიერს“, „მშვიდობიანს“ და ა. შ. (გვ. 58). მართლაც ახლად შემოსული დამპყრობელი პირველ ხანებში ცდილობდა მოსახლეობასთან მშვიდი, იმედისმომცემი ურთიერთობა დაემყარებინა და ამისათვის მრავალ დაპირებებს იძლეოდა: უძრავი ქონების ხელშეუხებლობა, პიროვნების უშიშროების უზრუნველყოფა, გადასახადების მოწესრიგება, აღმსარებლობის შენარჩუნება, მოხელეებად ადგილობრივი პირების დანიშვნა და სხვ. ხალხი ამით მართლაც მშვიდ-

დებოდა და რაიმე სერიოზულ გამოსვლებს ადგილი არ ჰქონია, თუმცა რუსთა ტკბილსიტყვაობისა ბოლომდე არ სჯეროდათ. და მართალიც აღმოჩნდნენ. ახალმა ხელისუფლებამ არცერთი შეპირება არ შეასრულა, რამაც ხელი შეუწყო მასობრივ უკმაყოფილებას და მშობლიური ადგილებიდან მოსახლეობის აყრა-გადასახლებას. ამ სოციალური სენის მეხეხების ანალიზს ა. ფრენკელი შესანიშნავად აკეთებს, უკეთ, ვიდრე სხვა ავტორები.

დარწმუნებული ვარ სხვაგვარ შედეგს არც ა. ფრენკელი ელოდა, მაგრამ მხედველობაში მისადებია, რომ მისი ნაშრომი, რუსთა შემოსვლიდან პირველივე დღეებში დაიწერა და უნდა ვიფიქროთ, რომ მაშინ ავტორმა სხვაგვარი პროგნოზებისაგან თავი შეიკავა.

ანალოგიურია რიტორიკა იმის შესახებ, რომ ჯარისკაცებმა „მართლაცდა ძნელი სამსახური გასწიეს რუსეთისათვის საერთოდ, და, განსაკუთრებით კავკასიისათვის“ (გვ. 62). რუსეთისათვის ეს მართლაც დიდი გამარჯვება იყო, რადგანაც მან ხელში ჩაიგდო ათეული წლების მანძილზე ნანატრი ბათუმის ნავსადგური და საქართველოს შავიზღვისპირეთი, კავკასიის ნავთობით და სხვა ბუნებრივი სიმდიდრეებით, მაგრამ ყველაფერი შედიოდა იმპერიის გეგმებში და ადგილობრივი მოსახლეობისათვის ამას არავითარი სიკეთე არ მოჰქონდა.

ა. ფრენკელს ბათუმის მუსლიმანურ სალოცავთაგან ყველა უღაზათოდ აშენებულად მიაჩნია. მათ დანგრევის საფრთხე ემუქრებოთ: „ბათუმის სამი ჯამედან მხოლოდ ერთი გამოიყურება კარგად. ესაა ქვის ფართო შენობა, სულთან აბდულ-მეჯიდის დედის მიერ თურქეთის ჯარისათვის აშენებული“ (გვ. 71). სხვა ადგილას ავტორი ამბობს, რომ ესაა სულთან აბდულ-აზიზის მეჩეთი.

მართლაც, ეს ჯამე ააშენა სულთან მაჰმუდ მეორეს (1785-1839) ქართველმა მეუღლემ, მეჯიდის და აზიზის დედამ

გვარად ქუთათელაძემ, ჩვენი აზრით, 1830 წელს ვაჟის, აზიზის დაბადებასთან დაკავშირებით. იგი განკუთვნილი იყო ოსმალეთის არმიისათვის, რომლის რიცხვი 1828-29 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ ბათუმში განსაკუთრებულად გაიზარდა, რუსთაგან ბათუმის ოლქზე მოსალოდნელი თავდასხმის საფრთხის გამო.

სხვათაშორის, მაჰმუდ II-ის მეუღლე, რომელსაც ჩვენი ვარაუდით ფატიმა ერქვა, ატარებდა ვალიდე სულთანის საპატიო ტიტულს, რაც ჩვენს დედოფალს უდრიდა. ეს ტიტული მას უფლებას აძლევდა აქტიურად ჩარეულიყო სახელმწიფოს მართვაში, ერთგვარად შეენელებინა სულთანის სიმკაცრე და ზოგჯერ ქართველი დიდგვაროვნებისათვის დახმარების ხელიც გაეწოდებინა (იხ. ჩვენი „მესხი აიმე – ოსმალეთის დედოფალი“. გაზ. „აჭარა“ №103, 8-9 სექტემბერი, 2011 წ. გვ. 6).

აგტორი სწორ შეფასებას აძლევს ომის დროს შერიგებუბე ხიმშიაშვილის მოქმედებას და მას მიიჩნევს რუსების ერთ-ერთ ყველაზე ერთგულ ქართველ მომხრედ, რომლის დამსახურება იყო მთელი მხარის უსისხლოდ გათავისუფლება.

ა. ფრენკელი ეხება აგრეთვე ოსმალეთის ხელისუფალთაგან შერიგებუბის დაპატიმრებას და ამის მიზეზად ასახელებს იმას, რომ „მისი სიმპათიები რუსეთისადმი ცნობილი იყო და დაიწყო დაბეზღებები შერიგებუბის წინააღმდეგ, განსაკუთრებით სამიხა-ფაშის მხრიდან. როდესაც დაინახეს, რომ მას (შერიფს, რედ.) ვერაფერს გამორჩებოდნენ (იგი ძალზე ჭკვიანი და განვითარებული პიროვნება იყო), მაშინ შეიპყრეს, წაართვეს ყველაფერი და კონსტანტინეპოლში გაგზავნეს. ამბობენ, რომ ამ საქმეში ცნობილი „მუშირის“ დევრიშ ფაშას ხელი ურევია“ (გვ. 88).

დიახ, ოსმალეთის ხელისუფლება რუსეთთან საიდუმლო კავშირების გამო ეჭვის თვალით უყურებდა შერიგებუბეს და

შერიფ ხიმშიაშვილის სახლი სხალთაში, სადაც 1875 წ. ოქტომბერში მოკლეს მისი შვილი მურთაზ ხიმშიაშვილი.

ხელსაყრელ მომენტს ელოდა მის დასასჯელად, მაგრამ მისი დაპატიმრების საბაზი სულ სხვა შემთხვევა გახდა. 1875 წლის ოქტომბერში სხალთაში შერიფ-ბეგის სასახლეში, როცა მას სტუმრად ჰყავდა რვა წარჩინებული პირი, დამით მისი მძინარე ვაჟი, ხულოს მუდირი მურთაზ-ბეგი მოკლეს. დაღუპულის ქვრივმა საჩივრით მიმართა ოსმალეთის ხელისუფლებას და ხელი მამამთილს დაადო, რის გამო შერიფ-ბეგი დააპატიმრეს და ჯერ არზრუმის, შემდეგ ტრაპიზონის სასამართლოს გადასცეს. საქმის განხილვა ერთ წელზე მეტ ხანს გაგრძელდა. რუსეთის ხელისუფლებამ ჩვეულ ხერხს მიმართა. თავისი დიპლომატების მეშვეობით ციხის აღმინისტრაცია მოქრთამა და მოახერხა შერიფ-ბეგის ციხიდან გაქცევა. ამ გახმაურებულ შემთხვევას ვრცელი ნაშრომი

მიუუძღვენი (1876 წლის* მკვლევლო-ბა სხალთაში. ჟ. „ლიტ-ერატურული აჭარა“, №6 1998 წ.) და აქ დაწვრილებით არ ვისაუბრებ, ვიტყვი მხოლოდ, რომ რუსეთის ხელისუფლება ცდილობდა შერიფ-ბეგისათვის ცნობილი გაეხადა (შესაძლოა გაზვიადებულადაც) თავისი დამსახურება ციხიდან მის გაქცევაში, რათა იგი საბოლოოდ გამხდარიყო რუსეთის ერთგული. ასეც მოხდა. ამ ამბების შემდეგ შერიფ-ბეგმა თავისი ცხოვრება თბილისსა და ახალციხეში გაატარა და აშკარად ჩამოშორდა ოსმალეთის მმართველობას. მას რუსეთის ხელისუფლებამ ჯერ კიდევ ომის დამთავრებამდე მიანიჭა გენერალ-მაიორის წოდება, პეტერბურგში მონათლეს (ალექსანდრე II-მ), შერთეს დანიის პრინცესა და მრავალი ჯილდო უბოძეს.

გამორიცხული არაა, რომ ერთ-ერთი გამორჩეული და საყვარელი შვილის

მკვლევლობის პროვოცირება რუსეთის ხელისუფლების აგენტთა ნამოქმედარი იყო. თუმცა ა. ფრენკელის ჩანაწერი, შერიფ-ბეგის დაპატიმრებაში დევრიშ-ფაშის მონაწილეობაზე, ახალ ეჭვსაც ბადებს იმაზე, რომ ეს სისხლიანი აქტი ჩაიდინეს ოსმალეთის აგენტებმა, რათა საბაბი ჰქონოდათ რუსთა მხარეზე გადასული შერიფ-ბეგის დასაპატიმრებლად.

ამ მკვლევლობის საიდუმლო დღესაც გაუხსნელია. საქმეს ნათელს მოჰყენს (მიახლოებით მაინც) არზრუმისა და ტრაპიზონის მაშინდელი სასამართლოების საარქივო დოკუმენტები, თუ ვინმე მოისურვებს მათს მოპოვებას და მეცნიერულად შესწავლას.

საყურადღებოა, რომ პირველ ხანებში რუსეთის ხელისუფლების მიერ ჯილდოებით, ნათლობით და დანიელ პრინც-

* ასეა ჟურნალში, მაგრამ ახალი მასალების მოძიების შემდეგ გასწორდა და უნდა იყოს „1875“. (რედ.)

ესაზე დაქორწინებით წახალისებული შერიფ-ბეგი, შვეი-
წრობას ახალი პატრონების მხრიდანაც ვერ გადაურჩა.

როგორცკი რუსები აჭარაში მომაგრდნენ, მაშინვე გა-
ნაცხადეს, რომ ოსმალობისდროინდელი უძრავმოძრავი
ქონების მფლობელობა უქმდება და ყველა მიწა ხაზინაში
უნდა ჩაირიცხოსო. აჭარაში კუთვნილი 5000 დესიატინამდე
მამული შერიფ-ბეგსაც ჩამოართვეს. იგი იძულებული გახდა
თხოვნით იმპერატორს და მისი კარის მაღალ ჩინოვნიკებ-
საც ხლებოდა, მაგრამ ყველამ დაივიწყა მისი დიდი სამსახ-
ური და იგი ისე გარდაიცვალა, რომ მისი 20 შვილისათვის
მხოლოდ 16 დესიატინა მიწის დატოვება შეძლო.

ა. ფრენკელს ვერ დავეთანხმები შავი ჭირის ეპიდემიო-
ლოგიაზე წამოყენებულ მის დებულებებში. ბათუმის უპირ-
ატესობის დასასაბუთებლად იგი აღნიშნავს, რომ „შავი
ჭირი (სანდო პირების გამოკითხვის შედეგად), რომელიც
უკანასკნელად მძინვარებდა ფოთსა და ტრაპიზონში, ბა-
თუმში სრულებით არ ყოფილა. პირიქით, დაავადების გა-
დადების შიშით ამ ქალაქებიდან ბათუმს შეაფარეს თავი“
(გვ. 125) – ამბობს იგი.

ბათუმი არაერთხელ იქცა ბუბონური შავი ჭირის ეპიდემი-
ის არენად ადრეც და მოგვიანებითაც (1901 და 1919 წლები),
მით უმეტეს ისეთი საშინელი ანტისანიტარიის პირობებში,
რომელსაც თვით ა. ფრენკელი აღწერს. ფოთსა და ტრაპი-
ზონში დაავადებების გავრცელების დროს ბათუმი რომ გად-
აურჩა ეპიდემიას, ეს მხოლოდ შემთხვევითობაა და ამ მხრივ
ქალაქს სრულიადაც არ ჰქონდა რაიმე უპირატესობა.

საქმე იმაშია, რომ როცა ა. ფრენკელი ამ სტრიქონებს
წერდა, მაშინ შავი ჭირის გავრცელების მიზეზებზე და დაა-
ვადების გამომწვევ მიკრობზე (Bacterium Pestis) წარმოდგენაც
არ ჰქონდათ. ეს მიკრობი 16 წლის შემდეგ, ერთმანეთისაგან
დამოუკიდებლად, 1894 წელს აღმოაჩინეს ფრანგმა იერსენმა
და იაპონელმა კიტაზატომ, ამიტომ მიუხედავად იმისა, რომ

ა. ფრენკელი დაკვირვებული და მრავალმხრივ განათლებული ავტორია, ბუნებრივია, შავი ჭირის ეპიდემიოლოგიაზე არ შეეძლო უტყუარი ცნობების მოწოდება.

ამავე მიზეზებით შეიძლება აიხსნას ავტორის მტკიცება იმის შესახებ, რომ მაღარია ფოთში უფრო მეტად იყო გავრცელებული, ვიდრე ბათუმში (გვ. 124). სინამდვილეში იყო პირიქით. იმ დროს ბათუმს „მაღარიის პოლუსს“ ეძახდნენ და შემთხვევითი არაა, რომ მთელს რუსეთის იმპერიაში პირველი სამაღარიო სადგური 1913 წლის 12 მაისს სწორედ ბათუმში გაიხსნა.

ავტორი არაერთგზის საუბრობს. ყაჩაღობაზე, მოსახლეობის რბევა-აკლებაზე, ქურდობასა და ძალადობაზე და ყველაფერს გადმოსახლებულ ჩერქეზებს მიაწერს (გვ. 96). ასეთ შემთხვევებს არ გამოვრიცხავ, მაგრამ დარწმუნებული ვარ ყოველივე გადაჭარბებულია. როგორც ჩანს, ჩერქეზ ლტოლვილთა ჯგუფის გამოჩენისთანავე და მათი ხელით ჩადენილი ძალადობის პირველივე ფაქტის შემდეგ, სხვათაგან ჩადენილ დანაშაულსაც მათ მიაწერდნენ. დოკუმენტურად დასაბუთებულია, რომ ამ პერიოდში ხშირი იყო ძალადობა, როგორც ადგილობრივ მკვიდრთაგან (აჭარლები, ლაზები), ასევე ახლადჩამოსახლებული აფხაზების მხრიდანაც.

ასევე გადაჭარბებულია გოგო-ბიჭების გაყიდვისა და მუჰაჯირობის ცოდვის აკიდება მხოლოდ წარჩინებული გვარის, თავდგირიძეების ზოგიერთ წარმომადგენელზე.

გოგო-ბიჭების სყიდვა მთელი საქართველოს ერთ-ერთ დიდ ბოროტებას წარმოადგენდა და ამ საქმეში სცოდავდნენ არა მარტო ოსმალოს ხელქვეით მყოფი ქართველი აღა-ბეგები, არამედ საქართველოს სხვა მხარეების, განსაკუთრებით გურიისა და იმერეთის თავადაზნაურობის ზოგიერთი წარმომადგენელი, რომლებმაც ეს საქმე გამდიდრების წყაროდ აქციეს. ამის მაგალითები ძალზე ბევრია; არის ქართველი მეფეებისა და დიდებულების მხრიდან ამ სოციალური სენის

წინააღმდეგ ბრძოლის, მკაცრი ბრძანებებისა და სასჯელების მაგალითებიც.

რაც შეეხება მუჰაჯირობას, ეს უბედურება ძირითადად აჭარის მოსახლეობას დაატყდა თავს და ამაშიც, ოსმალთა ემისრებთან ერთად, აქტიურობდნენ არა ოდენ თავდგირიძეები.

ყველა ბეგი სამშობლოდან წასვლისას ცდილობდა თავისი ხელქვეით მყოფი ყმა-გლეხები თან წაეყვანა, რათა შეჩვეული ადამიანების ხელით უცხოებაში მოეწესრიგებინა თავისი მეურნეობა. გარდა ამისა ისინი თვლიდნენ, რომ წაყვანილი მოსახლეობისაგან შექმნიდნენ საჯარისო ნაწილებს, რომელიც შეძლებდა რუსების განდევნას და მათს მშობლიურ კერასთან დაბრუნებას. რაც შეეხებათ უშუალოდ თავდგირიძეებს, ამ გვარის თითქმის ყველა წარმომადგენელი იბრძოდა, როგორც რუსული, ისე ოსმალური ბატონობის წინააღმდეგ და სურდათ (ისევე, როგორც იმერეთის დიდებულებს და გურიის მთავრის მემკვიდრეებს) დამოუკიდებლად არსებობა და ძველი პრივილეგიების აღდგენა. როცა საქმე სასწორზე დადგა, სარწმუნოებრივმა ფაქტორმა სძლია და თავდგირიძეთა ცნობილმა თავკაცებმა (ალი-ფაშა, ოსმან-ფაშა და სხვ.) რუსეთის ხელში ყოფნას ერთმორწმუნე ოსმალეთი არჩიეს იმ იმედით, რომ საქართველოში ბოლო მოეღებოდა ჩრდილოეთის იმპერიის ბატონობას და ისინი კვლავ სამშობლოში დაბრუნდებოდნენ. სხვათაშორის ასეთივე იმედები ჰქონდათ ოსმალეთში გახიზნულ მრავალ ქართველს, რომლებიც იქ უმაღლეს თანამდებობებზე დაწინაურდნენ, აგრეთვე იმერეთის მეფე სოლომონ მეორეს, გურიის დედოფალს სოფიოს და ქაიხოსრო გურიელს, თუმცა ყველა მათგანის ოცნება ეფემერული აღმოჩნდა. ასეულობით ოსმალეთში გადახვეწილნი და ფაშა-მუშირ-ფერიკებად დაწი-

ნაურებულები სამშობლოში ვერ დაბრუნდნენ, ძალაუნებურად ჩადგნენ ოსმალეთის სამსახურში, თითქმის ყველა მათგანი, აგრეთვე სოლომონ მეორე, გურიის დედოფალი სოფიო და ქაიხოსრო გურიელი უცხოებაში აღესრულდნენ და იქვე დაკრძალეს. ზემოთქმულის გამო, მუჰაჯირობაში მხოლოდ ერთი გვარის დადანაშაულება მიზანშეუწონელია. ამ საქმეში სხვებსაც მიუძღვით ბრალი, თუმცა ამ მოვლენას სხვა მიზეზებიც განაპირობებდა, რომლის შესახებ თვით ა. ფრენკელის ჩანაწერებიც მეტყველებენ.

თავდგირიძეების „ბოროტებასთან“ დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ა. ფრენკელისავე რამდენიმე ფრაზა, რომლებითაც ვრწმუნდებით, რომ ეს გვარი მთელი ძალით ებრძოდა რუსების გაბატონებას. აი, როგორ ჟღერს ეს ფრაზები: „აღიფაშამ და ოსმან-ფაშამ ოსმალეთის ხელისუფლებისაგან დაიმსახურა გენერლის ჩინი... მათ არ სურდათ რუსეთის ბატონობა. კარგად იცოდნენ, რომ რუსები არ სცნობდნენ მათ გენერლის ჩინებს... და აი, თავდგირიძეთა გვარი ჩაუდგა სათავეში ოპოზიციას რუსეთის წინააღმდეგ. ისინი ქადაგებდნენ გიაურებისადმი დაუმორჩილებლობას და უკიდურეს შემთხვევაში ქობულეთლების თურქეთში გასახლებას.

აღიფაშა თავდგირიძის მილიციელების ხელით ძარცვამ მოსახლეობის უკმაყოფილება გამოიწვია. მათმა საჩივარმა დევრიშ-ფაშის ყურამდეც მიაღწია. ჩატარდა გამოძიება, რომელმაც დაადასტურა საჩივრის სინამდვილე. აღი-ფაშა შეიპყრეს და თავის ოჯახთან ერთად გაასახლეს ტრაპიზონში. იგივე ბედი ეწია მისი უმცროსი ძმის ოსმან-ფაშის ოჯახს...“ (გვ. 113)

ვინ მიიტანა დევრიშ-ფაშის ყურამდე ეს საჩივარი? ქობულეთელთაგან არავინ. რუსეთის ხელისუფლებამ თავისი დიპლომატიებით შეძლო შეთხზული დანაშაულის მიტანა სულთნის კარზე, საიდანაც ამ ხრიკმა დევრიშ-ფაშამდეც მიაღწია. ამაზე

ა. ფრენკელი გამოკვეთილად ამბობს: „წამქეხებელთა შორის მთავარი ადგილი ეკავა ჩვენთვის უკვე ცნობილ ოსმან-ფაშა თავდგირიძეს, რომელიც ჩვენი უფროსობის დასმენით თურქეთის მთავრობამ შეცვალა (გვ. 127).“ ამგვარად ალი-ფაშას და ოსმან ფაშას რუსების წინააღმდეგ ბრძოლამ გაურთულა საქმე და არა „დალატმა“, რომელიც მისდამი შექმნილ ლექსში ძალზე ორაზროვანია. აქ საკითხავია, – თუ ალი-ფაშამ თავისიანებს (აჭარლებს, გურულებს) თურქეთის სასარგებლოდ უდალატა, მაშინ იგივე თურქებმა რატომ შეიპყრეს, თავის მრავალსულიან ოჯახთან ერთად „ბაწრით რატომ ჩაათრიეს გემში“ და თავი ოსმალეთისაკენ რატომ უკრეს?

ასეთი დასკვნის გამოტანა შეიძლება: ალი-ფაშა და ოსმან-ფაშა თავგამოდებით იბრძოდნენ გურია-აჭარაში რუსების გაბატონების წინააღმდეგ. ეს კარგად იცოდა ცარიზმის ხელისუფლებამ, რომელმაც ისინი სულთანთან დაასმინა, რის გამო ჩამოაშორეს მაღალ თანამდებობებს და ოსმალეთში გადაიყვანეს. თუმცა, მაღლე ოსმალეთის მთავრობამ ორთავე თავისი ინტერესებისათვის გამოიყენა და მაღალი თანამდებობებიც მისცა.

საერთოდ, მოსახლეობის ძარცვა-გლეჯაში თავდგირიძეების დადანაშაულება საკმაოდ სერიოზულ ეჭვს იწვევს. ამ გვარს, როგორც გურიის მთავრების ახლო ნათესავს, საკმაოდ დიდი დაფასება ჰქონდა გურიაშიც და აჭარაშიც. თუ მათი რჩევით მრავალი აჭარელი გადასახლდა ოსმალეთში, ძალზე საძრახისია, მაგრამ ესეც ხალხში მათს ავტორიტეტზე მეტყველებს. ამჯერად არაფერს ვიტყვით მუჰაჯირობის ანტიქართულ მხარეზე და საკითხს სხვა მხრივ მიუვადებით, გაგვიჩნდება სერიოზული კითხვა: თუ თავდგირიძეები ასეთი მძარცველები, დესპოტები და მოღალატეები იყვნენ, მაშინ ხალხის მასა როგორ უჯერებდა მათ, როგორ იყრებოდნენ მამა-პაპათა კერიდან და ოცხოვეთში მიეშურებოდნენ?

ა. ფრენკელი არ მაღავს, რომ ცარიზმის ბეცი პოლი-

ტიკა ახლადდაპყრობილ მხარეში მკვიდრი მოსახლეობის აყრა-გადასახლებას თავად უწყობდა ხელს და, როგორც ავტორი ამბობს, „მათს მოშორებას ცდილობდა“.

რუსეთის ხელისუფლების მხრიდან მუჰაჯირობის მხარდაჭერაზე ა. ფრენკელი მოურიდებლად და გაბედულად წერს, თანაც აფრთხილებს მეფის ჩინოფნიკებს, რომ ამას ძალზე ცუდი შედეგი მოყვება: ჩვენ გულდამშვიდებით არ უნდა ვუცქეროდეთ ბათუმის ოლქის მცხოვრებთა გასახლებას თურქეთშიო, რადგანაც, „ასეთი გადასახლება შეგვიძირებს მამაცი მოსახლეობის მნიშვნელოვან კონტიგენტს და ამავე დროს სახელს გაუტეხს ჩვენს გაულენას მცირე აზიაში. იგი მომავალში მრავალი გაუგებრობის მიზეზი გახდება. არ უნდა დაგვაფიწყდეს, რომ მცირე აზია მალე გახდება ჩვენი „საბოლოო“ ანგარიშსწორების სარბიელი თურქებთან და მის მოკავშირე ინგლისთან. მაშინ ჩვენ ვინანებთ ამ „დაუდგრომელი“ აჭარლების გამო, რომელთა თავიდან მოშორებასაც ახლა ასე ვცდილობთ“ (გვ. 130, 131).

„ბათუმის გუბერნატორს (მუთესარიფს) ოსმან-ფაშას რჩება დიდი სამფლობელოები ბათუმში და სხვა ადგილებში, თვითონ იგი რუსეთისათვის გამოუსადეგი მსახურია, იგი იყო იმ პარტიის მეთაური, რომელიც წინააღმდეგობას უწევდა ბათუმის რუსეთთან შეერთებას“ (გვ. 24). იგი გურიელთან მოვიდა იმის შესატყობინებლად, რომ თვითონ მიემგზავრება ტრაპიზონში, სადაც უკვე მისი ოჯახი იმყოფება, მაგრამ რუსეთის მთავრობას უტოვებს თავის შვილს. ვფიქრობ, ეს უფრო კეთილგანზრახულობას და ადრე დაბრუნების იმედს ნიშნავს, ვიდრე მარტო თავისი სამფლობელოების შენარჩუნების განზრახვას ან ოსმალეთის ბატონობის აპოლოგეტობას, როგორც ამას ა. ფრენკელი ფიქრობს.

ინგლისელები ავრცელებდნენ ხმებს ლაზების აჯანყებაზე, მათგან ავტონომიის მოთხოვნაზე, რომელიც რუსებს სჯეროდათ, თუმცა ქართველი მოღვაწეები მათ არწმუნებდნენ,

„რომ ყველაფერი ეს მონაჩმახია... თურქეთის ქართველებს სურთ რუსეთის ქართველებთან შეერთება მხოლოდ მათი სიმყუდროვის შენარჩუნების პირობით“ (გვ. 41.)

როგორც ირკვევა აჭარა-შავშეთ-იმერხევის გათავისუფლების ოფიციალურად გამოცხადების შემდეგ ლაზეთში მოსახლეობა სინანულს გამოთქვამდა, რომ მათაც ვერ გაიზიარეს ამ მხარეების ბედი. მოსაზრებულობით და ხალხის მიმართ გულახდილი და ობიექტური დამოკიდებულებით რუსეთის ხელისუფლებას შეეძლო ლაზეთის მიერთებაზეც ფიქრა, მაგრამ მათთვის მთავარი ბათუმი იყო.

თავისი ნაროდნიკული იდეებით ა. ფრენკელი გვევლინება რუსეთის რეფორმების შემდგომი ბატონყმური ჩაგვრის გადმონაშთების წინააღმდეგ მებრძოლად, შემდეგ გლეხობის პროტესტის ერთ-ერთ მხარდამჭერად. ამის მაგალითად გამოდგება მისი ჩანაწერი, სადაც იგი კატეგორიულად გამორიცხავს ადგილობრივი ბეგების უფლებების აღდგენას „ისტორიულ მოვლენათა საწინააღმდეგოდ და, რაც მთავარია, დანარჩენი ხალხის (გლეხების, რ. ს.) საზიანოდ“. (გვ. 132, 133). ავტორი ისევე, როგორც ყველა ქართველი ხალხოსანი, გლეხთა არასახარბიელო მდგომარეობას სწორედ მაღალი ფენების პრივილეგიებით ხსნის.

ა. ფრენკელის ნაშრომი იწერებოდა იმ დროს, როცა რუსეთის იმპერიაში ხალხოსნური მოძრაობა კრიზისს განიცდიდა, რაც გაღრმავდა მას შემდეგ, როცა ეს ორგანიზაცია ორ ფრაქციად გაითიშა (1879 წ.). ამათგან ერთ-ერთი ფრაქციის წარმომადგენლებმა მოკლეს ნაროდნიკული მოძრაობის მამალი მტერი, იმპერატორი ალექსანდრე II (1881 წ. 1 მარტი).

ჩვენს მიერ ზემოთმოტანილი ციტატა ძალზე მოკრძა-

ილია ჭავჭავაძე
(1837–1907)

აკაკი ვაშიტელი
(1840–1915)

გიორგი ვაშიტელი
(1842–1900)

ღებულია და მთლიანად ვერ ასახავს ა. ფრენკელის სიმპათიებს ხალხოსნური მოძრაობისადმი, მაგრამ ამასაც აქვს თავისი ახსნა. 1878 წლის 6 ოქტომბერს თბილისის უნდარმერიამ დააპატიმრა მრავალი ხალხოსანი ქართველი და 80 კაცი პასუხისგებაში მისცა. მართალია საქართველოში ამ რეპრესიებმა ხალხოსნური მოძრაობა ვერ ჩაკლა, მაგრამ მათი აქტივობა შეამცირა. თუმცა ეს არ ითქმის მის ღიდერებზე (მ. ყიფიანი, ს. მგალობლიშვილი, ა. ფურცელაძე, ს. ჭრელაშვილი ა. ნანეიშვილი და სხვ.), რომლებმაც თავიანთი საქმიანობა კონსპირაციულად განაგრძეს. ამას მთავრობის ახალი რეპრესიები მოჰყვა, რის გამოც მოძრაობა მინეღდა და ხალხოსნურმა პრესამაც არსებობა შეწყვიტა. მოძრაობის წევრთა და თერგდაღეულთა უმრავლესობა შეიკრიბა გაზეთ „ივერიის“ გარშემო, ახლა ისინი აქტიურად მონაწილეობდნენ ეროვნულ-განმანთავისუფლებელ მოძრაობაში, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე მეთაურობდა.

საყურადღებოა, რომ ამ მოვლენებს ემთხვევა ა. ფრენკელის განსაკუთრებული დაახლოება ქართველ საზოგადო მოღვაწეებთან, აგრეთვე მისი რედაქტორობით გამოშვებული ჟურნალების „იურიდიჩესკოე ობოზრენიე“-სა და „კავკაზს-

ანტონ ჟუკოვსკი
(1839-1913)

სოთომ
მბალობლიშვილი
(1851-1925)

გიორგი ზდანოვიჩი
(მიაშვილი)
(1855-1917)

კოე ობოზრენიე“-ს დახურვა, ა. ფრენკელის ჩართვა ილია ჭავჭავაძის წრესთან, რაც იმაზეა მეტყველებს, რომ ის, როგორც ნაროდნიკების ერთგული ვ. დ. სპასოვიჩის აღზრდილი (გავიხსენოთ 50-ის პროცესი), ბეჭდვითი სიტყვითა და პრაქტიკული საქმიანობით შეძლებისდაგვარად მხარს უჭერდა ქართველი ხალხისათვის სასარგებლო შეუპოვარ ბრძოლას.

უცხო სიტყვათა ბანმარტევაბი

ა.

- ალაი ბეგი – მშვიდობიანობის დროს კაზის პოლიციის უფროსი, რომელსაც ევალება არმიის შესაგეხებად ახალგაზრდების შერჩევა. ომიანობის დროს ალაი ბეგი 1000 კაციანი კავალერიის უფროსია.
- არუსიე – პატარძლის გადასახადი, რომელსაც თიმარის მფლობელს ყველა რაიათი (იხ.) ცოლის შერთვისას უხდის.
- არფალიკი – ქერისათვის განკუთვნილი მიწის შემოსავალი, რომელიც სახელმწიფო მოხელეს ჯამაგირად ეძლეოდა.
- არშინი – სიგრძის ძველი საზომი ოსმალეთსა და რუსეთში, უდრის 16 ვერშოკს, ანუ 71,12 სმ-ს.
- აქჩა – პატარა ზომის ვერცხლის მონეტა, პირველად ჩამოასხეს 1328 წელს და 1,54 გრ.ს იწონდა. 1687 წ. გაუფასურებული აქჩა ყურუშმა შეცვალა, რომელსაც ევროპაში პიასტრს უწოდებდნენ.
- აღა – სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეთა წოდება, ქართული აზნაურის თანაბარი.
- აშარი – შემოსავლის მეთაური გამოსაღები ან გადასახადი.

ბ.

- ბათმანი – წონის ერთეული, უდრის ნახევარ ფუტს, ანუ 6 ოყას – 8 კგ.
- ბეგი – სამხედრო და სამოქალაქო მმართველი, ქართული თავადის თანაბარი.
- ბეგლარ-ბეგი – ოსმალეთის იმპერიის ყველაზე დიდი ადმინისტრაციული ერთეულის მმართველი, რომელსაც ხელთ ეპყრა სამოქალაქო და სამხედრო მმართველობა
- ბეი-ზადე – ბეგის შვილი, ხშირად გვარში გამოისახებოდა, როგორც ზედწოდება.
- ბეილიკი – ბეგის, ბეის სამფლობელო, სადაც მას უფლება ჰქონდა აეკრიფა გადასახადები.
- ბენაკი – უმიწაწყლო გლეხზე მიწის მფლობელის მიერ მიწერილი ფართობი. ბენაკრესში – ამ ფართობიდან გაღებული გადასახადი.

ბოლუქი – ოსმალების ძველი სამხედრო ერთეული, ცხენოსანი ან ქვეითი ნაწილი, რომლის რაოდენობა სხვადასხვა დროს იცვლებოდა. ასეული.

ბუნჩუკი – ფაშების წოდების გამომხატველი ნიშანი: ცხენის ძუისგან დამზადებული ერთი, ორი ან სამი ბუნჩუკი. ამაგრებდნენ თავსახურაგზე. ერთბუნჩუკიანი ფაშა – მირლივა, ორბუნჩუკიანი – მირმირანი, ხოლო სამბუნჩუკიანი – ვეზირი ან-ბეგლარ-ბეგი.

ბ.

გიაური – ღმერთის უარყოფელი, ურწმუნო, ყველა არამუსლიმანის სახელი.

დ.

დანიშმენდი – მედრესეს მე-5 დამამთავრებელი საფეხურის მოსწავლე (იხ. სოფტი).

დერვიში – მუსლიმანი მოხეტიალე მლოცველი, იგივე სუფია.

დეფტერი, დავთარი – რეჟული, სია. – რეესტრის ან ჩანაწერების წიგნი, ქონების მფლობელობის დამადასტურებელი ჩანაწერების ჟურნალი.

დივანი – სულთანის ან დიდვეზირის საბჭო. მაღალი თანამდებობის მოხელეების კანცელარიებსაც ეძახდნენ.

დირლიქი – სახელმწიფოს მიერ ბოძებული საარსებო საშუალება.

ე.

ეზანი – მუეძინის მოწოდება მორწმუნეებისადმი, მოვიდნენ სალოცავად.

ეიალეთი – ოსმალების იმპერიაში ყველაზე დიდი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული, რომელსაც ჩვეულებრივ ბეგლარ-ბეგები, ვეზირები ან ფაშები განაგებდნენ. მე-19 ს-ში ეიალეთს ვილაიეთი ეწოდა და მას სათავეში ვალი ჩაუდგა.

ზ.

ვალი – ოლქის მმართველი, ვილაიეთის გამგებელი, ბეგლარ-ბეგი.

ვალიდე – სულთანი – დედა-სულთანი. ეს ტიტული დაწესდა 1574 წელს და პირველად მიენიჭა მურად III-ის დედას შვილის სულთანად აღზევების დროს; მოქმედებდა სულთანატის გაუქმებამდე. დედა სულთანს დიდი გავლენა ჰქონდა შვილზე

– სულთანზე. სულთანის კარზე საგანგებო დაწესებულება ვალიდე დაირასი-ც არსებობდა.

ვაჟუვი – ვაკვი. უძრავი და მოძრავი ქონება, რომლის შემოსავალი ხმარებოდა ქველმოქმედებას ან სასულიერო ცენტრებს.

ვეზირი – უმაღლესი სამოქალაქო და სამხედრო მოხელე. სულთანის დივანის წევრი. ზოგჯერ ამ ტიტულს სამთულიან ფაშასაც ანიჭებდნენ. დიდვეზირებს სადრაზამს უწოდებდნენ (იხ).

ვერგი – გადასახადის სახეობა.

ვილაიეთი – იგივე ვილაეთი. ყველაზე მსხვილი ადმინისტრაციული ერთეული, რომელსაც მეთაურობდა ბეგლარ-ბეგი, მირ-მირანი, ვალი ან ფაშა.

ზ.

ზაიმი – ზეამეთის მფლობელი.

ზეამეთი – მიწის ნაკვეთი, რომელიც გაიცემოდა სამხედრო სამსახურისათვის, წლიური შემოსავლით 20 000-დან 100 000 ახნამდე.

ზიმი – მუსლიმურ ქვეყნებში მცხოვრები არამუსლიმანი მოსახლეობა.

თ.

თანზიმათი – 1839 წლიდან ოსმალეთის იმპერიაში გატარებული რეფორმა, რომელმაც შეცვალა რიგი კოდექსები, სისხლის და სამოქალაქო სამართლის მუხლები, საგანმანათლებლო-კულტურული და საგადასახადო სისტემები, მიწათმფლობელობის წესები და ა. შ.

თაფუ – გლეხებზე იჯარით მიცემული მიწის გადასახადი მიწათმფლობელო-ბაზე.

თიმარი – მიწა, რომლის წლიური შემოსავალი 1000-დან 20 000 ახნას აღწევს და სამხედრო სამსახურის პირობით ეძლევა ფეოდალებს.

თული – წარჩინების ნიშანი, რომელსაც ანიჭებდნენ დიდებულებს. არსებობდა ერთთულიანი, ორთულიანი და სამთულიანი ფაშების წოდებები. სულთანს 6 თული ჰქონდა.

თულრა – ნიშანი, რომელიც სიყალბისაგან იცავდა სულთანის მიერ გაცემულ ვირმანებს.

0.

იანი ჩარი – ახალი რეგულარული ჯარი XIV-XIX საუკუნეების ოსმალეთში. გაჩნდა 1367 წელს მურად I-ის (1359-1389) დროს, რომელსაც ჯერ ტყვედ წაყვანილი ბიჭებით, შემდეგ დაპყრობილი ქვეყნების ახალგაზრდებით ავსებდნენ. კანონით იანიჩრად შეიძლება ბერძენი, ალბანელი, სერბი, ბულგარელი და სომეხი ახალგაზრდების ჩარიცხვა. ისინი გადიოდნენ საგანგებო მზადებას მუსლიმანური ფანატიზმის სულისკვეთებით. 1639 წლიდან იანიჩრებად მხოლოდ თურქებს ამზადებდნენ.

მე-16 საუკუნის შუა წლებიდან იანიჩარებს მიეცათ ცოლის შერთვის უფლება. ამ დროიდან ამ არმიაში მათი შეიღებაც ერთიანდებოდნენ.

დასაწყისში იანიჩარები თავიანთი სამხედრო წოდების მიხედვით ღებულობდნენ ხელფასს, მაგრამ ბოლო საუკუნეებში შეფერხდა ჯამაგირის გაცემა, რასაც მათი უკმაყოფილება მოჰყვა. გახშირდა მათი ამბოხი. უხელფასოთა ნაწილი შეუდგა ვაჭრობას, ხელოსნობას, ნაწილი კი ძარცვით ირჩენდა თავს. იანიჩარები ხშირად თაოსნობდნენ ანტიოსმალურ მღელვარებებს და ხალხის აბუნტებას. 1622 წელს მათ მოკლეს სულთანი ოსმან II. ანალოგიური აჯანყება მოაწვეეს ორი საუკუნის შემდეგ, რასაც სულთან სელიმ III-ის მკვლელობა მოჰყვა. იანიჩარები ოსმალეთში საშიშ ძალად იქცნენ, რის გამო სულთან მაჰმუდ II-მ (დედით ქართველმა, მეუღლეც ქართველი ქალი ქეთათელაძე ჰყავდა) ჯერ მათი შევიწროება დაიწყო, ხოლო 1826 წელს ისინი მთლიანად გაანადგურა, განახორციელა სამხედრო რეფორმები და შეუდგა ახალი, ევროპული ყაიდის არმიის შექმნას.

იქტა – მიწის გაცემა გარკვეული გადასახადის პირობით.

იმამი – მუსლიმანთა რელიგიური თემის მეთაური, სულიერი მამა. მეჩეთში ღვთისმსახურების ხელმძღვანელი.

იმარეთი – დავრდომილთა თავშესაფარი, ან რაიმე საქველმოქმედო დაწესებულება, რომელიც არის ვაკუის (ვაჟუვის) გამგებლობაში.

იურდლუკი – მომთაბარე ტომების განლაგების და მიწის მფლობელობის ადგილი, იგივე ოჯახლიკი.

იურთლიჯი – დაპყრობილ ქვეყნებში ადგილობრივ ფეოდალებზე მემკვიდრეოთ გადაცემული მიწა.

ბ.

კაზა, ყაზა – ყადის უფლებების გავრცელების ტერიტორია. სან-ჯაყში შემავალი ადმინისტრაციული ერთეული. მაზრა.

კაიმაკამი – მოადგილე, შემცველი სანჯაყის მმართველის ლაშქრობაში ყოფნისას.

კასაბა – პატარა ქალაქი (დაბა). 5-10 ათასამდე მცხოვრებით.

კაფუდანი – სამხედრო ხომალდების მეთაური.

კაფუჯი – სასახლის შიგნით სიმყუდროვის დამცველი მოხელე.

კეჰა, ქეჰა – მმართველი ფაშის მოადგილე.

გ.

ღენი – სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ მიღებული მემკვიდრეობა.

ღივა – იგივე სანჯაყი, სადროშო.

დ.

მარკიტანტი – ვაჭარი, რომელიც ომის დროს მიჰყვებოდა ჯარს და ჰყიდდა სურსათს და წვრილმანებს.

მასტიკა – ბერძნული სიტყვაა. ჰქვია: 1. იატაკის გასაპრიელებელ მასას; 2. წებოს და ნაკეთობებათა დასამზადებელ ცომს; 3. ზოგი მცენარის სურნელოვან ნაყენს.

მაქთუ – ერთდროული გადასახადი ცენტრიდან მოშორებულ ადგილებში, რომლებიც არ ემორჩილება ადგილობრივ ადმინისტრაციას.

მაჰალე – ქალაქის ან სოფლის უბანი.

მედრესე – მუსლიმანური საშუალო სასულიერო სასწავლებელი.

მეკკუფი – მიწის ფართობი, რომელიც მფლობელს ჩამოერთვა ადგილობრივი ვალდებულების შეუსრულებლობის გამო.

მერქეზი – თემი, გაერთიანებული სოფლების ადმინისტრაციული ერთეული.

მეჩეთი – მუსლიმანთა სამლოცველო სახლი.

მინარეთი – მეჩეთზე მიშენებული ვიწრო კოშკი, შიგნითა ხვეული კიბით და აივნით, საიდანაც მუეძინი სალოცავად მოუხმობს მორწმუნეებს.

მირიე – სახელმწიფო საკუთრება (გზა, ტყე, მიწა, წყალი და სხვ.)

- მირლივა – ერთოულიანი ფაშის სამხედრო წოდება. აგრეთვე სანჯაყის ბეგი.
- მირმირანი – ბეგლარ-ბეგი, სამოულიანი ფაშა. ვილაეთის გამგებელი, ჯარების სარდალი და სამოქალაქო საქმეების ხელმძღვანელი.
- მოლა – განათლებული სასულიერო პირი. მედრესეს მასწავლებელი (მუდარისი), მაღალი რანგის ყადი.
- მუდერისი – იგივე მოლა, მასწავლებელი მედრესეში.
- მუეძინი – მეჩეთის მსახური, რომელიც მინარეთიდან ეზანით მოუხმობს მორწმუნეებს.
- მუთასარიფი – გამგებელი. ქონების პატრონი. სანჯაყ-ბეგის და ბეგლარ-ბეგის სინონიმი.
- მუთეველი – ვაკუფების მოურავი, რომელიც განაგებდა შემოსავლების განაწილებას.
- მუთეფერიკა – სულთნის პირადი გვარდიის წევრი.
- მულქი – სულთანის მიერ პიროვნებებზე სრულ საკუთრებაში სამემკვიდრეოდ ნაწყალობევი მიწა.
- მუსალიმი – პროვინციის (ვილაეთი) ან ოლქის (სანჯაყი) მმართველის მოადგილე.
- მუსელემი – გლეხი, რომელსაც მიწა ეძლეოდა ჯარში სამსახურის სანაცვლოდ.
- მულაზიმი – სტაჟორი, პიროვნება, რომელიც მედრესეს დამთავრებისა და მოწმობის აღების შედეგ იყო თიმარის პრეტენდენტი. ასისტავის მომდევნო თანამდებობა.
- მუფთი – მუსლიმანთა ღვთისმეტყველი და სამართალმცოდნე (შეიხულ ისლამი), განსაკუთრებულ საკითხებზე დასკვნის ფეთვას შემდგენელი.
- მუშირი – I კლასის ფაშის სამხედრო წოდება, რომელიც შეესაბამება მარშლის წოდებას.
- მუჰაჯირი – საკუთარი სამშობლოდან ლტოლვილი.

6.

- ნაზირი – ვაყუფის მოურავი, ზედამხედველი.
- ნამაზი – ლოცვა, რომელიც მუსლიმანმა ხუთჯერ უნდა შეასრულოს მეჩეთში ან სალოცავ ხალიჩაზე სახლში: აღიონზე, შუადღეს, დღის მეორე ნახევარში, მზის ჩასვლისას და ღამის პირველ მესამედში.

ნაკშიბენდი, ნაკში – შეიხ მუჰამედ ნაკშიბენდის მოძღვრების მიმდევარი დერვიში.

ნაჰიე – ადმინისტრაციული ერთეული, რომელიც რამდენიმე სოფელს აერთიანებს და შედის კაზაში.

ნიზამი – იანიჩარების შემცველი ევროპული ჯარი.

ნიშანჯი – დივანის ერთ-ერთი უმაღლესი მოხელე, რომელსაც სულთანის ბრძანებებზე თულრა გამოჰყავდა.

ნუხლი – ომიანობის დროს დამატებითი გადასახადი.

ო.

ოტომანები – ოსმალთა სახელწოდების ევროპული ნაირსახეობა. ოტომანთა იმპერია, ოტომანთა პორტა და ა. შ.

ოყა – წონის ერთეული 400 დირჰამი, ან 1282 გრამი.

ოჯაკლიქი – სახელმწიფო მიწები, რომლებიც სამემკვიდრეოდ ეძლეოდა დაპყრობილი ტერიტორიების ფეოდალებს, ტომის ბელადებს (იურთლუქი).

პ.

პინა – წონის ერთეული, 10 ოყა, ანუ 12,82 კგ.

პორტა – ოსმალეთის იმპერიის აღმნიშვნელი ევროპული ტერმინი.

რ.

რაია – რაიათი. გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობა. მე-17 საუკუნიდან ეს ტერმინი მხოლოდ ქრისტიანებზე იხმარებოდა.

რედიფი – მხედრის უკან მჯდომი.

რუმელია – ბალკანეთის ისტორიული სახელწოდება.

ს.

საბარიტი – ფუფუნებით განებივრებული ადამიანი.

სადრაზამი – დიდგვირი, სულთნის უპირველესი მოახლე.

სადლიანი – ოსმალეთის იმპერიის ზოგიერთი პროვინციის წლიური შემოსავალი, რომლის ნაწილი პირდაპირ სახელმწიფო ხაზინაში შეჰქონდათ.

სანჯაყი – სადროშო, რომელიც ვილაეთში შედის.

საუენი – სიგრძის რუსული საზომი ერთეული, უდრის 2,13 მეტრს.
სერადი – ოსმალეთის სულთანის რეზიდენცია სტამბოლის ად-
მოსაველეთ ნაწილში.

სერასკირი – არმიის მთავარსარდალი, გარნიზონის უფროსი.

სეკბანი – ძაღლების მწვრთნელი. ნადირობის დროს ახლდა სულ-
თანს.

სიფაჰი – მხედარი, კავალერისტი.

სოფტი – მედრესეს პირველი-ოთხი საფეხურის მოსწავლე.

სპასალარი – დიდი მხედართმთავარი, მხედართმთავართა (სპასპეტ-
თა) უფროსი.

სპასპეტი – მხედართმთავარი.

სუბაში – მოხელე, რომელიც ქალაქში სახელმწიფო საქმეს გა-
ნაგებს.

სუარი, სუვარი – იგივე სიფაჰი, მხედარი.

შ.

სულემა – ღვთისმეტყველი, სურების ამხსნელი და მასწავლებელი.

შ.

ფარა – ოსმალეთის წვრილი ვერცხლის მონეტა. ყურუმის 1/40
ნაწილი. 1 ფარა უდრიდა 2 აქნას.

ფაშა – ბეგლარ-ბეგების, ვეზირების, საზღვაო სარდლის, დიდ-
ვეზირის და სხვა მაღალმოხელეთა ტიტული.

ფეთვა – მუფთის მიერ რთულ იურიდიულ საკითხებზე გამოტანილი
დადგენილება ან შედგენილი წერილობითი პასუხი. ზოგჯერ
სახელმწიფო მნიშვნელობის: ომის გამოცხადების, ზავის,
სულთნის ტახტზე ასვლის, ან გადაყენების საკითხებზე.

ფერმანი – სულთნის ბრძანებულება, რომელიც გამაგრებულია
თულით.

ფერიკი – დივიზიის მეთაური.

ფლური – ფულის ერთეული, უდრიდა დაახლოებით 10 ყურუმს.

ფუტი – ინგლისური სიგრძის ერთეული – 12 დუიმი, ანუ 30,5 სმ.

ქ.

ქეთხუდა – მამასახლისი. საქმეთა მწარმოებელი: ხაზინის ქეთხუდა, დათორის ქეთხუდა, ჩაუშების ქეთხუდა და ა. შ.
ქილა – წონის ერთეული, 3 ქილა – 38,46 კგ.
ქისა – ფულის საზომი ერთეული. მერყეობდა 500-40 000 ახჩას შორის.
ქურეკჩი – მენიჩბე-მეზღვაური იალქნიან გემზე.

ღ.

ღაზი – ურწმუნოთა (არამუსლიმანთა) წინააღმდეგ მებრძოლი.

ყ.

ყადი – მოსამართლე, რომელიც შარიათის კანონების და ადათ-წესების საფუძველზე განსჯიდა.
ყაზი, გაზი – იხ. ღაზი.
ყაზა – იხ. კაზა.
ყასაბა – დაბა, პატარა ქალაქი.
ყაფუჯი – იხ. კაფუჯი.
ყაფუ-ყულუ – ჯარის მსახური (იანიჩრები, სიფაიები).
ყულ-ოდლუ – იანიჩართა შვილები სამხედრო სამსახურში.
ყურუში – ვერცხლის მონეტა. 1687 წელს ყურუშმა შეცვალა გაუფა-სურებული ახჩა. სხვადასხვა დროს უდრიდა 80-120 ახჩას.

შ.

შარიათი – მუსლიმანთა რელიგიური სამართალი.
შეიხი – რელიგიური ორდენის ან დერვიშთა სექტის მეთაური.
შეიხ-ულ-ისლამი – მუსლიმანური სასულიერო წოდების მეთაური ოსმალეთში.

ჩ.

ჩადრი – მუსლიმანი ქალის ტრადიციული ჩასაცმელი, რომელიც ფარავს მთელს სხეულს და სახეს.
ჩალვადარი – ბარგირი, ტვირთის მზიდავი სახედრის, ჯორის, ცხენის პატრონი.

ჩაუში – სულთნის პირადი გვარდიის და იანიჩართა ერთ-ერთი ჩინოსანი, რომელსაც აძლევდნენ განსაკუთრებულ დავალებებს. იგზავნებოდა ელჩად, ბრძანებებს გადასცემდა პროვინციების და რაზმების მეთაურებს.

ჩიფთილიქი – წყვილი. მიწის ნაკვეთი, რომელსაც ერთი უღელი ხარი ამუშავებდა.

ჩორბაჯი – ყაფი-ყულუს ღაშქარში ახალწვეულთა ნაწილის მეთაური.

ხ.

ხარაჯი – არამუსლიმანთა გადასახადის ზოგადი სახელწოდება.

ხასი – სულთნის საგვარეულო წევრებზე სამხედრო ან ადმინისტრაციული სამსახურის პირობით გადაცემული ან საგვარეულოს ქალებზე მზითვად და სარჩენად ბოძებული მიწა.

ხუტბა (შდრ. ხოტბა) – პარასკევის ჯუშის ღოცვა, როცა ადავლენდნენ სულთნის ქებას.

ჯ.

ჯებეჯი – შეჯავშნული მეომარი.

ჯიზია – არამუსლიმანზე გაწერილი ხარაჯი (იხ.), გადასახადი.

კ.

ჰარემი – წმინდა ადგილი, სადაც ყველა ვერ შევიდოდა. აქ უპირატესად ქალები ცხოვრობდნენ და მამაკაცებს ეკრძალებოდათ იქ შესვლა. სულთნის ჰარემი სასახლის ნაწილად ითვლებოდა, სადაც მისი ოჯახის ქალები და ბავშვები ცხოვრობდნენ.

ჰიჯრა – მოციქულ მუხამედის მექადან მედინაში გადასახლების თარიღი (1622 წლის 3 ივლისი), რაც საფუძვლად დაედო ისლამის მთვარის კალენდრის პირველ წელს. აქედან იწყება მუსლიმანთა წელთაღრიცხვა.

ჰუმაიუნი – უმაღლესი ფირმანი. რუჟსი-ჰუმაიუნი – სამხედრო ან ადმინისტრაციულ თანამდებობაზე მყოფი პირის დანიშვნის ან გადაყენების დოკუმენტი;

ჰუქუმათი – სამფლობელო, რომლის შემოსავალი მთლიანად გამგებლის საკუთრებას წარმოადგენდა. ამის სანაცვლოდ მას ევალებოდა მოლაშქრეების გამოყვანა.

პირთა საძიებელი

ა.

აბაშიძეები,
წარჩინებული გვარი აჭარაში
93, 112, 163, 164, 167, 170.

აბაშიძე ზია-ბეგ,
აჭარის სანჯაყ-ბეგთა
შთამომავალი 165.

აბაშიძე იბრაიმ-ბეგი,
აჭარის სანჯაყ-ბეგი 164

აბაშიძე სალიხ-ბეგი,
აჭარის სანჯაყ-ბეგთა
შთამომავალი 164

აბაშიძე ფაზლი-ბეგ,
აჭარის სანჯაყ-ბეგთა
შთამომავალი 165

აბაშიძე ჰუსეინ-ბეგი
აჭარის სანჯაყ-ბეგი (ფაშა)
164, 165, 191

აბდულ-აზიზი,
თურქეთის სულთანი 98, 226

აბდულ-მეჯიდი,
თურქეთის სულთანი 97, 226

აბდულ-ფაშა ხაზინადარ-ოღლი,
ტრაპიზონელი 93

ადრიანე ჰუბლიუსი,
რომის იმპერატორი 92

ავალიანები,
წარჩინებული გვარი აჭარაში 112

ათაბაგი თეოფიფ-ბეგ,
ლივანელი 192

აიმე, მესხი,
ოსმალეთის დედოფალი 227

ალექსანდრე II,
რუსეთის იმპერატორი 229, 236.

ალი-ბეი,
ოსმალეთის სარდალი 30, 58

ალხაზიშვილი იაკობ,
გენერალი, გურიის რაზმის
ჯარების უფროსი 30, 43, 145

ანტონ-პეტროს გასუნი,
სტამბოლის უმაღლესი
ეპისკოპოსი 201, 202

არკასი, ადმირალი 134, 145

ახვერდოვი არტემ,
თბილისელი ვაჭარი 12

ახმედ-ალი-ფაშა,
ოსმალეთის მოხელე 38

ახმედ-ეფენდი
(იხ. ხალვაში ახმედ)

ბ.

ბაქრაძე დიმიტრი,
ცნობილი ისტორიკოს-
არქეოლოგი 6, 15, 16, 21, 33,
34, 47, 61, 74, 112,
119, 120, 125, 128, 130,
146, 155, 186, 198, 214

ბაჯელიძე რეშიდ-ალა,
ქობულეთელი 179

ბეჟანიძე აბდულ-ბეგ,
ზენდიდელი 192

ბეჟანიძეები,
წარჩინებული გვარი აჭარაში
68, 79, 93, 112, 163,
167, 168, 218, 224, 225

ბეჟანიძე თოფან-ბეგი,
ჩაქველი 169

ბეჟანიძე მემედ-ბეგი, ჩაქველი	168, 169	ბოგოსლოვსკი ვ., ა. ს. ფრენკელის თანაკურსელი და მეგობარი	17
ბეჟანიძე მურად-ბეგ, ჩაქველი	170		
ბეჟანიძე ოსმან-ბეგი, ჩაქველი	168	ბ- გავრილკა, ბათუმის სანიტარიული რაზმის უფროსი, ექიმი	155
ბეჟანიძე სეფერ-ბეგი, ჩაქველი	170		
ბეჟანიძე შევქეთ-ბეგი, ჩაქველი	169	გამრეკლიძე ა., პეტერბ. უნ-ტის სტუდენტი	8
ბეჟანიძე ფერათ-ბეგ, ჩაქველი	67, 168, 169	გვარაჩინო მ. ფ. იტალიელი მოგზაური ბათუმისა და ართვინის ექსკურსიის ჩანაწერები“-ს ავტორი. ლონდონი 1840 წ.	21
ბეჟანიძე შერიფ-ბეგ, ჩაქველი	168, 169		
ბეჟანიძე ხასან-ბეგ, ჩაქველი ოსმალეთის მილიციის მაიორი	130, 170, 191	გორგიონ აფრიონი, ლივანელი	192
ბეჟანიძე ხემიდ-ბეგ, ჩაქველი	170	გორჩაკოვი ა. დ., დიდითავადი, სახ. კანცლერი	38
ბეჟანიძე ჯელილ-ბეგ, ჩაქველი	168, 169	გუგუშნავა, ქობულეთის წარჩინებული გვარი	170
ბეჟანიძე ჰაიდარ-ბეგ, ჩაქველი	170	გურიელები, გურიის მთავრები	171
ბეჟანიძე ჰემიდ-ბეგი, ჩაქველი	169	გურიელი გრიგოლ, გენერალი, გურიის მთავართა შთამომავალი	30, 45, 51, 53, 64, 69, 77, 91, 118, 158, 187, 235
ბეჟანიძე ჰუსეინ-ბეგ, ჩაქვის მებატონე	51, 52, 66, 67, 91, 117, 138, 168, 169, 179, 191, 220	გურიელი კახაბერ, გურიის მთავარი	171
ბეგთარბაშევი, „ტრაპიზონის კალენდრის“ მთარგმნელი	37	გურიელი მამია, გურიის მთავარი	92
ბიკონსფილდი ბენჟამენი, ინგლისელი ლორდი	130	გურიელი როსტომ, გურიის მთავარი	92

გურიელი სოფიო,
გურიის დედოფალი 232, 233

გურიელი ქაიხოსრო,
გურიის მთავრის მამიას ბიძა
და რეგენტი 232, 233

დ.

დავითაძე მეგლუღ
ს. სხეფიდან (შუახევის რ.),
წიგნის რედაქტორის
ინფორმატორი, 1877-78 წ.წ.
ომის მონაწილე.
გარდ. 132 წლის ასაკში 61

დვერიშ-ფაშა, წარმოშობით სერბი,
ოსმალეთის მუშირი
ბათუმში 30, 51, 53, 56, 57, 58,
89, 62, 63, 72, 81, 82, 84, 116, 142,
159, 160, 161, 165, 227, 229, 233

დიუპრე ადრიან,
მოგზაური 94

დმიტრიევ-ორენბურგსკი ნიკოლაი,
მხატვარი, ომის
თვითმხილველი 44

დონ-კარლოსი,
საფრანგეთის ოფიცერი 160

ე.

ემინ-ფენდი მუფთი-ზადე
არტანუჯელი 192

ერისთავი კონსტანტინე (კოწრა),
მუსლიმანთა ასეულის
მეთაური 180, 181

ეუბ-ოდლი კამბარ,
ტატო წულუკიძის
თანამოსაქმე 12

ვ.

ვახტანგ VI,
ქართლის მეფე 15, 16, 17

ვახუშტი ბატონიშვილი,
ისტორიკოსი და
გეოგრაფი 93, 94

ვიქტორია,
დიდი ბრიტანეთის
დედოფალი 160

ზ.

ზაპარენკო,
ნაღმოსნის მეთაური,
ლეიტენანტი 148

ზდანევიჩი-მაიაშვილი გიორგი,
ხალხოსანი, პუბლიცისტი 8, 238

ზედგინიძე ანდრია,
ქობულეთის მკვიდრი,
რკინიგზის მოხელე 179

თ.

თავდგირიძე ალი-ფაშა,
ქობულეთის ბეგი 164, 165, 166,
167, 232, 233, 234

თავდგირიძე დურსუნ-ბეგ,
წარჩინებული გვარის
შთამომავალი 170, 192

თავდგირიძეები,
ქობულეთელი თავადები 56, 93,
112, 163, 134, 165, 167, 168,
218, 231, 232, 233, 234

თავდგირიძე მაჰმუდ-ფაშა,
წარჩინებული გვარის
შთამომავალი 167

თავდგირიძე ოსმან-ბეგ (ფაშა),

ბათუმის და ტრაპიზონის გუბერნატორი 51, 53, 54, 160, 164, 166, 167, 232, 233, 234, 235	კემაბელი, გენერალი, ინგლისის სამხედრო აგენტი 160
თამაზოლდი, ქობულეთელი 170	კერესელიძე ივანე, ჟ. „ცისრის“ რედაქტორი 6
თამარი, გაერთიანებული საქართველოს მეფე 79	კი-ი, პოლკოვნიკი 148
თაყაიშვილი ექვთიმე, წმინდანი, ისტორიკოსი 6, 15	კიტაზატო, იაპონელი მეცნიერი, შავი ჭირის მიკრობის აღმოჩენი 230
თორელი ვარლამ, წიგნის მთარგმნელი 12, 20	კომაროვი ა. ვ. (გენერალი, არქეოლოგი, კ. ვ. კომაროვის ძმა) 185
ო.	კომაროვი კ. ვ. გენერალი, ბათუმის ოლქის პირველი გუბერნატორი 30, 117, 122, 123, 140, 179, 185
ო.გ. ქართული რაზმის უფროსი, იესე გურიელი 82	„კომარ-ფაშა“ (იხ. კომაროვი) 187
იერსენი, ფრანგი მეცნიერი, შავი ჭირის მიკრობის აღმოჩენი 230	კონდაკოვი, ნ. პ. ისტორიკოსი-ბიზანტიოლოგ, 34
ივანოვი, პოლკის უფროსი, პოლკოვნიკი 56, 58	კოსტენსკი ნ. ვ., პროკურორის ამხანაგი 12
იუსუფ-ფაშა, ტრაპიზონის გენერალ- გუბერნატორი 161	კრილოვი ი. ა., რუსი მწერალი და მეიგავე 70
პ.	ლ.
კაიკაციშვილი გუღა-აღა, მეცენატი, საზოგადო- მოდგაწე 179	ლევაშოვი, პოლკოვნიკი, არტანის რაზმის შტაბის უფროსი 29, 142, 162
კარბელაშვილი ანდრე, პუბლიცისტი 215	ლორთქიფანიძე კირილე, საზოგადო მოღვაწე და პუბლიცისტი 9, 20

ა.		მორზე სამუელ, ჩამწერი, ტელეგრაფის გამომგონებელი, 216
მალაქუზი გ. იტალიის კონსული ბათუმში 94, 95, 133, 216		მუსტაფა-ფაშა, ოსმალეთის ბრიგადის გენერალი 81, 142, 186
მარგიევი ზაურ, ფოტოკოლექციონერი, პუბლიცისტი 58, 97, 225		მუხამედი, ლაზი, სასტუმროს მენეჯერი ბათუმში 146
მარია ალექსანდროვნა, რუსეთის იმპერატრიცა 18		მუჰამედი, მუსლიმანთა მოციქული, მაჰმადიანობის დამფუძნებელი 47, 132
მაჰმუდ II, ოსმალეთის სულთანი 227		მუხტარ-ახმედ-ფაშა, ოსმალეთის არმიის სარდალი მცირე აზიაში 160
მგალობლიშვილი სოფრომ, მწერალი, ხალხოსანი 237, 238		მჭედლიშვილი გრიგოლ, ბათუმის მკვიდრი 79
„მეგრელი,“ მეჰრალი, მალაქმაძე ემრულა (რ. ს.) აბრაგთა რაზმის მეთაური 12		
მელიქიშვილი პეტრე, დიდი ქართველი მეცნიერი- ქიმიკოსი 13		ბ.
მელიქიშვილი სტეფანე, თბილისში სტამბის დამაარ- სებელი და გამომცემელი 13		N ^o (ოფიცერ-ინჟინერი) 69
მესუდ-ფაშა, პემშინდი 167		ნანეიშვილი ალექსანდრე, პედაგოგი, ხალხოსანი 16, 237
მესხი სერგეი, გაზ. „დროების“ რედაქტორი, საზ. მოღვაწე 6, 132, 218		ნასყიდაშვილი ქიტვას, ტატო წულუკიძის თანამოსაქმე 12
მეფისოვი მ. პ. – შავშეთ-იმერხევის პირველი მმართველი 142		ნიათ-ფაშა, ოსმალეთის გენერალი 30
მეფისოვი ნ., ოკლობუიოს თარჯიმანი 72		ნიკოლაძე ნიკო, საზოგადო და მუნიციპალური მოღვაწე 7, 9, 10, 11, 19, 20, 136, 219
მილიუტინი ი., ა. ფრენკელის თანაკურსელი და მეგობარი 17		ნიჟარაძე დედი-აღა, ქობულეთელ წარჩინებულთა შთამომავალი 179

ნურიდი,
რუსეთის გენერალ 30,31,62,64,65

პუჩინიანი ტერ-გრიგორ,
სომეხ-კათოლიკეთა
მღვდელი 191

ო.

რ.

ო'დონოვანი,
პირლანდიელი,
გაზეთ „დეილი ნიუს“-ის
კორესპონდენტი 159,160,161,162

რებერგი,
გენერალ-ინჟინერი 57, 72, 145
რემერტია. ა.

ოკლობუიო ი. დ.,
გენერალ-ლეიტენანტი 30, 57,
58, 70, 72

სამხედრო-სამედიცინო,
შემდეგ სამედიცინო ნაწილის
ინსპექტორი 126, 145, 153, 156, 157

ორბელიანი გრიგოლ,
გენერალი, დიდი
ქართველი მწერალი 221

როინაშვილი ალექსანდრე,
ქართული ფოტოგრაფიის
ფუძემდებელი 37, 48

ორბელიანის ქალი,
ი. დ. ოკლობუიოს მეუღლე 70

რომანოვი მიხეილ,
დიდი მთავარი 179

ოსმან ალა მაკრიალელი,
მუდირი 192

რუსტიე,
მედრესეს მასწავლებელი
ბათუმში 128

ოსმან-ბეგი,
ოსმალეთის გენ. შტაბის
უფროსი 21, 58, 81

ს.

ოსმან-ბაირახტაროღლი
(დავითაძე რ. ს.) შირინ-ალა 192

საგამიონი სიმეონ,
შავშეთელი 192

ოსმან-ფაშა,
ჩერქეზი, პოლკოვნიკი 81

სამისა-ფაშა,
შერიფ ხიმშიაშვილის
მოწინააღმდეგე 116

ოსტენ-საკენი ფონ-დერ გრაფი,
საბაჟო უწყების უფროსი 145

საფარ-ბეგი,
იმერხეველი 192

ჰ.

სერგეევი,
კავკასიის ტელეგრაფის
უფროსის მოადგილე 145

პალგრევი ვ. ჯ.,
ინგლისის კონსული
ტრაპიზონში 216

სვიატოპოლკ-მირსკი დ. ი.,
კავკასიის მეფისნაცვლის
მოადგილე 29, 30, 31, 43, 46, 51,
53, 56, 57, 59, 73, 79, 81,
82, 83, 84, 140, 141, 143, 144, 145

პუჩინიანი პეტროს,
ართვინელი 192

სლობოდნიკოვი,
მთავარი სამხედრო-
საველე ხაზიანდარი 145

სოლომონ II,
იმერეთის მეფე 232, 233

სოლსბერი,
ლორდი 38

სპასოვიჩი ვ. დ.,
ა. ფრენკელის მასწავლებელი,
იურისტი – ნაროდნიკი,
სამართლის ისტორიკოსი,
ლიტერატორი 7, 8

სტებნიცკი ი. ი.,
გენერალი, გეოდეზისტი და
კარტოგრაფი

სტეპანოვი ა. ვ. ჟ.
„იურიდიჩესკოე ობოზრენიე“-ს
რედაქტორი, შეცვალა
ა. ს. ფრენკელმა 10

სული-ბეგ მაჭახლედი
(იხ. წულუკიძე სული-ბეგ)

სურმანიძე რამიზ-ბეგ,
აჭარის I მეჯლისის წევრი 179

სურმანიძე ხასან,
აჭარის მუფთი, პირველი
მეჯლისის წევრი 179, 191

ტ.

ტრეიტერი,
გენერალი 31, 143

ტრუბეცკოი,
გენერალი, თავადი 30, 57, 58

უ.

ულფან-ბეგი,
ქვემო აჭარელი 192

ფ.

ფაშიოლდი (ჩივაძე, რ. ს.),
ქობულეთელი 170

ფილინოვი ბეგლარ,
წიგნის გამომცემელი
თბილისში 12, 20

ფრენკელი კ. ს.
(ა. ს. ფრენკელის ძმა,
დუშეთის მაზრის უფროსი) 18

ფრენკელი ი. ი.,
ფიზიკოსი 5

ფრენკელი ნ. ი.,
ა. ფრენკელის ნათესავი, თბი-
ლისში სტამბის მებატრონე 14

ფურცელაძე ანტონ,
მწერალი, ხალხოსანი, 237, 238

ქ.

ქარცივაძე ოსმან-აღა,
ქობულეთელი 47, 120

ქილიგოლდი მიგირ,
ავანტურისტი ბათუმში 116

ქიქოძე ი.,
პეტერბ. უნ-ტის სტუდენტი 8

ქუთათელაძე (ფატიმა? რ. ს.)
დიდ-ჯიხაიშელი,
სულთან მაჰმუდ II-ს მეუღლე,
ვალიდ-სულთანი, აბდულისა
და აზიზის დედა 227

ქუჩუკაღა
(იხ. წულუკიძე ქუჩუკაღა)

ცივაძე რეჯებ-აღა,
აჭარის I მეჯლისის წევრი,
ქობულეთელი 170, 192

ჟ.

ყაზბეგი გიორგი,
გენერალ-ლეიტენანტი,
საზ. მოღვაწე 21, 36, 137,
139, 154, 214

ციციშვილი ა.,
პეტერბურგის უნ-ტის
სტუდენტი 8

წ.

ყიფიანი მიხეილ,
ხალხოსანთა ლიდერი 237

წერეთელი აკაკი,
დიდი ქართველი პოეტი 11, 19, 237

შ.

შაფროვი
„კავკასიის კალენდრის“
რედაქტორი 22, 216

წერეთელი გიორგი,
მწერალი და
საზ. მოღვაწე 6, 10, 19, 20, 237

შამბაშოდლი
(ლორთქიფანიძე, რ. ს.) 170

წერეთელი მ. ე. 10
წილოსანი ესედ,
აჭარის I მეჯლისის წევრი 179

შერვაშიძე თუფან-ბეგ,
ქედის მახრის უფროსი,
მაიორი 192, 193

წულუკიძე სული-ბეგ,
მაჭახლეელი თავადი 192

შუვერი შ.
გაზ. „სტანდარდი“-ს
კორესპონდენტი 160

წულუკიძე,
– ტატოს მამა 12

წულუკიძე ტატო,
თბილისელი აბრაგი 12, 13, 14,
16, 20

ჩ.

ჩიკოიძე მ.,
პეტერბურგის უნ-ტის
სტუდენტი 8

წულუკიძე ქუჩუკაღა
(იგივე ალი-აღა,
მაჭახლეელი) 140, 141, 192

ჭ.

ც.

ცივაძე ესედ,
აჭარის I მეჯლისის წევრი,
ქობულეთელი 179

ჭავჭავაძე ილია,
წმინდანი, დიდი ქართველი
მწერალი 6, 14, 17, 19, 221, 237

ჭრელაშვილი სტეფანე,
ხალხოსანი 237

ჭყონია,
ქობულეთელი წარჩინებული 170

ბ.

ხაზინადარ-ოღლი ოსმან-ფაშა,
ტრაპიზონელი 93

ხაზინადარ-ზადე რეშიდ-ფეუნდი,
ზემო აჭარელი 192

ხალვაში ახმედ-ფეუნდი,
მილიციის მაიორი,
მარადიდელი 140, 142, 192

ხალვაში ისაკ ახმედის ძე,
მარადიდელი 141

ხარაზი ყემბერ-ალა,
ბათუმის
სახლთმფლობელი 179

ხალამპოვი პეტრე,
ბერძენი მღვდელი 191

ხიმშიაშვილები,
თავადური გვარი
ზემო აჭარაში 112, 181, 218

ხიმშიაშვილი ახმედ-ფაშა,
ახალციხის ფაშა 93, 144

ხიმშიაშვილი ისა-ბეგ,
შერიფ-ბეგის შვილი 143

ხიმშიაშვილი მურთაზ-ბეგ,
ხულოს მუდირი 228

ხიმშიაშვილი ნური-ბეგი,
შავშეთ იმერხევის მფლობელი
140, 142, 143, 179, 191

ხიმშიაშვილი სელიმ-ფაშა,
ახალციხის ფაშა,
ქართველი პატრიოტი 144

ხიმშიაშვილი ფეჰლულ-ბეგ,
შავშეთელი 192

ხიმშიაშვილი შერიფ-ბეგ
(ადჟარსკი ალექსანდრ
ახმედის ძე),
გენერალი, საზოგადო
მოღვაწე 115, 116, 140, 144,
146, 147, 148, 191, 227, 228, 229, 230

ხიმშიაშვილი ჯემალ-ბეგ
შერიფის ძე,
პოლკოვნიკი 143

ჯ.

ჯაბადარი ი.,
პეტერბ. უნ-ტის სტუდენტი 8

ჯაში,
ქობულეთელი წარჩინებული 170

ჯაში ხუშუტ-ალა, ა
ჭარის I მეჯლისის წევრი 179

ჯიუდიჩი,
რუსეთის კონსული ბათუმში
22, 30, 36, 80, 93, 94, 100, 106,
113, 116, 119, 125, 128, 131, 133,
146, 153, 167, 172, 216

კ.

კამდი-ბეგი,
პოლკოვნიკი 81

ს ა რ ჩ ე ვ ი *

არაქართველი თერგდალეულთა თაობიდან	
ალექსანდრე ფრენკელი	5
ლიტერატურა	20
წინასიტყვაობა	21
ნარკვევი პირველი „გზად ბათუმისაკენ“	23
თავი პირველი.	24
თავი მეორე	32
თავი მესამე	39
თავი მეოთხე	51
თავი მესუთე.	62
თავი მეექვსე	71
თავი მეშვიდე.	77
ნარკვევი მეორე „ბათუმში“	83
თავი პირველი.	83
თავი მეორე	92
თავი მესამე	102
თავი მეოთხე	107
თავი მესუთე.	117
თავი მეექვსე	128
თავი მეშვიდე	133

* ყველა თავს ავტორი იწყებს მოკლე ანოტაციით, რომელსაც წიგნის სარჩევშიც იმეორებს. ჩვენ ეს ზედმეტად მივიჩნიეთ, ანოტაციები სარჩევიდან ამოვიღეთ და მხოლოდ შესაბამისი თავის დასაწყისში დავტოვეთ (რედ.)

თავი მერვე.	140
თავი მეცხრე.	146
თავი მეათე.	153
თავი მეთერთმეტე.	158
თავი მეთორმეტე.	163
თავი მეცამეტე.	171
თავი მეოთხმეტე.	176
თავი მეთხუთმეტე	183
თავი მეთექვსმეტე	189
თავი მეჩვიდმეტე	194
დანართები	201
დანართი №1. სტამბოლის პატრიარქზე და სომხურ კათოლიკური რწმენის კათალიკოსზე სულთნის მიერ ბოძებული სიგელის თარგმანი.	201
დანართი №2. მაჭახლის ნაპიე	207
დანართი №3. ზემო აჭარის კაზა.	208
დანართი №4. ქვემო აჭარის კაზა	209
დანართი №5. ლივანას კაზა	210
ა. ფრენკელის მიერ გამოყენებული ლიტერატურა	213
რედაქტორის შთაბეჭდილებები	214
შენიშვნები	222
უცხო სიტყვათა განმარტებები.	239
სახელთა საძიებელი	249

ოპერატორი **ნანი გორგაძე**
დამკაბადონებელი **ანაილა ავეტისიანი**
კორექტორი **მარინა გოგუაძე**
ფოტორეპროდუქცია **ზურაბ სურმანიძისა**